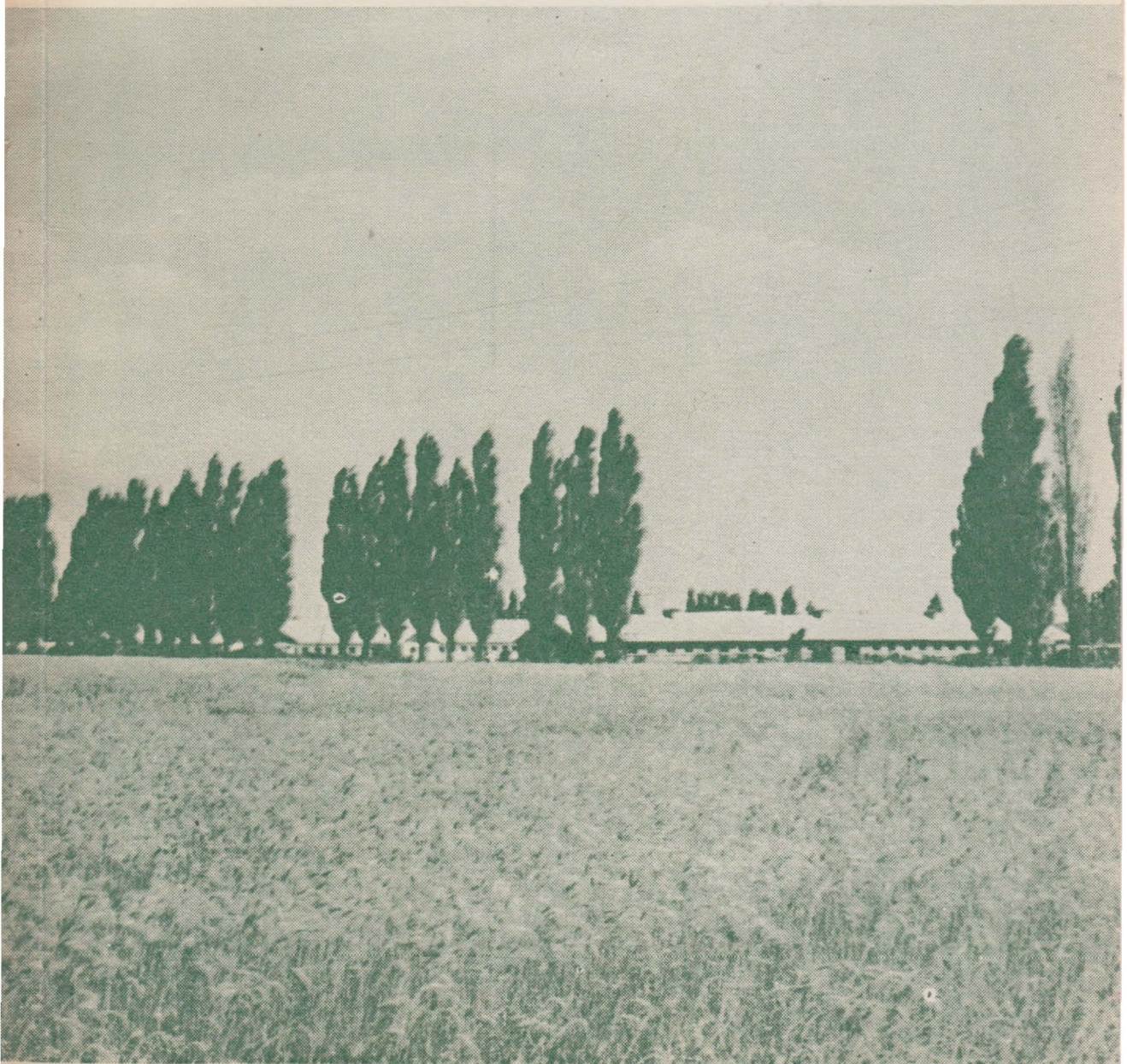

Людмила Коваленко

СТЕПОВІ ОБРІЇ

LUDMILA KOWALENKO

STEPPE HORIZONS

PART ONE OF TRILOGY:
OUR NATIVE LAND THAT IS
NOT OURS

1964

TRIDENT PRESS LTD., WINNIPEG, CANADA

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

СТЕПОВІ ОБРІЇ

ЧАСТИНА ПЕРША ТРИЛОГІЇ:
НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ

1964

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

Всі права застережені

Роман „СТЕПОВІ ОБРІЇ” є цільним і закінченим у собі твором,
а в той же час цей роман становить першу книгу трилогії
„НАША, НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ”.

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

Людмила Коваленко (псевдонім) народилась наприкінці дев'ятнадцятого століття в бувшій Катеринославській губернії, серед степів Приозів'я, про які вона пише в своїй трилогії.

Закінчивши вісім клас т. зв. Маріїнської жіночої гімназії, вона вступила на Вищі Жіночі Курси в Києві. Такі курси влаштовувались по великих містах Російської імперії, щоб дати змогу жінкам здобувати вищу освіту, бо за царськими законами жінкам вступ до університету був заборонений. Як паралель до університету Св. Володимира в Києві, ці Вищі Курси часом називали „університет Св. Ольги”. Училась Л. Коваленко на слов'яно-російському відділі історико-філологічного факультету.

Саме в рік вступу на „Вищі Жіночі Курси” розпочалась Перша Світова Війна, і майже через два роки Л. Коваленко поїхала на фронт, спочатку як працівниця „Земського Союзу”, а пізніше — Червоного Хреста.

Після прориву німців у Румунії, в 1916 р. повернулась до Києва, де вчилась далі на курсах до і під час революції, спостерігаючи безпо-

середньо в Києві всі події того часу — громадянську війну, визвольні змагання, наступи білих і червоних.

Все це, разом з вивченням відповідної літератури про ті часи, і послужило історичною основою для трилогії „Наша, не своя земля”.

Літературну діяльність почала вже після приходу більшовиків оповіданням „Кулька” у кооперативному журналі „Нова Громада”, який редагував О. В. Варрава, і де одну пору був за секретаря письменник Г. Косинка. Пізніше друкувалась у журналах „Червоний Шлях” та „Життя і Революція”.

Після процесу СБУ, твори Л. Коваленко вже в журналах не друкували, і вона тільки могла далі працювати над перекладами з французької мови. Разом з братами Рильськими перекладала Мопассана, а сама переклала Бальзака „Тридцятилітня Жінка”, Е. Золі „На Щастя Дамам” та вибрані твори Вольтера, а із сучасних французьких письменників „Гроза Ніч” Жоржа Дюамеля.

З початком голоду на Україні і це джерело заробітків припинилось, і письменниця мусіла жити на раціон для т. зв. „службовців”, коли для голови родини видавали чверть фунта хліба на день, а для утриманців — одну восьму фунта. Для поліпшення раціонів, письменниця вступила на працю до дитячої бібліотеки, на якій посаді її застала Друга Світова війна.

Весь час війни вона офіційно рахувалась робітницею цієї бібліотеки, а фактично майже з перших днів приходу німців до Києва взяла участь в організації Українського Червоного Хреста, в якому завідувала відділом допомоги полоненим.

В січні 1942 р. їздила до Рівного, де разом з бл. п. Харитею Кононенко, яка завідувала відділом УЧХ в Рівному, почала клопотання за звільнення полонених українців з німецьких таборів. Це мали б бути: селяни, агрономи, ветеринари і меліоратори. Така концепція дала б змогу вирвати тисячі українців, що гинули в німецьких таборах для полонених. Але Гітлер наказав закрити відділи Червоного Хреста на тій підставі, що совети не підписали Конвенції Міжнародного Червоного Хреста, а тому, мовляв, Україна не мала права творити свої відділи Червоного Хреста.

В 1943 р. Л. Коваленко була вивезена на працю до Німеччини, але зуміла вирватись у Львові і жила там з рік, вмістивши в журналі „Наші Дні” драматичний етюд „Неплатонівський Діалог”, але після цього таки опинилась в Австрії на праці. Після кінця війни була заступницею голови Об'єднання Українських Жінок на Еміграції (ОУЖЕ) і редагувала журнал „Громадянка”.

Співпрацювала в кількох газетах і журналах в Німеччині і в ЗДА. Канадійське видавництво „Ми і Світ” видало збірку її п'єс „В ЧАСІ Й ПРОСТОРИ”, а сама авторка видала роман-утопію „Рік 2245-й”. Крім того Видавництво Української Православної Церкви в ЗДА видало дві збірки її оповідань на релігійні теми: „Віта Нова” та „Давні Дні”.

Останні шість років працювала над великою трилогією „Наша, не своя земля” закінчивши всі три книги: „Степові Обрії”, „Прорість” та „Її Окрадену Збудили”, в якій зібрала основне з її життєвих спостережень і відомостей про ту частину України, яку називали „українська Каліфорнія” і про яку в нашій літературі ще не писалось. Тут вона дає широке подотно поступової русифікації з одного боку, і прокидання національної свідомості — з другого.

I.

НА ПОЧАТКУ НЕ БУЛО СЛОВА

Місто лежало і вигрівалось в променях південного сонця.

Спокійне і неквапливе, певне себе і того, що завтра, і не тільки завтра, а й через сто років, все буде так, як сьогодні, що ніщо не зміниться і не може змінитись, бо все йде так, як мусить бути.

Завжди буде море біля нього, а значить і джерело багатства і праці. Завжди навколо буде розкинутий величезний, ледве порушений плугом цілинний степ з чорною як вороняче крило землею, з другим, зеленим, морем трав і ковилю, поміж якими лише частинками, лише де-не-де вклинювались клаптики засіяної землі, де гордо здіймала свій колос пшениця. Пшениці ще було небагато; ще по більшій частині землі ходили отари овець, напасаючи товщ і нарощуючи вовну, — проте вже всім було ясно, що основою життя і багатства стає саме пшениця.

Її підвозили на волах величезними гарбами господарі тієї землі „хахли”. Її почали постачати і рухливіші греки з довокільшніх сіл. Її вантажили на пристані „шахаї”, по неї приїздили італійські капітани і за неї сперечались, конкурували, перехоплювали у хахлів і греків численні маклерські, переважно жидівські „контори для зсипки і переховування зерна”. Для неї були побудовані величезні амбари на вигоні, перед в’їздом до міста із степу, щоб було легко і близько зсипати куплену у „хахла” пшеницю відразу до себе, до свого схову, а тоді вже підіймати на неї ціну і торгувати нею залежно від уміння і кон’юнктури, але завжди наживаючи більші чи менші гроші.

Господарі тієї землі цим не турбувалися. Земля родила і родила, тільки встигай зібрати врожай і запліднити її знову. Землі було багато, не вистачало рук, щоб її всю обробляти. На степу, ледве приоравши цілину, тикали каву-

нове або динне насіння, щоб ціле літо і осінь їсти кавуни, возити їх гарбами до міста по п'ятдесят копійок за віз, варити на повільному вогні кизяків солодкий і пахучий бекмез¹⁾, сушити дині скибочками, щоб уживати їх замість дорогого цукру.

Так жили собі господарі, спокійно і довільно, орали землю, виїздили в море по рибу, посміхаючись з міста і чужинців, яких набиралось дедалі більше й більше.

Місто в свою чергу сміялося з господарів землі, і діти бігли за їх возами, виспівуючи насмішкувато:

хахол-мазниця,
почім пшениця?

Але господар тільки скоса поглядав на них і часом ліниво хльоскав по них батогом, коли були надто настирливі.

Так само мало уваги господар тієї землі звертав і на тих, хто приїздив з чужих країн багатіти з праці його рук. Він навіть не цікавився, куди вивозили його пшеницю, хоч часом сини його виїздили цими кораблями і привозили дивні овочі і нові матерії. Але й сини швидко забували про те, що бачили в чужих краях, бо твердо знали, що основне — це земля, їх праця і пшениця, що виростає на їх землі і від їх праці.

Чужинці, забагатівши, будували собі пишні будинки з колонами перед входними дверима, з балькончиками та навісами, але господар тієї землі тільки позирав збоку на ті будинки і дивувався з людської глумоти, що витрачає гроші на такі витребеньки.

Для себе він будував простору хату на дві кімнати й кухню, криту черепицею чи гонтою, з літньою кухнею під навісом, з викопаним у землі льохом, де можна цілу зиму тримати картоплю та ярину.

На балькончики у домах чужих багатіїв виходили льокаї і спускали над ними полотняні смугасті маркізи, щоб коли жінка власника корабельної компанії пані де-Больоні

¹⁾ Бекмез — виварений кавуновий сік, доведений до густоти теперішнього „джему“.

вийде на балькончик, сонце не пошкодило її білої шкіри. Говорили, що за цю красуню білявку її старий вже чоловік заплатив 125,000 франків боргів її батька, і всі погоджувались, що це було варто. Їдучи вулицею повз дім де-Больоні, господар тої землі критично зиркав з своєї тачанки на балькончик, ухвально обводив поглядом обширні зариси мадам де-Больоні в кріслі, але, поглянувши на смугасті маркізи над балькончиком і на льокаїв, зневажливо спльовував через плече і підганяв коні. Він не журився тим, що його жінка була смаглява, і навіть любив це. Дбав, щоб вона не надто стомлювалась на роботі, і для праці в полі наймав полтавчанок, що приїздили кожного літа на заробітки. Потай він пишався статурою і красою своєї жінки, хоч говорив їй про це тільки коли залицявся перед шлюбом. Він пильно стежив, щоб якийсь чужий зухвалець не підходив до неї заблизько, хоч сам любив, випивши на весіллі чи святі, застукати чужу жінку десь у сутичках.

Господар тої землі не дбав за балькончики чи колони, але гнав коней за шістдесят верстов кудись до німецької колонії Шенталь, щоб подивитись, як працює новий плуг, чи купити собі овечок-мериносів на розплід.

Але гордістю його були коні.

Інша худоба була потрібна в господарстві, але коні свідчили про успіх господаря, про його уміння, про його відвагу. Коні були предметом заздрощів і мрій. Коні були предметом змагання і розмов у довгі зимові вечори. На Великдень, коли жінки міряли очима паски одна в одної, господар скося поглядав на сусідських коней і прикидав у голові, чи ця пара карих або оті сиві переженуть його вороних. Після посвячення пасок чоловіки швиденько сідали на вози і нетерпляче підганяли своїх швидче сідати, щоб можна було вже черкнути віжками по спині коней і пустити їх вперед.

Тоді забувалося все і очі бачили тільки дорогу та ті тачанки, що ще тримались попереду і які конче треба було перегнати і показати себе кращим, відважнішим, більш умілим, ніж всі інші.

Так жило місто і село, зустрічаючись на базарі та ще в суді, поглядаючи один на одного недовірливо і хитро, не надто шануючи один одного, але в той же час визнаючи, що одне без одного не обійдеться.

В місті українська мова називалася малоросійською і говорити нею було природно, але не аристократично. Проте, іншої ніхто добре не знав. В місті вважалося обов'язковим для кожної молодої дівчини шити собі „малоросійський костюм”, а на вечірках панночки, поруч із Лермонтовським „Выхожу один я на дорогу”, співали з таким самим почуттям і з більшим зрозумінням „Коли розлучаються двое”, а та, що не вміла співати, награвала на фісгармонії „малорусские шумки” або „малорусское попури”.

Ніхто не вмів вимовити російського „г”, крім таких слів, як „гава” чи „грунт”, де воно вимовлялося само собою, звучно і твердо. Всі інші слова ішли з м'яким горловим „Г”, і в розмові була сила виразів, що їх брали з української, але переробляли на більш інтелігентний манір. Не говорили „макітра”, бо це було мужицьке, але в кожній добрій господині була інтелігентна „макотра”. Усі чужинці, греки, болгар, німці і італійці, говорили українською мовою, мовою господаря, мовою продуцента пшениці, а пшениця була важливіша за все. Вона давала багатство, і якщо її можна було купляти, говорячи по-українському, то й треба говорити по-українському. Але ніхто з цих греків, болгар чи італійців не знав, що він говорить українською мовою. Він був певний, що він вивчив російську мову, і жиди були ображені, коли їх витончені, вишукані в українській мові „дві слові”, будучи перекладені на „две слови” в російському звучанні, викликали сміх і глузування росіян.

Україна була, багата і розкішна, але не було її назви, не було її імені, не було **слова**, — а тому України не було.

І тоді місцевий багач Хараджаєв заснував прогімназію — і вона почала провадити чітку різницю між „руським” і „малорусським”, між „інтелігентним” — „порядним”, і „мужицьким” — грубим.

II

ЛЬОЛЯ ЗНАЄ СВОЇ ОBOB'ЯЗКИ

Льоля прала. Сонце пекло немилосердно її маленьку зігнуту спину, простирала випинались і не хотіли піддаватись зусиллям її маленьких рук, мамині спідні спідниці видували вітрилами свої кладки, — але вона зціплювала зуби і вперто прала далі.

Навкруги була звичайна сонна тиша, що огортала Біржу в спеку. Віконниці маленьких будинків були зачинені, а за ними, розіпрілі і знесилені, люди спали, бо непорушний закон життя велів після обіду поспати.

Спинаючись, щоб відпочити, Льоля дивилась вгору, на місто. Власне бо місто починалося отам, на горі, серед будинків, в центрі яких, велично і пишно, несвідома своєї казенної, незграбної потворности, спиналася дзвіниця собору, одного з тих, що їх Микола Перший казав будувати на майданах повітових міст. Майдан навколо собору був величезний, де, здавалося, легко можна було заблудити серед дня.

А трохи далі стояв маленький собор. Це вже було своє, інтимне, рідне, шановане. То був грецький соборчик, той, що його збудувала грецька громада, ще в ті далекі часи, коли вони переселилися з волі цариці Катерини на ці широкі приозівські степи. Під церквою, в маленькому соборчику було щось на зразок підвалу, і там, загорнутий у шовкову мантию, сидячи в широкому кріслі, з мітрою на голові, спочивав на віки вічні митрополит Ігнатій, родоначальник усіх визначних фамілій міста, тих, що сунули в соборчику наперед, яким шанобливо давалося дорогу, для яких диякон виносив проскурки на мідній блискучій таці.

Здалеку місто видавалось зеленим і кучерявим. Але Льоля знала, що садок біля кожного будиночка обгороджений високими цегляними мурами, і тільки крізь отвори у формі хреста, що симетрично прорізували їх, можна було побачити тінь і затишок садків. Кожен одгороджувався від другого і від усього світу. Кожен хотів жити

так, як хотів, щоб нічії очі чи вуха не втручались у його життя.

Одвернувшись од панорами міста, Льоля продовжувала прати далі, поспішаючи скінчити, поки мама прокинеться. Бо мама не зважала на працю, а вимагала, щоб усе йшло за раз назавжди усталеним порядком. Льоля з сестрою Лідочкою і братом Олесем мали сьогодні, як і завжди, тільки білий хліб за п'ять копійок і чай, що цілий день кипів на літній плитці. Але мама мусіла зранку випити каву з вершками²⁾ і ліверною ковбасою, а те, що лишалося після неї, допивав і доїдав старший брат, Коля.³⁾

Так мусіло бути. Коля був мамин улюбленець і мав усе, що було кращого. Льоля знала це і не дивувалась — так мусіло бути.

По обіді мама мусіла відпочити, потім випити знову каву, на цей раз чорну, з халвою, і тому Льоля мала поспішати з пранням, щоб встигнути побігти до міста по халву.

Вона пішла до неглибокої криниці, витягла води і, перегинаючись під вагою відра, вилила з ночви і почала виполіскувати білизну. Одне турбувало її: гас. Де вона візьме копійку на гас⁴⁾, коли вранці мама вже сердилася, що вони витрачають надто багато грошей, а тато нічого з Кавказу не присилає.

Цього Льоля найбільше боялась: мама починала нарікати на тата і проклинати свою долю, що вона така гарна, всіма визнана красуня вийшла за нього, думаючи, що він багатий, а він раптом збанкрутував.

Але гасу треба було купити, будь-що-будь, бо інакше вона не зможе зробити завдання, що задали додому з гімназії. І раптом їй на серці стало тепло і радісно — в

2) Вершки — солодка сметанка.

3) Коля — для збереження кольориту часів і території, на якій відбувається дія повісті, подаватимуться деякі мужеські і жіночі імена, як теж деякі назви для членів рідні, такі як „ТЬотя“, „дядя“ і т. п. в такому виді, як їх в тому часі і в тих околицях вживали, головню в містах”.

4) Гас — Нафта.

неї ж є гімназія! Завтра піде туди і забуде на цілих шість годин про прання, копійки, хліб і гас. Піде туди знову і порине в якийсь інший світ, де важне лише те, що „от перемены мест слагаемых сума не изменяется” і що Фрідріх Барбаросса називався так тому, що мав довгу, руду бороду. Все було там інше, не таке, як у звичайному житті, і для того звичайного життя непотрібне і непридатне. Але вона знатиме те все і стане неподібною до всіх, що живуть отут, на Біржі, в цьому передмісті поміж морем і болотцем, яке коротко і точно називалося „Смердючка”.

Це тато віддав її в гімназію, не зважаючи на насмішки рідні і спротив матері. Віддав, бо хотів, щоб вона була не така, як інші, щоб вона могла вирватись із Біржі і подивитись, що робиться десь там, в іншому світі.

Ах, тато, тато! Як вона любила його, його гортанну говірку, його бороду, його добрі очі і найбільше його м'яке, беззахисне перед чужою бідною чи бодай перед чужими сльозами і проханнями серце. Ах, хоч би він швидше прислав гроші з Кавказу, куди поїхав збивати наново багатство! І хоч би він цього разу мав твердість і не роздав грошей чужим, щоб мама не проклинала його, бо їм таки справді тепер сутужно з грішми.

Слава Богу, кінець! Льоля викрутила останню штуку білизни і швиденько почала розвішувати на мотузці. Все добре, вона все встигне, коли б тільки не цей гас.

— Льолю! — почувся з вікна мамин голос, і Льоля швиденько кинулася до хати.

— Кава зварилася? — спитала мама сонним голо- сом, не встаючи з ліжка.

— Кава зварилася, але... — Льоля запнулася. — Але... халви нема. Я не купила ще.

— То біжи купи, швиденько!

— Але ж... в мене нема грошей, — тихо, винувато призналася Льоля.

— Як уже нема? Я ж тобі позавчора дала полтинника!⁵⁾

— Я вже всі потратила на їжу — пояснила Льоля.

⁵⁾ Полтинник — 50 копійок.

— Ах, будьте ви прокляті на сьоми вселенських соборах! — закляла мама своїм звичайним прокляттям, і у Льолі перестрашено здригнулося серце. — Ви незабаром і мене зїїсте!... Боже мій, Боже мій, як мені вже набридло таке життя!... Я напишу записку і ти піди до дяді Юрія Івановича, хай він дасть в рахунок моїх грошей.

Це було найгірше, що могло спіткати сьогодні Льолю. Йти до дяді Юрія Івановича значило пережити всі пониження й упокорення, які тільки можуть зустріти її в один день. Але гас! Без нього не можна зробити лекцій, без лекцій не можна йти до гімназії, а без гімназії — ах, ні! без гімназії взагалі не можна жити. Треба йти.

Льоля швиденько відкотила рукави і пригладила волосся:

— Давайте записку.

Та мама вже писала, старанно виводячи літери. Ці записки! Льоля знала вже їх напам'ять.

Дорогой братец Юрій Іванович.

Прошу Вас выдать Льоле 1 рубль денег вщот моего щота, что находится у Вас на храненіи.

Любящая сестра Евдокія Татарова.

Ці записки писалися щонайменше раз у місяць, а часами й два-три рази на тиждень. Все залежало від Кавказу, від того, чи прислав тато вчасно гроші, чи ні.

Дядя Юрій Іванович був визнаний в родині ділок і багач. Після того, як тато втратив свої гроші, Юрій Іванович прийшов до мами і наказав їй, як старший брат, передати йому ті гроші, що їх дістала у віно. Обіцяв, що мама діставатиме від нього добрий відсоток, і що він ретельно вестиме рахунки і віддасть їй гроші, як тільки вона потребуватиме їх. Але насправді він щораз неохочіше і що раз сердитіше видавав гроші — завжди тільки маленькими сумами, контролював, на що вони беруться, а часами і просто відмовляв, вважаючи потребу неконечною. І з часом у всіх, і у самого Юрія Івановича виробилося враження, що то він дає свої гроші, і що родина Татарових зобов'язана йому вдячністю повік. І тому Льолі

йти по ці гроші було найтяжчим з усіх обов'язків, які непомітно, але тяжко лягли на неї. Вже не один раз домагалась вона від мами, щоб та взяла коли не всі гроші, так бодай частину, або хоч довідалася точно, скільки відсотків належить їй щомісячно, щоб на них можна було розраховувати. Але дядя Юрій Іванович робив ображене обличчя, відповідав, що гроші всі „в деле”, що він же ніколи не відмовляв, що він своєї рідної сестри ніколи не покине, хоч би він мусів видавати їй свої гроші, і справа кінчалася на тому, що мама перепрошувала його і шанобливо цілувала йому, як старшому братові, руку.

Все це знову і знову передумувала Льоля, підіймаючись вгору до міста.

Гора була крута, і тому з наївною точністю тих часів її називали „Крута гора” — так само, як трохи далі положений спуск називався „Покручений Спуск”. Нерівне каміння стирчало там і тут з бруку гострими, невитертими ще гранями, а поміж ними лежав товстим шаром порох, неминучий, невибавний порох, що був так само обов'язковий в літі, як жовте листя восени. Сміття і папірці лежали там, де їх кинула недбала рука, і нікому навіть в голові не майнуло, що в будень теж мусить бути чисто. Тільки в суботу пожежники виїздили на застояних конях і поливали всі вулиці, після чого власники виходили і замітали їх.

Та Льоля не бачила бруду. Це було так само нормально, як і те, що мама п'є каву з вершками і паштетною ковбасою. Вона бігла на гору, накинувши на голову легеньку фулярову хустку — батьків подарунок з Кавказу — і повторювала вірш, який було завдано вивчити на завтра:

Открылась бездна, звезд полна
Звездам числа нет, бездне дна.

Їй здавалося, що ніколи не чула вона таких могутніх у своїй величі і красі слів. Це був інший світ, той, до якого можна було зазирнути тільки в гімназії. Цей світ різнився ще й тим, що в ньому була нова мова, нові слова,

яких в реальному житті в їх місті ніхто не вживав, і значення яких було часто просто незрозуміле.

Льоля тихенько засміялась, згадавши, скільки мороки було їм усім, коли вони почали вчити байки Крилова, і звідти посипались на них незнайомі і дивні своїм звучанням слова, як „поварня”, „сызмалу”, „живот спасає” і сила інших. Та й сам Пушкін був не набагато легший. Недаром оце недавно товста Василина продеклямувала на лекції з патосом:

Что же голый?! Перед ним
З бороды вода струится...

Льоля знала, що все це була російська мова, але не така російська мова, якою говорили навколо у місті, м'яка, співуча, з силою українських слів і виразів. Ні, це була мова нова, яку треба було вивчати, де наголоси і вимова давались нелегко, незвично, інакше від усього, що вона чула навкруги.

Тим часом вона добігла вже до дому дядя Юрія Івановича. Як і всі доми почесних горожан, він був оточений цегляним муром, а на воротах був застережливий напис:

„Осторожно, во дворе злые собаки”.

Та Льоля знала, що собак у дяді нема, а напис підвишено тільки для страху всяким жебракам і катеринщикам⁶⁾, і тому сміло штовхнула хвіртку і ввійшла у двір.

З маленького палісадника проти дому долітали веселі голоси і сміх, а Льоля туди не повернула: їй треба було швидче скінчити справу і бігти додому.

Ввійшовши до хати, вона побачила Зіну, старшу дядькову доньку, визнану всіма красуню, що саме виходила з кухні, несучи повну вазу тістечок.

— А, Льоля, — добродушно, але насмішкувато вимовила вона. — Що, знову з запискою?

Почуваючи себе перед цією ставною, не по літах роз-

⁶⁾ Катеринщик — бродячий музикант з „катеринкою” (переносним органчиком, який звичайно висить у нього через плече, а в разі потреби спирається на малу підставу; награв популярні мелодії).

виненою фізично дівчиною ще меншою і тендітнішою, Льоля несміливо відповіла:

— Я до дядя... з ... з запискою...

— Так я і знала, — хитнула головою Зіна. — Та заходь, чого ж стоїш. — І входячи до їдальні, гукнула до батька в спальню:

— Тату, тут знову Льоля з запискою.

Почулося невдоволене кректіння, і дядько, уже знову в сурдугі і краватці, але з іще заспаним обличчям, показався на порозі.

— Що там у вас, що так пізно прибігла? Не могли в день подумати...

— Ідуть, як до банку, — в'їдливо обізвалася тьотя Антея, дядькова жінка, худа чорна гречанка, що найбільше в світі любила ходити на панахиди.

— Ну, до банку в усяку пору не побіжиш, там треба знати порядок, — повчально сказав дядя, що бачив банк у Катеринославі. — Гм, знову рубль. Куди у вас стільки грошей виходить? Зовсім не вмієте жити! Що твоя мама, власне, думає — я сам роблю гроші чи що?

— А ти, Юрію Івановичу, зробив би раз рахунок, та й поклав би цьому кінець — втрутилася знову тьотя Антея.

Але дядя сам знав, коли йому треба буде зробити рахунок. Тому мовчки пошарив у кишнях, вийняв карбованця і дав Льолі:

— На. Але щоб на цьому тижні вже більше не приходила.

— Тату, нехай Льоля допоможе мені задачку з альгебри зробити, — плаксиво попросила з дівчачної кімнати Маня, менша донька дяді, що вчилася разом із Льолею.

— А чому ж — жваво погодився Юрій Іванович, тішачись, що навіть з цього дрібного випадку можна мати користь. — Покажи їй там, Льолю.

— Хіба пізніше, — нерішуче вимовила Льоля. — Я зараз мушу мамі принести халву до кави. А потім прибіжу ще раз.

Вона прожогом вибігла з хати і подалась додому.

По дорозі їй трапилось кілька більших крамниць, але вона туди не наважилась зайти: то були гарні, чисті крамниці для багатих, там треба купувати бодай пів фунта, а вона візьме всього чвертку на три копійки, що найкраще зробити в жида за рогом. Там же разом можна взяти і гасу, і навіть одне новеньке перо, щоб краще написати лекції. Все складалося якнайкраще. Треба тільки бігти швидче, щоб поспіти завидна прибігти від Мані, бо вechорами на вулицях страшно.

III.

КОЛЮ ВСІ ЛЮБЛЯТЬ

За півгодини вона вже справді бігла назад, до дяді. Тепер уже не боялася. Ні, це була інша сфера, сфера гімназії, де вона почувала себе не тільки певною, але твердо знала, що вона там важить далеко більше за дядину Маню.

Тому і тон її був цілком інший, веселий і певний себе:

— Ну, що тобі тут? Давай, хоч сьогодні задачка зовсім не важка.

Вона любила сидіти в дівчачій кімнаті у тьоті Антеї. Тут, як і взагалі в цілому домі, було тихо і затишно. Перед іконами світилася лампадка, по стінах висіли картини, які видавалися Льолі верхом краси і вишуканости. Особливо подобався їй товстий німець в ярмулці, який солодко дрімав над кухлем пива, а величезна муха сиділа йому просто на носі. У тьоті Антеї ніщо не лежало само по собі, а все було прикрите вишивками чи серветочками, засунуто у футляри, „саше”, „каше”⁷⁾, і скрізь були орнаменти і квіти.

Велика лампа „молнія” з круглими гнотами, які тільки почали входити в моду, світила ясно і тихенько висувувала. На столі для занять була пляма з чорнила, яку вони з надхненням перемальовували то на турка у фезці, то на дім з комином і великою тополею біля нього.

Льоля швиденько показала Мані задачу, а потім во-

⁷⁾ Саше або каше — маленька, вишивана лежача торбинка для носових хусток, або для інших дрібничок дамського туалету.

ни ще трохи посиділи, перешіптуючись про всякі гімназійні новини, як в їдальні застучали тарілками і ножами.

— Ой, я буду вже бігти, — схопилася Льоля, та було пізно. Тьотя Антея ввійшла до кімнати і наказала:

— Ідїть вечеряти. Тільки раніше помийте руки, ач скільки чорнила намазали! Як не соромно: великі дівчата, незабаром заміж іти, а не вмієте ручки тримати акуратно!

Маня і Льоля смішливо перезирнулися, що їм уже швидко заміж іти, і тихенько вислизнули до кухні, де няня Устимівна, що виняньчила Маню і Зіну, пила чай, поставивши блюдце⁸⁾ на руку, як на тацю.

Миючи руки, Льоля сердито мотала головою сама на себе. Не могла втекти раніше, як тільки скінчила задачу! Тепер треба сидіти зо всіма за столом, стежити, щоб не капнути на скатертину, відповідати на завжди однакові запитання тьоті Антеї, яка не промине нагоди показати, як добре знає вона Св. Письмо і Четь-Мінею. Але пропало — треба терпіти.

Коли вона з Манею ввійшли до їдальні, старші сиділи вже за столом. Льоля тихенько всунулася на стілець з самого краю столу, розколочуючи цукор ложечкою. Вона не вмiла і не любила пити сам чай, не прикушуючи бодай хліба, але простягнути руку і взяти тістечко чи бутерброд⁹⁾ з сиром, що горою стояли на столі, у неї не вистачало сміливости.

Тут до їдальні увійшли хлопці, з гамором і криком, весело передражняючи один одного. Це було для Льолі завжди незрозуміло: як Коля, їхній Коля, Татаров, може так вільно і весело поводитись у дяді Юрія Івановича. Він же жив так само на Біржі, знав так само, як і вона, що вони бідні, що тато не присилає грошей, — але ніколи тим не турбувався, не соромився, взагалі не думав про те. От і тепер, увійшов до їдальні, підштовхуючи малого Петруса і одбрикуючись од Павлика, який штовхав його зза-

⁸⁾ Блюдце — тарілочка з піднесеними краями, на яку ставлять горнятко або шклянку.

⁹⁾ Бутерброд — хліб, або булочка посмарована маслом чи теж сиром.

ду. Правда, в ідальні вони відразу затихли, але вже так було прийнято, що при дядеві не можна жартувати і пустувати, — за столом усі сиділи поважні, ніби виконували якусь священодію. Та й тут Коля не вгамувався, і коли тітка Антея спитала його:

— Може тобі, Колю, дати котлетку, від обіду осталась? Хочеш їсти? — то Коля тільки відповів штучним басом:

— Як сорок тисяч братів! — від чого Павлик і Петрусь тихенько приснули над тарілками.

Така відвага була для Льолі незрозуміла і надприродна, і вона з захватом дивилась на Колю.

— А і Льолька тут, — недбало хитнув він головою, — чого на мене видивилась?

Льоля засоромилась і швиденько похнюпилась над склянкою з чаєм.

— А ти чого не їси? — раптом почувся над нею Зінин голос. — От, уже справжня грецька церемонія — десять разів проси, а тоді і на тарілку поклади, — то ще може з'їсть! — З цими словами Зіна поклала Льолі на тарілку купу тістечок і бутерброд. Прошу дуже, мамзель, призволяйтесь, — зробила вона манірний кніксен¹⁰).

Льоля засоромилась і швиденько подякувала.

— Я не хочу їсти, спасибі, — і хотіла одсунути тарілку. Але тут втрутилась тітка Антея:

— Як дають, то нема чого перебирати, — їж і дякуй. Перше Богові подякуй, потім господарям — от як треба робити! Не вчить тебе твоя мама, все романами зачитується.

Вона тихенько, скоса кинула оком на чоловіка і криво посміхнулася. Краса сестри чоловіка, всіма визнана і вшанована, не давала спокою їй, негарній, худій, що вийшла заміж тільки завдяки тому, що її батько перший повіз пшеницю аж на Кіпр, заробивши великі гроші і відкривши новий порт і ринок. Вона не проминала нагоди щоб підкреслити чоловікові, що хоч вона й не красуня,

¹⁰) Кніксен — уклін з присіданням на знак привіту від учениці — старшій особі.

але вмів господарювати, знає добрий тон, вмів виховати дітей, вмів кожного прийняти відповідно до його становища.

Особливо пишалась вона знанням Св. Письма. Правда, Євангелію вона не так то любила читати, Біблію читати боялась, щоб „не зачитатись на смерть”, а всю любов і увагу зосередила на Житіях Святих. Вона мала наготові якийсь повчальний епізод на всякий випадок життя. Так і тепер вона раптом перейшла на протяжний, розповідний тон і навіть трохи загугнявила, ніби Св. Письмо і гугнявість були тісно сполучені між собою.

— Ти знаєш, як то було одного разу з святим, — почала була вона, та дядя перебив її:

— Зажди хвилину. Як там мамине здоров'я? — з чемною посмішкою звернувся він до Льолі.

Та перелякано глянула на нього.

— Дякую, мама здорові. Тільки Лідочка трохи застудилася. Всю ніч кашляла.

Та дяді нецікаво було Лідине здоров'я. Він тільки виконував церемоніал чемної розмови господаря з гостею.

— Давно мали листа від тата? Як його здоров'я? — так само чемно питав він далі, хоч прекрасно знав зміст останнього швагрового листа. — А як твої успіхи? Чи вчителі тобою задоволені? — питав він далі, значуще поглядаючи на дружину.

Він старанно, ніби рахунок у книгах, проводив облік усім рисам характеру і вчинкам своїх дітей. При чому всі успіхи, добрі риси, спритність, здоров'я ставив на кредит собі і своїй родині, а все негативне мало бути успадковане ними від матері. Тітка Антея знала вже, до чого він веде, і поспішно вийшла на кухню, аби тільки не чути того, що чула вже багато разів і проти чого мала свої, теж багато разів повторені і незаперечні, на її думку, доводи, яких Юрій Іванович не слухав, як і вона його.

— Нічого, вчителі задоволені, — скромно відповіла Льоля, та тут не витерпіла Маня:

— Ого, Льолька у нас перша учениця, самі п'ятірки

має в деннику! Олена Іванівна, як виходить до міста, то лишає її з нами, замість себе.

— Так, так, — поважно погладив бороду дядя. — Вона, значить, тобі наказує, а ти мусиш її слухатись. — Чуєш, — звернувся він до жінки, що саме повернулася з кухні. — От що значить наша кров, Македонова- Льолю учителька замість себе лишає, а твоя Маня мусить її слухатись!

— Чого ж вона моя? Аджеж і твоя так само, — відгукнулася тітка Антея, невдоволено поглядаючи на Льолю, яка вся скулилася, почувуючи себе винною за цю родинну сварку.

— А я — татів, — обізвався раптом Льолін одноліток Петрусь. — Я теж вчора дістав п'ять з математики!

— Так? Ну, молодець, молодець, — вдоволено усміхнувся дядя. — На тобі за це гривеника¹¹⁾. Вчися і далі, синку, старайся. На і тобі, Льолю, — раптом роздобрився він, скося поглядаючи на дружину. — Старайся і далі. Не осором нашого імени.

Льоля підійшла до нього і слідом за Петром поцілувала в руку.

— Спасибі, дядю, я буду старатися... А тепер я вже піду, — запитливо глянула вона на тітку Антею. — В мене вдома ще лекції не зроблені.

— Та йди, йди, — сердито обізвалася та. — Поїла, то чого ж маєш сидіти?

Льоля поцілувала і її в руку, попрощалася з усіма й вийшла.

На дворі були вже присмерки, і лямповщики вже ходили з довгими палицями, на кінці яких горіли вмочені в гасі віхті, і засвічували ліхтарі.

Льоля прискорила ходу. Швидше, швидше додому. Все неприємне і обов'язкове уже виконано. Діти, мабуть, уже сплять, мама читає свій роман, тепер починається Льолін час, той, на який вона так жадібно чекала цілий день. Вона може тепер сісти і писати „сочиненіє”, що їй

¹¹⁾ Гривеник — 10 копійок.

задали на завтра. „Перша весняна гроза”¹²⁾), — згадала вона тему і замислилась. Так, вона добре пам’ятає ту першу грозу. Вони з Манею Каракаш сиділи на березі моря, бо була неділя і нікуди не треба було поспішати. Було гаряче і парко, а над морем стояла тиша, ніби там все завмерло і чекало якоїсь біди. І раптом невідомо звідки налетів вітер. Море посіріло, на хвилях забіліли бурунчики. Навколо стало майже темно, і вони з Манею погнали додому. Ще не добігли вони до Біржі, як темінь прорізало сліпуче світло і за ним розкотився перший грізний удар грому... було і страшно і весело. Хотілося бігати, кричати, сміятись... Якими словами напише вона все це? Як передати це так, щоб воно стало перед усіма, щоб усім стало страшно і весело? Льоля похилила голову і, не дивлячись навкруги, тихенько шепотіла, підбираючи слова для свого „сочиненія”.

IV

В МУРІ Є ТРИЩИНА

Було ще сіро надворі, коли Льоля прокинулася і швиденько схопилась з ліжка. Тихенько, щоб не збудити Лідочки і Саші, вона наносила води, розпалила плитку, поставила на неї неодмінний чайник і взялася чистити суконку і черевики. Вакси¹³⁾ не було, але вона цим не журилася: за дядиного гривеника чи не одну дірку в своєму бюджеті зможе вона залатати. Взагалі, все добре, все якнайкраще в цьому найкращому світі! Льолі захотілось навіть поспівати, хоч знала, що голосу в неї нема і товаришки сміються, що в неї всі пісні виходять на один мотив. Не треба їй голосу! Нехай вони спробують так гарненько написати „сочиненіє”, як то їй вчора вдалося! А що вдалося — в цьому вона певна.

Льоля відвернулася від плитки і поглянула на стіл, де, загорнутий у папір, лежав зшиток з „сочиненієм”.

12) Гроза — буря.

13) Вакса — паста для чищення черевиків.

Вчора не спала вона довго, бо треба було написати начорно, виправити і тоді старанно переписати начисто.

Льоля виходить з хати і думає про гроші. Вона знала напам'ять історію і всі дати воєн, битв і перемог. Але не могла згадати, щоб десь було сказано, що от у такій країні перший раз з'явилися гроші. Очевидно, гроші були одвіку і будуть довіку. Добре тому, хто родився багатим, або заробив собі. Але такий не мусить мати доброго серця, як тато... Тато все віддасть, навіть коли бачить, що його дурять, навіть коли бачить, що йому брешуть... Тоді швидче дасть гроші, щоб той уже перестав брехати, і щоб татові не було соромно за нього... Ні, тато ніколи не буде багатий. І вона, Льоля, також ні. Вже треба з цим примиритися.

Льоля вибралася вже на гору, і тепер ішла базаром, мальовничим південним базаром, що грав і переливався всіма кольорами і відтінками барв. Біла в очі надмірність цих „плодів земних”. Здавалось неймовірним, щоб таке невеличке місто могло все це з'їсти за один день, і завтра знову виходити на базар по нову порцію. Та Льоля не придивлялась до базару. Це було не для неї, не для теперішньої хвилини. Про картоплю чи огірки буде думати потім, коли повернеться додому. А тепер гімназія, інший світ, інші інтереси, інша Льоля.

Открылась бездна звезд полна
Звездам числа нет, бездне дна...

Та тут раптом Льоля побачила на пішоході перед собою чийсь ноги у високих, блискуче начищених чоботах, і злякано підняла голову.

Перед нею стояв Юр, знаний всьому місту, уславлений своєю статурою новий поліцай, що його за його надлюдську силу було призначено поліцейським на базар. Всі шахаї припиняли свої бійки, як тільки здалеку бачили його велетенську постать у мундурі, а всі перекупки швиденько висмикували собі волосся з-під хусток на лоб і ще здалеку усміхались, кокетливо схиляючи голову. Не одна з них чіплялась задушевній подрузі в волосся за того Юра

і не одну з них волочив чоловік за коси по подвір'ю — все за того Юра. Та однаково, побачивши Юра знову, вони не могли не усміхнутись до нього і не почастивати його чимось смачненьким. А він ходив серед того гамору і криків, лайки і запрохувань, як поганський бог, спокійно беручи все, що дають, спокійно цілуючи, коли вже дуже набивалися, спокійно розкидаючи людські тіла, коли шахаї надто заводилися між собою і в повітрі починали блищати ножі.

І тепер він так само спокійно дивився на маленьку дівчачу постать, що ледве не наштотхнула на нього.

— Дивитись треба перед себе, а не в землю, баришня¹⁴), — добродушно зауважив він. — Так і впасти можна.

Льоля не могла видобути з себе і слова. Багато чого боялась вона в житті, але більш за все тремтіла перед моторошним словом „поліція”, а з-поміж усіх поліцаїв найбільше боялась Юра, якого найчастіше бачила на базарі.

— Бач, і баришня на вас, Юрчику, задивилась, — пожартувала сусідня перекупка, поправляючи гору червоної редиски і кокетливо примружуючись на Юра. — Та й що дивного, — повела вона бровами.

Льоля спалахнула і раптом пустилась бігти, чуючи, як за нею Юр невдоволено буркотів:

— Бач, засоромила баришню. Оці мені баби — у них тільки одне в голові. Нема, щоб подумати, кому й що говориш. — Він сердито сплюнув і пішов далі, стежачи очима за маленькою постаттю, що, не озираючись, бігла вперед.

Льоля спинилась тільки на початку головної вулиці, „Єкатеринської”, як вона називалась офіційно, „Большой”, як її називали всі в щоденному житті. Серце билось неймовірно, і вона насилу могла звести дух. Боже мій! Ледве не наступила на поліцая, та ще й на самого Юра! Мама має рацію, коли сердиться на неї, що вона ходить, як лунатичка, про все забуває, нічого навкруги не бачить. Правда, Юр їй нічого не зробив, але все ж таки краще бути від поліції подалі.

¹⁴ Баришня — панночка.

Поліція! В цьому слові було для Льолі щось страшне, неблаганне, жорстоке і вічне. То була опора порядку, сила, що охороняла життя таким, яким воно було і яким воно одвіку мусіло бути. За поліцією і блискучим поліцеймейстером, що виїздив на свята у білих рукавичках на білому коні, який не міг стояти спокійно на місці, десь у далекому Катеринославі був другий владика — губернатор, а за ним, десь іще далі, на півночі, у Петербурзі в невимовному блиску і страшній силі сидів він — цар, володар і господар усього, що тільки ходило і жило на велетенських просторах, що називалось пишно „Російская імперія”.

Так було, бо так мусіло бути. . . Скільки Льоля не вивчала історію, в усіх країнах і у всіх народів був той самий порядок; скрізь царі та імператори робили із світом все, що їм хотілось, а інші мусіли коритись і терпіти.

Льоля стрепенулась і розглянулась навкруги. Знову вона задумалась і забула за все. Не можна, не треба думати. Треба дивитись перед себе, примічати те, що є перед очима, а не те, що раптом з'являється, ніби вимальоване, в голові, у думках, перед якимсь внутрішнім оком.

Ще недалечко — і вже гімназія. Льоля тихенько засміялась: Люба Стоянова вже напевно чекає на неї, щоб переписати завдання з альгебри. Ох, то ж і Люба! Тільки кавалери, танці, суконки, — більше нічого у неї в думках нема. Але вона добра і любить Льолю. Не за задачі, не за поміч, а просто так, любить — і все. Але найбільше її любить, безперечно, Маня Каракаш.

Льоля усміхнулась тепло і вдячно. Так, ця її напевно любить. Як добре, коли знаєш, що тебе хтось любить. Якби не це, то хто зна, чи згодилась би людина жити.

Льоля прихапцем пробігла невисокі сходи, що вели до другого поверху, де містились кляси, і вскочила до своєї.

— Ах, Льолько, насилу ти! Чого так пізно?! Давай швидче задачу, — накинулись на неї Люба Стоянова і Варя Халпахчі, які ніколи не робили вдома завдань, одна

тому, що їй було завжди ніколи, друга через свою безмірну, непереможну лінь.

— Переписуй, Любо, умову з задачника, а я тимчасом продикуту Варі, — розпорядилась Льоля.

— А який нумер нам завдано? — заклопотано спитала Люба.

— Як??! Ти навіть цього не знаєш?! — засміялась Льоля. Ну, а денник маєш?

— Чорт його знає, де той денник, і чорт його знає, навіщо мені ці задачі, розкидаючи свої книжки сердилась Люба. Відколи вона побувала у своєї кузинки в Москві, що була на якихось курсах, Люба за кожним словом почала згадувати чорта. — Альгебра! Арифметика! Який дурень мене про них питатиме? Їм аби цілуватись!

— Льолько, та лиши їх і йди сюди! — нетерпляче гукнула Маня Каракаш. — Кинь цих ледарок один раз на їх власні сили. Бач, як розсмакували, щоб ти все за них робила.

— І буде робити, і буде! — засокорила Люба. — Бо їй не жалько — нехай і всі мають п'ятірки. То ти така скупа та жаднюга — аби тобі одній добрі оцінки мати, а інші нехай пропадають. А наша Льолічка не така! Наша Льолічка добренька. — Вона раптом схопила Льолю обома руками за стан і закрутила нею в повітрі. — Наша Льолічка — це наше золотце, наш гномичок маленький, — приспівувала вона, крутячи Льолею по клясі.

— Любо, та спинись, божевільна! Ти мене впустиш! — просилась Льоля, сміючись.

— Не впусти, не бійся. Я таких двох, як ти, підйму.

— От, не переписеш задачі, і знову Верства тебе ганьбитиме! — нагадала Льоля про учителя математики, якому Люба, як і всім молодим учителям безстрашно робила очко з своєї лавки.

— Ага, дівчата, новина! — закричала Люба, ставлячи Льолю на підлогу. — Наш Верства закохався.

— У кого? В кого? — загукали дівчата.

— У поліцейстершу! В кого ж у нас усі закохуються — у Лісакшу або в поліцейстершу, — відповіла Люба,

а Маня вже сердито гукнула з лежанки: — Льолю! Чи ти йдеш сюди, чи ні?!

— Зараз, зараз. Ось, дівчата, переписуйте. А ти, Любо, знову не переплутай чогось. Ну, я вже лізу — і Льоля справді спритненько вибралась і собі на лежанку над піччю, що нею опалювалися кляси взимку. Це було улюблене місце для всіх секретних сповідей дівчат, для всіх порад і інтимних розмов. Взимку вони вилазили на неї грітись, а влітку сиділи вже за звичкою. Начальниця гімназії, стара панна, німка Олександра Олександрівна Генглез, або Сан-Санна, як її звало все місто, довший час пробувала боротись з цією звичкою, але зрештою мусіла поступитися і тільки звеліла накрити лежанку рядном, щоб дівчата не вимазували своїх суконь у крейду.

— Ну, що тобі таке? — легковажно спитала Льоля, у Мані Каракаш.

— Е, що таке. Я таке довідалась, таке Льолічко, довідалась, що мені аж досі страшно... Може ти вже й знаєш, а я ще ні, і мені так страшно, так страшно — говорила Маня Каракаш, розширюючи свої і без того великі чорні очі.

— Та що знаю? — переймаючись потроху її настроєм, теж пошепки спитала Льоля.

— Чи ти знаєш, що нашого царя, не того, що тепер, а його батька, — вбили? — ще тихше зашепотіла Маня.

— Убили? Хто?! — вигукнула Льоля, аж Маня сіпнула її за рукав.

— Ч-ш, чш-ш, тихше, про це не можна голосно говорити, бо тебе пошлють на каторгу. Убили ре-во-лю-ці-онери, — трохи розтягуючи незнайоме слово сказала Маня.

— Та як то? — не вірила Льоля, — царя? Та ж він весь час живе в палаці...

— Живе в палаці, — підхопила Маня, — а їздить же він... до міністрів, чи там у сенат... І ще в суд... І от, він повертався додому, а революціонер підійшов і застрелив його з револьвера.

Та Льолі це не містилось в голові. Цар, недосяжний, всемогутній, необмежений володар всього живого і не-

живого — і раптом якийсь революціонер, звичайна людина, стріляє в нього. І убиває!...

— А як же... де ж була поліція? — недовірливо запитала вона. Як же вони допустили?

— Отже, допустили, не встерegli, — пересмикнула плечима Маня, — але це — правда, достеменісінька правда. Можеш спитати хоч у мами. Всі знають, тільки мовчать... Бо, знаєш, хто ж буде боятися царя, коли його можна убити?...

Так, справді, як можна боятися царя, коли можна піти і стрелити в нього, як у якогось пташка?... В царя... Льолі раптом стало шкода царя.

— А він що, кричав? — спитала вона пошепки.

— Не знаю. Його повезли в палац і там він помер.

Так, так. Льоля ясно бачила це — палац сяє блиском золота і пишноти, а в ньому, блідий і скривавлений, скулений від болю і безсилля умирає він, цар, Александер Николаевич, „Освободитель”, чий портрет висить у них у гімназії, у великій залі...

— Дівчата, Верства йде, злазьте швидче, — гукнула Маня Македон, влітаючи в класу. — Здається, добрий: вуса крутить і усміхається.

Всі поспішно розійшлися на свої місця, і почалася лекція, з якої Льоля, проти свого звичаю, майже нічого не чула. Вона все бачила великого бородатого чоловіка, з такими добрими очима, як на портреті, що поволі вкривався смертною блідістю і беззгучно, тихо ворушив поси- нілими губами.

— Прощаю... Я їм прощаю — мусів сказати він. Льоля знала це напевно і теж беззгучно ворушила устами, повторюючи його слова, коли раптом над нею почувся здивовано-сердитий голос Верстви:

— Татарова, вы что, заснули, что ли? — Льоля здригнулася і встала. Верства стояв над самою її партою і незрозуміло придивлявся до неї. Всі дівочі голови були повернуті до неї з тим самим запитанням. Вона схаменулась і злякано відповіла:

— Извините, Андрей Степанович, я не слыхала вопроса. Я задумалась і пропустила. . .

— Задумалась, — півсердито, пів-недовіжливо перепитав Верства. — В класі не помагається думати о посторонних вещах. Я спрашивал, что ми называем обратной пропорцией?

Льоля швиденько зібралась з думками і гладенько, як з книжки, вичитала визначення зворотної пропорції, після чого швиденько сіла, від сорому не наважуючись глянути вбік. Знову ця її звичка замислюватись! Знову ці картини, що вириваються перед нею, ніби намальовані якимось невидимим малярем. . . Як їй одучитись, одбитись од цих картин, як їй змінити свою голову так, щоб вона думала тільки про те, що буває щодня, отут, зараз, біля неї? . . . Льоля сумно зідхнула. . . Мабуть, вона ніколи не відучиться від цього.

Льоля стрепенулась і, відмахнувшись од сторонніх думок, поринула цілком у те, що пояснював і виводив на дошці учитель.

Першу перерву вона проходила, обнявшись з Любою, удаючи, ніби не бачить значущих поглядів Мані Каракаш, якій, видно, ще хотілось поговорити про ту саму страшну, неймовірну новину. Ні, ні, Льоля не хотіла більше про це ні думати, ні чути. Було надто страшно і моторошно отак просто говорити про речі, од яких весь світ перевертається, і не знати вже, де ж в ньому кінець, а де початок, і не можна зрозуміти, на чому стоїть і тримається весь оцей, такий звичний і такий, здавалося досі, непорушний порядок. Це потім, потім. . . Треба звикнути, обдумати, зрозуміти. . . І Льоля силувала себе уважно прислухатись до Люби, що швидко ледве переводячи дух під напором слів, що рвалися з неї, оповідала, як то вона була вчора на вечірці у Попових, хто як був одягнутий, що давали їсти, як добре танцює поліцмайстер і які він шепотів їй компліменти.

— Як, поліцмайстер? — здивувалась Льоля. — Та ж він жонатий!

— Ну, то що? — знизала плечима Люба. — Як жона-

тий, то вже не можна йому й підійти до мене? Як танцював зо мною, так сказав, що йому здається, що він танцює в Магометовому саду з гурією, — похвалилась Люба.

— От дурень! — раптом пирснула Льоля сміхом. — При чому тут гурії?

— Як при чому? — образилася Люба. — Для компліменту!

— Та що ж він, турок, чи що? Чого йому раптом гурії спали на голову, — не переставала сміятись Льоля. — Та ще й Магометів рай; їй Богу, він дурень — закінчила вона переконано.

Люба поглянула на неї сердито, хотіла придумати якийсь новий доказ, та раптом побачила височенного поліцмайстера в фаєтоні і навколо нього гурії, отакі, як малюються на пачках тютюну Масаксуді — не витримала, залившись сміхом і собі:

— Та таки дурень! — погодилася вона. — То він хотів показати, який він освічений.

— Ну так, ну так, перед гімназисткою вихвалявся, — закивала головою Льоля, і їй було приємно, що поліцмайстер мусить підтягуватися, щоб не показати себе неосвіченим перед гімназисткою.

„Танцює собі, свердлила в той же час їй думка в голові. — Царя вбили, а він танцює собі. . . Та вже давно царя вбили, — раптом згадала вона. — Вже давно, ще я й не родилася. . . Убили — і ніщо не змінилося. Всі звикли до того, живуть собі. . . Новий цар теж сидить собі в Петербурзі, в тому самому палаці, може спить на тому самому ліжку. . . І йому страшно. . . Так, так, йому страшно, він уже знає, що ніщо не непорушне, все може змінитися, що може прийти революціонер і застрелити його, як застрелив його батька. . . Так, цар напевно мусить боятись. . .

— Але що ж то за цар, коли він боїться, — зневажливо труснула головою Льоля і злякано озирнулася, чи не почув хто її блюзнірської думки. Але на неї ніхто не дивився, бо був уже дзвоник і треба було швидче бігти до кляси.

Льоля насилу досиділа після цього лекцію французь-

кої мови і на перерві вже сама підійшла до Мані Каракаш.

— А що їм зробили? — спитала вона пошепки.

— Кому? — удала Маня, що не розуміє, бо ще сердилася за те, що Льоля ходила з Любою.

— Їм, революціонерам, — несподівано легко вимовила Льоля ще годину перед тим незнайоме і чуже їй слово. — Вони в тюрмі?

— В тюрмі — перекривила її Маня. — Хіба ж за таке можна в тюрму? Їх усіх повісили. Всіх! І того, хто вбив, і тих, що помагали йому.

— Повісили?

Льоля зблідла. Трагедія не кінчалась на цареві, вона тяглася далі. Повісили... Цього вона не могла собі уявити: як це робиться, коли вішають? Ні, ні, вона навіть не хоче знати, як це робиться. Вішають... Отак, беруть людей, як цуценят, і вішають... І вже їх нема. Повісили... Щось невиразне, чорне і моторошне малювалося Льолі за цим словом і сповнювало її страхом — огидою.

А Маня вже торохтіла далі, намагаючись швидче звільнитись од усіх подробиць, що тягаром лежали їй на свідомості:

— Там була і жінка, ще молоденька, дочка губернатора. . . Її теж повісили. . .

— Повісили, — повторила Льоля беззгучно. — А за що вони його вбили?

— Не знаю. Він зразу був хороший, такий, як треба, а потім став поганий, не сподобався їм, і вони його вбили.

Льоля широко розкрила очі. Як то? То цар, цар! мусить дбати про те, щоб подобатись якимось революціонерам? А як ні — то вони можуть його вбити? Мають таке право? . . .Справді, — думала гарячково Льоля, — якщо цар поганий, тоді всім погано. . . всі страждають і терплять, аж поки приходить революціонер і вбиває царя. А тоді сідає його син, але він уже не сміє бути поганим, бо він знає, що за ним стежать і на нього є суд.

— А теперішній цар уже не поганий? — ледве чутно

спитала Льоля. — Він їх боїться? Вони залишилися, чи їх усіх повісили?

— Тато казав, що і тепер ще десь є... Але ховаються і не показуються. Їх усі бояться... Студенти і курсистки — то все революціонери... їх і поліція боїться...

— Студенти? — здивувалася Льоля. — Е, ні, це вже ні! Ми ж бачимо студентів — вони нікому не страшні, веселі... Та ж і ваш Спира студент... Хіба і він?...

— Та ні, що ти, дурна! — злякалася Маня. — Наш Спира їх не любить і каже, що вішав би їх своєю рукою... Звичайно, не всі студенти революціонери, тільки деякі, але як ти пізнаєш, которий — який?... Але біжим швидче снідати, а то і велика перемінка скінчиться, — схаменулася раптом Маня, — я сьогодні маю гроші і дам тобі.

— Я теж маю, — гордо заявила Льоля, виймаючи дядиного гривеника. — Ходім, куплю собі сьогодні бублика.

V

ТЕПЕР Я НЕ БОЮСЯ

Додому дівчата йшли з гімназії великим гуртом і лише недалеко перед базаром розійшлися кожна в свою сторону.

Попрощавшись з подругами, Льоля на хвилину спинилась і оглянулася назад. „Большая” лежала перед нею в усьому своєму непотрібному просторі, аж до великого пустиря на другому кінці. Крамниці були відчинені, полотняні навіси над ними слущені, але руху майже ніякого. Все спокійно, тихо. Нічого не змінилося. Але Льоля знала вже тепер, що це не так, що це тільки удаваний спокій, що це тільки оманна тиша... Ніхто не певний себе, за всіма стежать пильні і суворі революціонери, щоб усе було добре, по правді, щоб навіть сам цар не робив нічого поганого...

І невже тут, у них, в їхньому місті, теж є революціонери? Невже оце зараз вони сидять десь і, судять, хто робить добре, а хто зле, і якась молода дівчина мовчки при світлі свічки відливає на того осудженого кулі?

Льоля здригнулася не то від страху, не то від насолоди.

Переходячи базаром, вона ще здалеку побачила високу постать Юра, що саме виходив з харчівні.

— Ходить, — неприязно подумала вона. — Ходить собі і не знає, що за ним хтось стежить, щоб він не робив погано... А може знає і теж боїться?.. — Вона придивилась до спокійної Юрової ходи, до всієї його величезної, певної себе постаті і вирішила: Ні, він не знає. Інакше він отак не ходив би.

В цей час одчинились якісь ворота і чиясь рука викинула на вулицю маленьке цуценя, що перелякано заверещало і гепнулось просто на Юра. — Ах ти паскудо! — розсердився той і штовхнув ногою цуценя, яке знову з тим самим тоненьким переляканим верещанням одлетіло геть убік.

— Не смійте бити! — несподівано для себе, гнівно закричала Льоля на Юра. — Не смійте! Воно маленьке!

Юр здивовано і трохи зніяковіло спинився.

— Та ж бачите, що якесь, стерво кинуло його на мене. Що ж мені панькатися з ним, чи що?

— Так... так... воно ж не само, воно не винувате.

— Не винувате!.. Теж іще, винуватого шукати — сердитіше обізвався Юр. — Мало їх тут бігає, аж гицлі не встигають виловлювати, коли над кожним плакати... От, беріть його собі, якщо вам так його шкода.

— І заберу — з викликом сказала Льоля. — І заберу. І не дам вам бити!.. — Вона побігла до цуценяти, що скимлячи намагалось стати на ноги.

— Та й беріть, про мене... — вже спокійно погодився Юр. — А я ось піду того мерзенника провчу, щоб не кидав цуценят на людей. Хіба ж це порядок? Це й по вулиці пройти не можна буде, — і він, вже, не звертаючи уваги на Льолю, сердито загнував у ворота.

Льоля раптом замовкла. Справді, якщо допустити, щоб кожний робив що хоче, ...ні, це теж не годилось... Розгублено, але в той же час уперто, стиснувши губи, вона підійшла до цуценяти і взяла його на руки. — Не плач,

— ніжно проговорила вона. — Не плач. Я тебе не кину. . . Житимеш у нас. У, ти, манюньке. . .

І швиденько, вже не озираючись на Юра, вона побігла додому.

Дома все було в порядку. Діти випили чай і не були голодні, а мама, як і завжди, лежала на ліжку і читала роман.

— Мамо, я взяла собачку, маленького, нехай живе у нас. Можна? — несміливо запиталася Льоля.

— Собачку? Та навіщо він нам? У нас і так сторожити нічого. Чи хоч породистий? — спитала здивовано мама.

— Я. . . я. . . не знаю. . . Його викинули з двору і воно так скавчало. . . Нехай буде у нас. . . скільки воно там з'їсть! . . .

— От іще батьківська донька, — не то сердито не то зневажливо сказала мама. — Той усе віддає, а ця наносить у хату всякого непотребу. . . Та нехай зостається, — раптом погодилася вона, бажаючи швидче скінчити цю нецікаву розмову і вернутися до книжки, — тільки, щоб у хаті я його не бачила. Вмости його десь надворі.

— Я його примощу у сарайчику¹⁵⁾, — весело вирішила Льоля, виходячи з цуценятком до першої кімнати.

— Собацка, собацка — зраділа маленька Лідочка, простягаючи до нього ручки, а Саша, відірвавшись на хвилину від стругання стріли до сагайдака, критично оглянув собаченя і скривився:

— Ох, і кудлате ж! . . Мабуть бліх повно. Як ти його назвеш?

— Як? — розгубилась Льоля. — Ми його назвемо. . . ми його назвемо. . . Студент! От, як ми його назвемо! — раптом розсміялася вона. — Правда, так буде добре, Студентуку? — звернулася вона до цуценяти, притуляючи його голову до себе. — І буде у нас свій студент! Добре, Лідочко!

¹⁵⁾ Сарайчик або сарай — приміщення для переховування різних річей.

— Добле, добре, — згідливо повторила Лідочка і знову простягнула ручки, щоб узяти „Студента”.

— Е ні, ще не можна... Ось ми зараз його викупаємо, а тоді вже гратимешся з ним...

І задоволена, втішена, немов помсгившись на комусь злому, чи пославши виклик комусь грізному, Льоля вибігла з цуцням із хати.

VI

ТАТО ВЕРНУВСЯ З КАВКАЗУ

Пихкаючи і пускаючи клуби чорного диму в чисте і безхмарне небо, пароплав поспішав, щоб до вечора дійти до міста. За ним, ніби прочищений величезною мітлою, лишався широкий слід рівної, несхвильованої води, а по обидва боки, виростаючи і ніби доганяючи пароплав, пливли двома широкими смугами скоринки від кавунів і динь, недогризки яблук, шматки хліба, недокурки, кістки обгризеної риби і шматки паперу. Так цивілізація значила свій слід серед блідо-синього моря.

На пароплаві була мішанина всіх націй і всіх мов, але спільною і до того панською мовою, що свідчила про приналежність людини до вищої, освіченої верстви, була російська мова, калічена, мішана з українською, викривлена і неподібна сама на себе, — але в свідомості і цілеспрямованості, вона мала бути російською — і була нею.

Григорій Анастасович, жовтий як цитринова шкірка, схудлий і вже трохи згорблений, вертався додому цим пароплавом разом з старшим сином Гришею.

Перед самим від'їздом він дістав листа від Льолі. Та, як і завжди, писала дуже обережно, нічого не просила і запевняла батька, що їм живеться непогано. Але вона стільки разів нагадувала, щоб тато не витрачав грошей і нікому не позичав, бо Коля має їхати до університету і треба грошей його вирядити, що Григорій Анастасович зрозумів, що родині приходиться тяжко.

— Золоте моє серце, — розчулено думав Григорій Анастасович про Льолю. — Про себе, звичайно, і слова

не напише. А вона ж ось-ось стане панною. Їй треба вже купувати сукні, а то вона все мамині недоноски доношує.

Після цього листа він твердо постановив нікому і ні за що грошей не позичати, і на пароплаві перші дні сидів, ні з ким не розмовляючи і заплющивши очі, ніби спав, аби лиш не наскочили на нього і не попросили у нього грошей. Бо люди завжди якимось шостим чуттям знали, що в нього можна, навіть треба просити грошей, а він не вмів, і не смів їм відмовити.

Татаров був задоволений. Справи його склалися зовсім непогано. Коли б не та клята лихоманка, то в тому казковому багатому Кавказі можна було б за який рік-два знову забагатіти. Але мусів вертатися, бо відчув, що ще кілька таких приступів лихоманки, які почалися за останній час, і він уже на встане. І тепер ще він почував себе знесиленим і кволим, але свіже морське повітря і те, що три дні він був в дорозі, а приступи ще не повторювалися, будило в ньому надію, що може він таки втік од хвороби.

— Як лікар назвав мою хворобу, Гришо? — спитав він сина, згадавши, як в порту Поті до нього підійшли двоє військових, один, як виявилось офіцер, а другий — військовий лікар, і як лікар, вказуючи на нього сказав:

— Ось вам зразок того, як діє тутешній клімат на людей. Це однаково, що засуджувати людину на повільну і тяжку смерть.

І при цьому він назвав хворобу, але це слово — звучне і чуже — ніяк не хотіло триматися у пам'яті.

— Малярія, — сказав Гриша знехотя, бо був питаний про це вже не перший раз.

— Знаєш, ти запиши мені, — попросив Григорій Анастасович. — Щось у мене від цієї лихоманки і пам'ять одірало. А як побачу написане, то вже не забуду.

Гриша знизав плечима, мовчки дістав записну книжку і видер листок. Тепер тато почне ще хвалитися й своєю хворобою!

Григорій Анастасович тимчасом якось непомітно почав розмову з сусідом по лавці, молодим ще чоловіком,

але на вигляд статечним і солідним: мав капелюх, альпаговий літній сурдут, а невеличка, кучерява борідка, як видно, недавно запущена, показувала, що він уже перейшов із віку юного і невідповідального у старший, статечний і солідний вік.

— Так, добре заробив, нема чого критися, але ця хвороба вигнала мене звідтіля... Здоров'я дорожче за гроші, — сентенційно додав Григорій Анастасович, бо дуже любив учені, абстрактні розмови — не про гроші і ціни на товари.

— Не завжди, усміхнувся сусід. — От, я маю здоров'я на трьох коней, а грошей тим часом кат-ма... Я знаєте, закінчив учительську семінарію, та захотілося швидко забагатіти, і я подався „на цей погібельний Кавказ”, — усміхнувся він знову. — Ну, я людина не торговельна і з комерцією незнайома, то мене ті кавказці живо-скоро облапошили так, що ледве грошей вистачило на дорогу. Тепер уже годі — буду учителювати і ні до якого гандлю не беруся — кожному своє!

Григорію Анастасовичеві шкода стало цього чоловіка, що так спокійно і одверто признається у своїй помилці... Він, Григорій Анастасович, ніколи не мав права признатись у помилці.

— Та якже ви тепер — так таки зовсім без грошей? — спитав він співчутливо.

— Та ні, ще карбованця маю, — усміхнувся той.

— Та що мені! Я собі молодий — нежонатий, яюсь влаштуюся. От, на пристані візьмуся вантажі носити, то відразу зароблю на дальшу дорогу.

— Як, — злякався Татаров. — Щоб ви — людина вчена, учитель, та носили вантажі! Де ж це чувано! Це не годиться... це неможливо... У мене у самого діти — от сина до університету їду виряжати — доктором буде... І дочку вчу в гімназії... Як же можна — освіта велика річ!.. А ви хочете вантажі!.. Ні, знаєте що — я вам позичу гроші! Правда, правда, візьміть у мене сто рублів. А як заробите — віддасте. Запишіть мою адресу — і пришлете.

Сказавши це з захватом, Григорій Анастасович раптом почув за собою сухий, остерігаючий кашель Гриші і осікся. Ах, ти Боже мій! Як це він так не втерпів! На тобі, раптом, перед самим Маріюполем — і схибив! Та ще як! Ніхто в нього нічого не просив, він сам набивається з грішми...

Татаров збентежено закашлявся, і перелякано глянув на сусіда. Але той не спішився брати гроші і дякувати за небесну доброту, як то завжди бувало. Навпаки, він теж здивовано і недовіжливо дивився на Татарова, ніби боячись якогось підступу.

— Сто рублів, — повторив він, примруживши очі на Татарова. — Навіщо мені так багато? ... Я не знаю, коли я зможу стільки заробити, щоб віддати такий борг! Ні, дякую, я не можу взяти. . . — Він ще раз пильно поглянув на Григорія Анастасовича і, раптом повеселівши, сказав: — От, коли можете дати мені в позичку десять карбованців, то я буду вам вдячний і незабаром зможу їх вам повернути.

Григорій Анастасович полегшено зідхнув. Десять рублів була теж чимала сума, але ж не сто, як то злетіло йому з уст! Десять рублів він може позичити з кишені, не дістаючи тих грошей, що були зашиті в нього під рукавом сурдута, і таким чином він зможе таки розікласти перед Досею цілу тисячу — десять катеринок¹⁶⁾: віялом, як то він не раз бачив у мріях, коли лежав хворий у своїй хатині серед дикого тропічного кавказького лісу.

Він подав сусідові гроші і пролепетав, захлинаючись:

— От, дякую, дуже, дуже дякую.

— Та це я мушу вам дякувати, і то якнайсердечніше, бо тепер я вже не мушу хапатися за першу-ліпшу працю, а зможу вибирати. Дуже вдячний. Дозвольте представитись: Микола Йович Кульженко, невдалий комерсант, а в майбутньому, їй-Богу, непоганий вчитель. А з ким я маю честь говорити? Григорій Анастасович назвав себе і дав свою адресу, яку Микола Йович записав у свій записник.

¹⁶⁾ Катеринка — 100-рублевий банкнот, на якому було відображення цариці Катерини II.

— Пиши, пиши, — думав іронічно Гриша, що прислухався до цієї розмови, як до старої, добре відомої пісні. Вже татових адрес гуляє по світі, може, з сотню, та дуже рідко на ту адресу гроші приходять! — А може цей таки пришле, — придивився він збоку до нового знайомого. — Може й пришле, — подумав він, згадавши, що не один раз бувало і так, що татові невеличкі позики випадковим людям справді повертались йому. І то якось так виходило, що повертались вони у скрутну хвилину, коли вже зовсім нізвідки не можна було чекати грошей. Найгірше було, коли тато позичав гроші своїм землякам, ділкам і багачам. Ті з руки рвуть, а в руку не дають. . . Та добре, що цього разу все закінчилось на десяти карбованця: як і пропадуть, то не так шкода буде.

Тим часом в далині показався Маріюполь.

— А ви до кого тепер їдете? — спитав Татаров у свого сусіда.

— Та ні до кого. Кажу ж вам, лишилось мені два карбованці, то за одного купив квитка — скільки вистачило, воно й вийшло до Маріюполя. А другого лишив собі. . . Може пошукаю собі посаду тут у якомусь селі. . . — Так, так, — умгукнув Татаров і заметушився: — Ну, Гришечко, пора вже нам готуватись до висадки. . . Он уже й місто видно. А у нас же вантажу, вантажу! — не втерпів він, щоб знову не похвалитись перед сусідом. — Не знаю, як ми й виладуємо все.

— Дозвольте, я вам поможу, — запропонував новий знайомий. — В мене досить сили, а вам це заощадить копійку.

— Ні, дякую, дякую, — відмовився Григорій Анастасович. — Я вже договорився тут з одними людьми — вони мені вивантажать. Ти тут пильнуй, Гришо, а я піду до помічника капітана, маю до нього справу.

Справа Григорія Анастасовича до помічника капітана була дуже проста: в приступі ощадливості після Льоліного листа, Татаров узяв квитки третьої кляси, але висідати із сходень третьої кляси в самій пристані — в Маріюполі, де його всі знають, не хотів. Для ділових людей

було майже обов'язком вийти подивитись, хто приїхав пароплавом, що привіз на продаж, а разом і набратися новин про те, що робиться на світі. І раптом вони побачать його, Татарова на сходнях третьої кляси! Ні, цього треба було уникнути, та до того й легко було уникнути всього за яких двадцять копійок.

І справді, звичний до таких прохань, помічник капітана легко погодився випустити Татарових через східні першої кляси, і навіть грошей не взяв.

— Там ви в трюм родзинки вантажили, то передасте трохи мені для діток — от і будем квит, попросив він, і Григорій Анастасович охоче погодився.

Після цього, дуже вдоволений собою і своєю спритністю, він почав збирати свої речі: велику валізку, кошук із їжею і неодмінний парасоль, без якого він не міг собі уявити взагалі солідної людини.

Коли він, спираючись на парасоль і зігнувшись більше, ніж звичайно, зійшов на пристань, до нього справді гукнуло кілька людей:

— А, Григорію Анастасовичу з щасливим приїздом! Як там, чи весь Кавказ ви купили, чи ще щось лишилось? — почувися веселі голоси, і Григорій Анастасович щасливо усміхнувся: все було так, як йому хотілося. Але він зараз же стримав щасливу посмішку і, жалібно скривившись, сказав:

— Лишилось, лишилось, їдьте туди, якщо вам життя не дороге.

— Ов, чи й справді так погано? — не повірив хтось, але другий перебив його:

— Та хіба по ньому не бачиш? Від тебе, Григорію Анастасовичу, тільки тінь лишилася.

— Правду кажеш, тільки тінь, — озвався другий, і це зовсім не сподобалось Татарову.

Він хотів, щоб вони бачили, як він тяжко змучився і напрацювався, але зовсім не хотів, щоб вони почали справді жалувати його.

— А це все та ма-ля-рія, — по складах вимовив він

важке слово і переможно поглянув навкруги. — Це вона мене схопила і вимучила.

— А це що воно таке? — одверто признався один, в той час, як решта обережно мовчала, щоб не виявити свого незнання.

— Не знаєш про — ма-ля-рію? — здивувався Татаров, обережно повторюючи слово по складах — це така там хвороба, тільки на Кавказі буває. Від неї один рятунок — тікай звідти. Бо витрусить з тебе останні сили.

— Ну, а як там діла? — не втерпів хтось із поважніших, бажаючи перервати цю пусту розмову. — Що там в ціні? І які ціни на пшеницю?

— Пшеницю? — зневажливо повторив Татаров. — Та там не то пшеницю, золото повези, то не куплять!..

— Ов, а то чому?

— А тому, що там пшениці твоєї не потребують. Там такий край, що тільки лежи та їж, а робити майже й не треба. Там, брате, тільки встигай збирати... Коли б не малярія — зроду звідти б не виїхав. А до того ж Туреччина близько — що хочеш, звідти контрабандою привезуть...

— Угу, це цікаво, — пробурмотів хтось, а другий весело принаглив: — То ти ж приходи до Володьки, розкажеш

Та Татаров раптом почав заклопотано озиратися і нашвидку відповів:

— Може прийду, як здоров'я дозволить. А тепер — прощайте, мушу наглянути, як там мій крам вивантажують.

— А що ж привіз? — зацікавились вони знову, та він не хотів отак нашвидку, на пристані викласти усе, що мав.

— Та так всякого дріб'язку потроху... У Володьки поговоримо, — і ще дужче спираючись на парасоль, поспішив до товарових сходень, через які шахаї вже почали викочувати його бочки і зносити його мішки.

— Гришо, не забудь найняти два драгалі¹⁷⁾, на одному ми не вмістимось, — гукнув він синові так, щоб усі чули.

¹⁷⁾ Драгалі — візники, що перевозили на вантажних возах вантажі.

ТАТО ТРИЮМФУЄ

Додому Григорій Анастасович приїхав, як цезар, з триюмфом. Спереду вони з Гришею на джорках, а за ними, навантажені горою, їхало два драгалі з товаром.

— Тато! — почулося з подвір'я, коли вони тільки над'їхали до воріт, і не встиг ще Татаров злізти з джорок, як на нього налетіло щось маленьке, гнучке і ніжне, що водночас плакало і сміялось, цілувало його в бороду і схилялось до його руки. — Таточку! Рідненький, та який же ви жовтий. Ой, таточку, яка ж я рада, що ви вже приїхали!..

— Льолічко, дитиночко, — розгублено шепотів Григорій Анастасович, почувуючи, як в носі йому щось щипле. — Донечко моя ти дорогенька! Та заспокойся, ну чого ти плачеш, ну чого? — говорив він далі, витираючи похапцем собі очі рукою. — А мама дома? — вже нетерпляче спитав він, поглядаючи на маленькі віконця хатинки. — Біжи, скажи мамі, що ми приїхали.

Але Євдокія Іванівна вже виходила і сама. Вона не бігла, навіть ніби не спішилася, а пливла своєю уславленою лебединою ходою, привітно усміхаючись здалеку. Але наблизившись, вона раптом стала і сплеснула руками:

— Ой, Боже ж мій, Григорію Анастасовичу, та на що ж ти став подібний!? — скрикнула вона з незвичною для неї чулістю, і нахилилась, цілуючи його в голову, в той час, як він схилювся над її рукою.

— Хворів, Досічко, хворів. Я ж тобі писав, — лепетав він, зазираючи їй в очі і тільки тепер цілуючи її в уста. — А що, дуже змінився?

— Та просто ледве можна пізнати... схуд і згорбився, — перебирала вона нові ознаки. — А вже жовтий став, як цитрина. Господи, що це за хвороба так тебе вимучила?

— Хвороба не проста, Досічко, ма-ля-рія — знову по складах, хоч уже й швидче повторив Татаров, сподіваючись, що така хвороба може викликати дужче співчуття у його гарної дружини.

— Ну, Гришо, а ти що ж, мамі навіть драстуйте не сказав? — повернулась Євдокія Іванівна до старшого сина, що останнім часом став осторонь од усієї родини, і найбільше — від неї.

— Драстуйте, мамо, — сказав той, схиляючись над її рукою і чекаючи з похиленою головою, доки мати поцілує його в лоба.

— Гришо! — в захваті закричала Льоля, кидаючись до нього. — А я тебе за татом і не побачила. Драстуй, братіку!

— Драстуй, — холодно промовив Гриша, простягаючи їй руку і ухиялюючись від уст, які вона простягала для поцілунку. — От, як ти любиш лизатись, все цілувалась би та й цілувалась, — насмішкувато промовив він, а Льоля вражено і ніби злякано відсунулась від нього.

Та в цей час, хитаючись на непевних іще ніжках, з хати вийшла Лідочка, а за нею, підстрибуючи і викрикуючи щось бойове і нерозбірне вибіг Саша, — і Льоля забула про Гришу, підводячи дітей до батька.

— А де ж Коля? — спитав Григорій Анастасович, озируючись.

— Коля сьогодні на пікніку. Вони в Лісакінському гаюку справляють випуск. І учителі з ними, і директор, — спішилась Льоля якнайшвидче викласти всі новини. — Всі гімназисти в класі вирішили, щоб Коля виголосив промову, знаєте, тату, таку прощальну промову від учнів до вчителів. Він її вчора цілий день учив. Знаєте? стояв перед дзеркалом і вчив — засміялась Льоля.

— В нього дуже добре виходило, — важуче промовила Євдокія Іванівна, що не хотіла, аби бодай один якийсь вчинок її улюбленця був критикований. — Дуже добре виходить! — повторила вона. — Я навіть подумала, що може Колі краще на адвоката піти, ніж на доктора.

Один з драгалів, що досі стояв спокійно, чекаючи поки скінчиться усталена і законна сцена вітання, тепер підійшов і рішуче заявив:

— Ну, барин¹⁸⁾, кажіть, куди вивантажувати, а то нам також час дорогий.

¹⁸⁾ Барин — пан.

— Зараз, зараз, — заторопився Григорій Анастасович. — Досічко, розпорядися там, куди це все скласти, я ж цієї хати ще добре не знаю, — удавано недбало звернувся він до дружини.

— Як! Оце все?! — сплеснула та знову руками, — тільки тепер зауваживши гору вантажів на підводах. — Та куди ж ми це покладемо? Хіба в сарайчику?, — звернулася та до Льолі, але та заперечливо похитала головою.

— Не вміститься... Хіба частину туди, а частину на горище, — і вона з Гришею почали порядкувати вантажем, а батько з мамою пішли до хати.

— Алеж і справді, яка у вас манісінька квартира, — розгублено озирнувся Григорій Анастасович, опинившись в кімнатах. — Сюди нічого не вміститься, хіба валізки...

— Та ж ти сам її наймав, — усміхнулась Євдокія Іванівна, — вже забув?

Він і справді забув, як виглядав цей будиночок і як він, соромлячись і виправдуючись, перевіз сюди жінку з дітьми перед тим, як виїхати на Кавказ. Навпаки, коли він лежав хворий, у збудованій з дерева хатинці серед лісу і прислухався до безупинного лопотіння дощу по даху, йому здавалося, що він лишив родину добре забезпечену, десь в гарненькому, невеличкому але затишному будиночку, а сам отут страждає для неї і через неї. І тоді йому ставало шкода себе, і він думав, що ніколи, ніколи дружина його не оцінить усіх жертв, що він приносить для родини... І от, тепер виходило, що вона теж не дуже то тишилась життям... Серце його стиснули жалощі. Бідненька вона, така молоденька і така красуня... І живе в отакій халупці. І мовчить, терпить... навіть не нарікає. За це він мусить їй віддячитись якнайкраще... Тепер, коли він уже вирвався з лабетів злиднів і від ганьби банкрутства...

Григорій Анастасович ходив по кімнаті, удавав, ніби слухає жінку, а перед його очима знову і знову проходили ті страшні часи...

Тоді в Камарі, в селі, де оселився його дід, коли прийшов із Криму, сталася велика пожежа: погоріли хати, збіжжя, навіть церква. Громада мусіла швидко перехопити десь грошей, щоб побудуватися, поки настане осіння сльота. Найзаможніший з усіх був Татаров, до того ж він жив на другому кінці села і не погорів.

Найстарші і найповажніші чоловіки з села зібралися на раду і просили в Татарова помочі. Але він саме вклав усі гроші в отари нових тонкорунних „шпанських” овець, і не мав готівкою нічого. Тоді постановили, що Татаров поїде до Маріюполя і там позичить під вексель гроші, а громада зобов'язується повернути йому ті гроші і відсотки.

В Маріюполі тоді тільки починав входити у силу такий собі вже не дуже молодий грек Лісаки, що мав дуже гарну, й не дуже то сувору, як говорили всі, жінку. Він з пошаною зустрів Татарова, погодився позичити йому гроші за дванадцять відсотків, розчулено запевняв, що бере відсотки тільки від своєї біди, а то охоче і без відсотків допоміг би своїм компатріотам у біді, — і за годину Татаров уже виходив од нього, дуже задоволений, що так швидко полагодив справу. Відсотки були високі, але всі знали, що коли треба швидко і багато грошей, то мусиш платити лихварські відсотки.

За рік село відбудовалось і, продавши трохи пшениці і овець, селяни, чи як вони офіційно звалися „поселяни села Камаря”, чесно і акуратно виплатили Татарову гроші, і той повіз їх до Лісаки.

Цього разу Лісаки зустрів його, як рідного, навіть розцілувався при зустрічі.

— Ось, Іване Петровичу, порахуй, усі привіз, повністю. Давай назад вексель, нехай порву його, — сказав Григорій Анастасович, бажаючи швидче покінчити з громадською справою і почувати себе вже вільним.

— І що таке говориш, Григорію Анастасовичу! — одмахнувся обома руками Лісаки. — Хіба я не знаю, з ким маю справу, щоб я після тебе став перелічувати гроші?! Після тебе, після Татарова?! Ну, ну, образив ти мене, ййбо,

образив. Та я Татарову не то що, а кожної хвилини усе своє майно дам без розписки, — говорив докірливо Лісаки. — От, бачиш — беру і ховаю їх у касу, і знаю, що там є рівно сім тисяч. Раз ти кажеш, що сім, — значить сім- Тепер ти розумієш, хто такий Лісаки і як він тобі вірить?-. . .

— А-а-а вексель, — запинаючись сказав Татаров, ніяковіючи за свою брутальну діловитість з таким довірливим чоловіком, як Лісаки. — Я мушу його громаді привезти. . . знаєш, які наші люди, мусять усе своїми очима побачити, — виправдувався він перед Лісаки, що обернувся від каси і дивився на нього докірливо.

— І вексель віддам. А як же?! Я хоч і не такий ділок, як ти, але я теж знаю порядки, — сказав Лісаки, замикаючи касу. — Ось ходім-но закусимо, вже нас дружина кличе, а тоді покінчимо справу. . . Та я тобі не то що вексель, я тобі й дружину віддам, — говорив він, майже виштовхуючи Татарова до другої кімнати, де й справді за столом вже сиділа Лісакова жона.

— Справді, гарна, — подумав Татаров, цілуючи руку, яку вона піднесла йому до самих уст. — Не така гарна, як моя Дося, але. . .

Та тут раптом мадам Лісаки обняла його за шию своєю пахучою білою рукою і поцілувала в лоба, так, наче б він був її найближча рідня. — Ну, ну, — подумав Григорій Анастасович. — Ні, моя Досічка не така. . . і слава Богу, — додав він, глянувши з почуттям якоїсь переваги і жалощів на Лісаки.

Але той говорив собі далі, ніби нічого незвичайного не сталося, і вже наливав Татарову якоїсь незвичайної запіканки, вихваляючись, що то дружина зробила її сама.

— Сама, сама, — співуче потвердила та, цокаючись з Татаровим. — Прошу випити все до дна, щоб мені не було сорому.

Татаров пив за здоров'я господині потім за господаря, потім за свою дружину, потім за громаду Камаря. В нього вже почало шуміти і крутитись в голові, коли

він почув, як під столом кінчик жіночого черевика обережно знайшов його ногу і значуще потиснув її.

Татаров трохи не скрикнув, і навіть хміль вилетів був йому з голови. Такого йому ще в житті не бувало. Це була якась новина, якась остання мода, що завелась отут, у місті, і якої вони на селі ще не чули. . . Що йому робити з тою ногою, він рішуче не знав, але серце йому заколотилось, і він встромив очі в тарілку, щоб якимось ненароком не глянути на Лісаки, якого йому було соромно і шкода.

А той частував його далі, хитро і недобре поглядаючи на нього, ніби перевіряючи, чи вже досить з ним воїтисся. Григорій Анастасович раз зустрів цей погляд і почуття небезпеки огорнуло його з такою силою, що він рвучко схопився з свого місця, щоб тікати. Та вже було пізно — він не міг триматися на ногах, похитнувся і захитав увесь стіл, з якого посипались на підлогу тарілки і чарки.

— Ходім, ходім до кімнати, відпочинеш, а тоді я тебе одвезу. Ти де спинився, у Європейській?

— Угу. . . У Євро. . . у Європейській, — насилу вимовив Татаров, виходячи за господарем і навіть не усвідомлюючи, що той веде його не до кімнати, а просто у двір, де стояв уже запряжений фаєтон.

Отямився він тільки другого дня і, переляканий до смерти, кинувся до Лісаки по вексель.

— Вексель? Та я ж тобі його вчора віддав. Зараз після сніданку. І ти на моїх очах його подер. Забув уже? Ну, брате, і слабкий же ти на голову. Тобі зовсім не можна пити запіканки, що робить моя дружина — недобре зміявся Лісаки, і Татаров мусів ще й перепрошувати його, проклинаючи себе і свою забудьковатість.

А через три місяці Лісаки подав той самий вексель „ко взысканію”. А що Татаров не мав ніяких свідків, то й мусів заплатити і гроші, і відсотки, і адвоката, судові витрати.

Мусів спродати овечки, що їх купив через підставного покупця оцей самий Лісаки, мусів продати частину землі, хату. Мусів ще й позичити трохи, бо тоді саме сто-

яли дуже низькі ціни — і так уже більше не міг вилізти із злиднів, аж поки не вирішив поїхати у той невідомий Кавказ, про який ходило стільки різних чуток.

— Та що ти став посеред кімнати? Може знову приступ? — почув він раптом голос дружини і отямився.

— Досічко, тепер ти не журися. Тепер все буде добре. Минули наші важкі часи, — говорив він, зазираючи їй у вічі в надії, що хоч тепер, після довгої розлуки, зустріне в них бодай іскорку тої любови, якої ось уже двадцять років шукав він у цієї красуні, що полонила його з першого погляду. Очі дивилися на нього привітно і ласкаво, але не так, ні! Не так, як мріяв він у ці довгі ночі на самоті. — Купимо меблі, візьмемо краще мешкання. Тепер ми заживемо, — повторював він, щоб прикрити той тоскний жаль, що стиснув йому серце.

— Та вже й пора, Григорію Анастасовичу, — промовила вона і знайома гримаса нудьги і втоми загнула вниз кутики її червоних і ще свіжих уст. — Вже я й стомилася дождитися доброго життя. . .

— Вже тепер ми заживемо! — повторив він, обіймаючи її за стан.

Все одно, чи вона дивиться на нього так, чи інакше, але вона — його, вона належить йому, пестить його, родить йому діти, — чого іще йому треба?

Татаров поцілував жінку і, легенько зідхнувши, пішов у кухню вмиватися.

VIII

ГРИША РОЗЧАРОВАНИЙ У ЖИТТІ

— Ой, мамо, — знесилено зідхнула Льоля, входячи до кімнати після того, як упорядкувала все привезене з Кавказу. — Коли б ви бачили, чого тільки тато з Гришою не попривозили з Кавказу! Ціле багатство. І родзинки, і мед, і мигдалеві горіхи, і ведмежа шинка, завуджена, і фісташки. . . і . . . — я вже не знаю, що ще.

— Родзинки я привіз на продаж, — обізвався з кухні батько. — А мед, то з диких бджіл, — продовжував він, входячи з кухні і розтираючи обличчя полотняним

рушником. — Отак-о просто в дуплі дерева живуть собі бджоли і носять мед. . . А тоді ми викурили їх і весь мед вибрали. Ти вже бачила його? — спитав він Євдокію Іванівну. — Піди подивися: чистий, як скло, а вже пахучий! А Гриша, як витягав мед, так і провалився у дупло, ледве ми його звідти витягли, — засміявся він і покрутив головою, згадавши, скільки зусиль коштувало їх усіх витягати Гришу, який трохи не вчадів у дуплі від залишків диму. — Так, так, життя наше було цікаве, але й важке. . . дуже важке. Ніде близько ні оселі, ні людини, тільки нас який десяток. Все треба робити самим, ні купити, ні дістати нічого не можна. Поки собі дорогу в лісі до моря прочистили, думали попадаємо, як мертві. Але, як бачите, не пропали. Все подолали, тільки ту прокляту хворобу не міг подолати.

Льоля слухала б тата, не одриваючись, цілий вечір. Але треба було нагодувати дітей, нагріти татові чаю, підмести, помити посуд. А коли вона, нарешті, була вільна і могла б сидіти та слухати тата, він стомлено позіхнув і сказав:

— Ну, дітки, надобраніч. Завтра ще буде час поговорити, — і вийшов до другої кімнати, кличучи нетерпляче:

— Досічко, та йди ж уже сюди!

Довелось Льолі примиритись з цим і теж лягати спати, бо коли вона хотіла розпитатись у Гриші, той тільки відмахнувся і сказав недбало:

— Там дика природа і вільна людина — я б звідти і не виїздив. Бо що тут за життя. Знаєш, як Лермонтов казав:

І жизнь, как посмотриш з холодным вниманьем вокруг
Такая пустая и глупая шутка! . .

Більше він нічого не сказав і мовчки уклався спати.

Це було в Гриші нове і незрозуміле, і треба було все те обдумати, накрившись з головою, бо так найкраще думається і найлегше можна все зрозуміти. Але Льоля не встигла навіть натягнути на себе ковдру, як уже спала.

Коли Гриша не приймав маминих і Льоліних поцілун-

ків, то не тому, що не любив їх, а тому, що постановив собі бути холодним, розважним і далеким від усякої життєвої суєти.

Він так і думав „від усякої життєвої суєти”, бо не міг придумати кращого вислову для тої зневаги і скептичної іронії, з якими він тепер дивився на людей і на все життя. Цей настрій вже давно якось потроху, гіркими краплинами збирався в його свідомості, але слів для цього ще не було. Слова прийшли, коли вже на Кавказі він випадково в порту обіграв якогось штрафного солдата, а той, не маючи досить грошей, запропонував йому у заплату книжку „Сочиненія М. Ю. Лермонтова”.

Тоді Гриша оглянув книжку і зневажливо скривився, але згадав одноманітне життя в лісі і ту нудьгу, яка охоплювала його там по неділях, і взяв книжку замість карбованця двадцяти копійок, що йому програв солдат. І з того часу ця книжка стала йому за канон життя і Євангелію правди. Там, у словах важучих і дзвінких, була висловлена вся та гіркота, вся та зневага, весь той гнів, який тільки ї можуть викликати люди та їх життя. Він перечитував її так довго, що вивчив напам'ять не тільки вірші, а й цілі сторінки прози. Це згідно з цим новим канонам вирішив він гартувати своє серце від дрібних людських почуттів. А що найбільше любив Льолю, то тепер був до неї особливо суворий.

Лежачи в ліжку і пригадуючи собі вчорашній день, Гриша вдоволено хитнув головою. Так, вчора він, може, й тишився, що приїхав додому, але спокійно, холодно, як то зробив би сам Печорін. . .¹⁹⁾

Раптом тихенький шелест привернув його увагу. З сусіднього ліжка зсунулася Льоля і як була, в одній нічній сорочці, підбігла до столу, де лежали вчорашні пакунокки.

Вчора тато сказав, простягаючи їй пакуночок:

¹⁹⁾ Печорін — герой твору російського письменника Ю. В. Лермонтова під наголовком „Герой нашего времени”. Цей Печорін дивився зневажливо на звичайних людей і шукав собі незвичайних подвигів або смерті.

— А це Льолечці на суконку, вона у нас уже майже панна.

Але Льолі і ніколи було, і якось ніяково зараз кидатися розглядати подарунок, ніби не все те добре, що тато подарує! І тому вона тільки мимохідь глянула на матерію і, радісно подякувала татові. Але тепер їй хотілося, поки всі сплять, спокійно оглянути подарунок.

Навшпиньки підійшла вона до невеличкого овального дзеркала, що висіло похилено до підлоги, так що в ньому можна було побачити не тільки обличчя, а й частину фігури. Ставши навшпиньки і заглядаючи в дзеркало, Льоля почала потроху обмотувати матерію навколо стану і плечей.

Гриша не встиг спам'ятатися, як широка добра усмішка розтягла йому уста.

— Ку-ку! — голосним шопотом вигукнув він.

— Ай! — писнула Льоля і з переляку присіла, заплутавшись у матерії.

— Дуже гарно, надзвичайно, панно-кокетко! — продовжував Гриша так само пошепки, а тим часом Льоля виборсувалась із шелестячого шовку і тихо відгрожувалась:

— Гришо, безсоромнику, одвернися, я ж у самій сорочці!

— Та де! У сукні, та ще в якій! — хоч на паризьку виставку, — не переставав дрочити її Гриша. — От, так скромниця... Вчора й не подивилась, а сьогодні, ще кури сплять... — він не встиг закінчити, бо Льоля, виплутавшись нарешті, і підхопивши довгі кінці матерії на руку, як шлейф, налетіла на нього і зручно вивернувши йому з-під голови подушку, накрила йому обличчя і шепотіла, трясучись від нестримного, радісного сміху:

— Будеш підглядати, будеш?

Та Гриша не здавався і хрипів з-під подушки:

— Японська гейша в кімоно... Ййбо, японська гейша... Мадам Куку-Пуку — раптом додав він і теж затрусився від дрібного, беззвучного сміху.

Це „Куку-Пуку” було таке несподіване і смішне, що

Льоля вже не мала сили тримати подушки і, присівши на ліжку, припала обличчям до неї в приступі того нестямного, неблаганного сміху, коли людина охкає і корчить-ся, а не має сили навіть передихнути.

— От так Печорін! — ніби вимовив хтось за Гришиною спиною. Він здригнувся і сів, одсуваючи подушку, а з нею і Льоліну голову.

— Може б ви, мадмазель, все таки трохи прикрили свою наготу? — поспитав він чужим, холодним і сердитим голосом.

Льолін сміх перервався і вона здивовано глянула на Гришу.

— Гришечко, — ти сердишся? Може я тебе боляче придушила?

— Не придушила, а непристойно великій дівчині бігати голій хоч би навіть перед рідним братом. Рано починаєте, мадмазель, — нестримно шепотів Гриша далі, почувавши, що його охоплює справжня лють — не то на сестру, що великими здивованими очима дивилась на нього, не то на себе, що завдає їй болю.

І справді, Льоля раптом збачнула зміст його слів і вся спалахнула.

— Гриша... Що ти кажеш? — розгублено, з доко-ром, кинула вона, і зігнувшись, і незручно волочучи за собою шовк, пішла до свого ліжка.

Гриші було нестерпно шкода її, але саме з оцією м'яккістю, з оцими жалощами мусів він боротися, коли хотів стати понад світом... Інакше він буде другий тато, з якого всі сміються... якого навіть і мама не любить... Так, це вже він знав напевно... мама не любить тата... „Нехай не привчається”, — переконував він себе, що мав рацію ображати Льолю. — „Отак за такі ганчірки і себе колись віддасть... Всі вони однакові, ці жінки...”

Але роздумування не помагали. Однаково було шкода Льолі, що схиливши голову, щоб сховати сльози, поти-хеньку згортала шовк... „Та не можна, не можна підда-ватись цій кволості духа”. Григорій, одвернувшись, почав був наспівувати пісеньку, щоб показати, що не звер-

тає уваги на Льолю. Та тут із сусідньої кімнати визирнув батько і невдоволено зауважив: — Чого ти розспівався, Гришо? Ще рано — мама спить і діти також.

Гриша замовк і одвернувся до стіни. Так, це нелегкий був шлях, ота дорога гордої самотини, але він вибрав її і йтиме нею до кінця, до своєї останньої загибелі. А що він мусить загинути — це він знав напевно. Щось таке фатальне, що не мириться з життям і не вкладається в його рямці, щось, чому тісно в цій Біржі, в цьому місті, — щось таке є в ньому. І це вже не від Печоріна. Ні, ні, це завжди було в ньому...

Завжди всі говорили: „Якийсь цей Гриша чудний, дивак чи що?” А він не був дивак, тільки йому було нудно... Завжди йому було нудно, а коли він випадково розчулиться, як оце зараз з Льолькою, то ставало ще нудніше. Він ставав сам собі неприємний і після таких хвилин ніжності він ненавидів себе і того, хто ту ніжність викликав. Так, життя — це річ не для нього. Він тільки мучиться сам і мучить інших... Печоріну подобалось мучити інших, а йому, Гриші — ні... Мучити також — навіть нудніше, ніж коли не мучити... Одне лишається йому — загинути. І він загине.

А Льоля плаче. Власне, даром він її образив. Хай би потішилася. Так, йому треба перепросити її, заспокоїти — і не з жалощів, не з кволости, а навпаки — від сили. Його її сльози не зворушують, серце йому не щемить а от, просто, визнає свою провину і перепрошує. Так, справжній чоловік спокійно і ввічливо перепросився б...

— Льолю, — тихенько покликав він. — Льолю, не плач... я був неправий і грубо говорив до тебе... пробач мені...

Та це звучало холодно і байдуже, і не могло заспокоїти Льолю. Стримувані було сльози після цього прорвалися вже майже голосним риданням.

— Ну от! — невдоволено пересмикнувся Гриша. — Я тебе перепрошую, то чого плачеш? Я ж пожартував. Хіба я справді про тебе так думаю? Ну, Льолю...

— Я... я... вже не за себе плачу, — схлипуючи ска-

зала Льоля. — Мені вже тебе жалко... Що ти не хочеш бути добрим. Не кажи, не кажи, я бачу, ти не хочеш бути добрим. Ти вчора весь час мовчав і усміхався недобре... Думаєш, я не бачила? Я все бачила. Я знаю, це ти робиш так, як ото мені писав: щоб бути холодним і від усіх далеким... Я знаю. Я так одразу і подумала... І коли сьогодні розсміявся, я зраділа, що ти такий, як і раніше. А ти зразу й пожалував. Я все розумію.

— Хіба я тобі писав про... про те? — здивовано спитав Гриша, сідаючи на ліжку.

— А ну так, писав же... Ще давно, напочатку весни, і я ж тебе так просила, щоб ти передумав і не ставав од усіх далеким, бо тоді тяжко тобі буде. Ти й не пригадуєш. Ти й уваги не звернув, — докірливо виговорювала Льоля, стримуючи голос і сльози. — Гришенько, я тебе прошу, якщо ти мене хоч остільки любиш, — вона показала кінчик мізинця, — Гришечко, будь добрий, люби нас, не цурайся... Ми тебе всі любимо, ти ж знаєш...

— А так, любите, — повторив глузливо Гриша. — Скажеш, і мама мене любить? — раптом спитав він, впиваючись гострими чоловiчками очей у Льолю.

— Мама, — розгубилася Льоля. — Але... звичайно... як усіх нас...

— Ага, як усіх вас, тобто ніяк! — підхопив Гриша, ніби він тільки й чекав такої відповіді. — Мовчи, мовчи, мама нікого не любить, тільки одного Колю. Їм удвох весело, для них усе, а ми з тобою тільки для праці, заробляти гроші на них та все їм подавати. І не кажи! Я це добре знаю.

— Мама справді Колю більше любить — ну то й що? — казала Льоля. — Коля добрий, він нас любить, мамі з ним приємно... Я ще мала, а тебе ніколи нема вдома.

— Ти мала, але мусиш усе робити. А я мушу їздити по диких Кавказах і заробляти. Чому я не можу вчитись? Чому?! Я не дурніший за Колю і вмію краще працювати, ніж він. Як тато був ще багатий, то вони могли вчити мене, але мама тоді сказала, що як кожне греченя вчити, так і грошей не вистарчить... Я багато над цим думав.

Все через те, що мама тата не любить. Ніколи не любила — а я був перший син, і вона мене не хотіла. Тому й не годувала мене, а мусіли мамку брати. О, а як уже родився Коля, то в неї серце пом'якшало — і вона його полюбила. Його одного, — так і знай! Тебе вона теж не любить. Якби любила, то не звалила б на тебе усю роботу, а сама не читала б цілий день романи.

— Ні, ні, Гришо, що ти кажеш, подумай! — аж злякалась Льоля. — Мама така вже зроду. Вона просто не вміє працювати, не привчилася. Знаєш же, що бабка була багата, маму малою пестила... Вона все читає — бо їй скучно. А коли вона зачитається, то вона й Колю так само проганяє, щоб не завважав... Мама... ну, ти знаєш, мама не любить над нами розпадатися та приговорювати, вона така собі... спокійна... ніби далека. От саме така, яким ти хочеш стати, — лепетала Льоля, почувуючи, що хоч би як вона запевняла його і себе, а в Гришиних словах було щось вірне, щось правдиве.

Але Гриша майже не слухав її. Насидівшись на самоті з своїми думками, він тепер запально викладав їх Льолі, не так, щоб переконати її, як для того, щоб самому почувти, як вони звучать сказані вголос, і перевірити їх вартість:

— І тепер, дивися, що я таке? От мені вже двадцять п'ять років, вже я доросла людина... Ну, вчитися я не вчився, але читав багато, думав... Мені тепер нудно з усіма цими матросами, приказчиками і книговодами... Я пити не люблю, в кості грати не можна ж до безконечності, — який же мені інтерес жити?... А знову із студентами чи гімназистами — я їм не компанія. Он, я якесь слово не так скажу, вже Коля кривиться... І так я зостався ні сюди, ні туди. То найкраще для мене бути самотнім, як Демон, що сам літає над пустелею і нікого йому не треба.

— І то Демон закохався у Тамару, — несміливо нагадала Льоля.

— Бо дурний був... Не знав він людських баб, — несподівано люто і брутално скрикнув Гриша. — А я вже їх добре знаю... О, я їх добре знаю...

— Гришуню, не кажи так. От, ти зустрінеш когось, хорошу таку дівчину, закохаєшся, одружишся, будуть у вас діти — і ти будеш щасливий, і забудеш про такі думки... Вивчиш своїх дітей і будеш ними втішатися... Ой, Гришечка, повір мені — найгірше, це бути злomu... Я, коли зла, тоді мені так нудно, так нудно... а як тільки почну робити комусь щось добре, — або просто таке, потрібне, і бачу, що мене люди за це люблять, то зразу мені радісно стає... Повір мені, Гришуню, найважливіше у світі — це бути добрим.

Гриша хотів щось заперечити, та в цей час одчинилися двері з „закапелка”, як звалася манісінька кімнатка, одведена для Колі, і звідтіля просунулася його розкуйовджена і заспана голова, а хриплий спросонку голос недоволено сказав:

— Що ви тут так рано завелися! Не дадуть людині поспати...

Гриша хотів сказати щось різке і сердите, але Льоля шикнула на нього і швидко проговорила:

— Добре, добре, Колічко, ми вже більше не будем, — і пошепки пояснила Гриші. — Він тільки на світанку повернувся. То нехай поспить.

— Навіть драстуй мені не сказав, — а ми ж майже рік не бачились... А я там робив, як дурень, щоб йому сюди грошики посилалися за гімназію...

— Гришуню, не говори так. Ти ж знаєш, що Коля на гроші не ласий. Він так само готовий їх роздати, як і тато. Він теж добрий...

— Добрий то добрий, тільки від його доброти нікому ні тепло, ні холодно. Він готовий віддати, кажеш? Але ніколи не віддасть, будь певна. Він не звик, що треба про когось думати, він тільки звик, що всі мусять думати про нього. Я його тепер уже розкусив...

— А отже, його всі більше люблять, як мене, — сказала Льоля. — Він веселий і його більше люблять, хоч може він і не такий дуже добрий...

— Бо люди не люблять тих, хто їм помагає. Ти цьо-

го не знала? То знатимеш. . . Та годі про це. Як усі сплять, так і я буду ще спати. . .

— І я теж, — несподівано погодилась Льоля. — Їсти є багато всього, спшити нікуди. . . Спимо сьогодні попанському.

Вона знову шугнула під ковдру на велике ліжко, де разом з нею спали Лідочка і Саша, і вже звідти проговорила пошепки:

— А все таки, найкраще на світі — добрій людині. Вір мені, Гришуню!

ІХ

ВСЕ ДОБРЕ, ВСІ ЩАСЛИВІ

Вдруге Льоля прокинулася пізно і перелякалась: мама не тільки вже встала, а навіть встигла сходити на базар і тепер, весела і діяльна, поралася в кухні.

— Мамо, я зараз, — кинулася Льоля вставати, та мати не тільки не докоряла їй, а навіть ласкаво усміхалась:

— Лежи, донечко, лежи, треба й тобі раз відпочити. Ти думаєш, що твоя мама нічого не вмє робити? Ого, аби було біля чого, то і я вмю хазяйнувати. От, дивись, що я сьогодні накупила. Сьогодні я вам зроблю королівський обід!

І вона, наспівуючи щось тихенько, почала розкладати овочі, а Льоля помагала їй. Власне, Льоля не розуміла, навіщо купувати ще щось на базарі, коли тато привіз стільки всього їстивного, але бачила, що мати весела, і вдоволена, — і мовчала. Нехай! Все добре, все годиться, аби лише мама була вдоволена, аби лише вона не проклинала свою долю і їх самих — її дітей.

По сніданку, Григорій Анастасович, вичищений, випрасований і навіть напomadжений, пішов шукати помешкання, бо навіть одного дня не хотів він терпіти, щоб його родина жила в цьому барлозі тепер, коли він заробив для неї гроші.

— Тату, ви дуже великого не беріть, — несміливо порадила йому Льоля.

— Гриша поїде, Коля поїде, а нам дві кімнати вистачить.

— Дві? Е, ні, дві замало, — заперечив Григорій Анастасович. — Нам з мамою одну, дітям другу, а тобі теж треба кімнату — ти уже велика панна.

Від перспективи мати свою окрему кімнату, де книжки і зошити лежатимуть акуратно на столі, і де не треба буде присідати до лекцій уривками, коли є вільний крайчик, Льоля так зраділа, що вже не мала мужности спечатись.

— Може б навіть й чотири, — міркував Татаров далі. — От, прийдуть Гриша і Коля — де їх покладемо?

— Ні, ні, чотири забагато. Рішуче забагато, — злякано відповіла Льоля. — І за чотири доведеться дуже дорого платити. Цілком досить буде три...

На щастя, мама підтримала її і Григорій Анастасович, зідхнувши, відмовився від перспективи найняти велике, панське мешкання, з входом від вулиці із 4-5 кімнатами.

Повернувся він аж перед самим обідом, обвішаний великими і малими пакунками, а за ним урочисто їхала ще одна повозка, на якій впоперек стояла нова дубова отаманка, оббита червоним оксамитом у великі квіти.

— Найшов! — переможно вигукнув Татаров, входячи до кімнати і витираючи піт з лоба. — Прекрасне мешкання на Готфійській вулиці, парадний хід з вулиці і чорний з двору, кухня зимова і кухня літня, колодязь зараз же у дворі, не треба й водовоза!

— А це що! — спитала Євдокія Іванівна, дивлячись у вікно на двір, де візник уже здіймав з повозки отаманку.

— А це зразу ж і отаманку купив, бо в нас же меблів нема на ті кімнати. Дуже гарна отаманка і недорого — 15 рублів.

У Льолі впало серце. Всі ці пакунки, і мешкання, і отаманка, — все це провіщувало їй тільки одне: гроші живо-скоро вийдуть і знову потягнуться для них нудні дні із щоденними турботами про гроші.

— Ти ж любиш почитати вдень — от і лежатимеш на отаманці, — продовжував Татаров, запобігливо дивлячись на жінку, чи не почне вона докоряти йому за витрати. Але вона теж була вдоволена, здається, найбільше тим, що з сусідніх хат повибігала дівтора і, засунувши пальці в рот, в мовчазному захваті дивилася, яку розкішну річ привезли Татаровим. Льоля глянула на матір і зрозуміла, що тут їй не буде підтримки.

— А це я замовив собі мідяну дощечку, — з удаваною недбалістю говорив Татаров. — Раз є парадний вхід, то на ньому мусить бути і дощечка з моїм іменем, щоб кожний знав, хто тут живе... І зовсім недорого — один рубль. А за то який вигляд, га?

Льоля з сумом поглянула на решту пакунків — коли і там все так само потрібне, як ця дощечка і отаманка, то хто знає, чи проживуть вони на новому мешканні хоч місяць.

Тим часом, візник вніс уже отаманку до хати і мовчки розглядався, куди її можна поставити.

— І для чого ти привіз її сюди? Було б наказати, щоб крамниця потримала поки ми переїдемо на нове мешкання, — невдоволено низала плечима Євдокія Іванівна. Вона вже стомилася, ранішній запал її вже проминув, і вона не рада була, що затіяла цей обід, і переїзд на нове мешкання, і шиття суконь, взагалі всю цю родинну метушню, яка відбирає час і одриває від книжки. — Занесіть до другої кімнати і поставте там посередині, — недбало звеліла вона візникові.

Григорій Анастасович зразу притих і безрадно тупцював біля столу, не знаючи, чи розпаковувати решту пакунків, чи лишити на пізніше.

— А я, Досічко, тобі щось купив — несміливо продовжував він, виймаючи невеличке етюї — медальйончик з бирюзою²⁰⁾). Вона тепер саме в моді, всі дами з бирюзою ходять. — Він розкрив медальйон. — Бачиш, роз-

²⁰⁾ Бирюза — непрозорий, дорогоцінний камінь, блакитно-зеленкуватого кольору.

кривається і в середину можна вставити портрети — мій або когось із дітей.

Побачивши медальйон, Євдокія Іванівна знову спалахнула радістю. Про такий медальйон вона давно вже мріяла, бо любила золоті речі, а мусіла дещо продати в скрутний час. Ні, не треба їй падати духом, ще все буде добре, ще вона матиме і бранзолетки, і перстені, і взагалі все, що їй належиться мати, як красуні і жінці порядного чоловіка! І вона рвучким, незвичним для неї рухом обняла чоловіка за шию і дзвінко поцілувала:

— Дякую тобі, Григорію Анастасовичу, — тепло промовила вона, а він тільки дрібненько розсміявся і зашелестів далі папером, показуючи нові й нові подарунки і придбання.

Стільки радості і щастя було на його обличчі, стільки вітих і теплоти в маминих очах, що Льоля раптом вирішила забути про майбутнє і про всі свої клопоти за нього. Нехай там буде, як буде, а тепер тато і мама щасливі — і хіба це не найважливіше? Стільки щастя тато бодай заслужив за всі свої поневіряння по дикому Кавказі. То нехай і має його!

Їй самій стало легко від думки, що вже не треба бути розсудливою і ощадною, що можна і навіть треба махнути рукою на всі розрахунки, і от так само безтурботно і легко, як мама, тішитися обновками!

І вона з захопленням оглядала медальйон, де на тлі темно-синьої бирюзи розкривала свої пуп'янки блідо-рожева троянда.

А Григорій Анастасович розповідав дружині ті сплітки, які вже встиг почути.

— Зустрів Ставраки, і той мені розказував, що до Лісаки тепер ходить поліцмайстер. Вірніше, не ходить, а просто лазить у вікна — навіть не заходить з боку, а просто лізе у її спальню. Чи ти чула про це? Вже як Ставраки знає — всі знають.

Євдокія Іванівна не чула, і не могла чути, бо не ходила до знайомих, бо тоді мусіла б їх просити до себе, а не було за що... Але тепер у неї був такий добрий на-

стрій, що вона, приміряючи медальйон перед дзеркалом, тільки усміхнулася:

— Не чула, але так йому, тому Лісаки, і треба.

— Ставраки каже, що сам бачив. Три години під парканом стояв, по другий бік вулиці, а таки дочекався. Отак, каже, вчепився руками за підвіконня, тоді підтягнувся і раз-два, вже його нема — весело сміявся Татаров, з насолодою думаючи про неславу свого ворога.

Х

ТАТАРОВ КОРОНУЄТЬСЯ

По обіді Татаров трохи поспав і почав похапцем збиратися знову.

— Мамо, це тато до Володьки йде, — пошепки остерегла матір Льоля. — Ви хоч гроші у нього заберіть, а то неодмінно у нього хтось позичить.

— Ти куди це збираєшся? — невинно спитала чоловіка Євдокія Іванівна, придивляючись, як він начіплює на годинника нового брелока²¹⁾ у формі підкови. Я думала, ми підемо сьогодні до Македонів. Братік Юрій Іванович напевно вже знає, що ти приїхав і чекає на нас.

— М-м-м, — хіба завтра, — нерішуче відповів Григорій Анастасович. — Мені треба ще піти подивитись, як там стоять справи, які ціни. І думаю заглянути до Володьки, — одчайдушно признався він вкінці.

— Як до Володьки, то будь такий добрий, залиши мені на ніч твої гроші. Ти ж знаєш твоє серце, — знову в тебе розпозичають половину. Залиши, залиши, — ласкаво, але твердо, говорила вона, бачучи, що Григорій Анастасович мнеться.

— Та я ж, Досічко, великі всі зашив — а це в мене тут трохи на кишенькові витрати. . . Небагатечко, — пробував він вивернутись, але і вона і він знали, що чого-чого, а брехати він безнадійно не вміє. Тому вона тільки засміялась і простягла руку:

— Прошу, покажи мені твій гаманець. Я сама переконаюсь.

²¹⁾ Брелок — дармовіс при ланцюжку від годинника.

Весело розсміявшись і покрутивши головою, не то невдоволено, не то пошанливо перед її прозорливістю, він покірно подав їй гаманець.

— От бачиш, аж дві катеринки є — казала вона, виймаючи сторублеві банкноти. — І дрібними ціла купа. Ні, це вже занадто для Володьки, — говорила вона перебираючи гроші. — Ось, лишу тобі десять рублів, а решту віддам завтра.

— Та що ж я вдію з десятима рублями, — з жалібною міною говорив Григорій Анастасович, як дитина, у якої відібрали іграшку. — Ти ж знаєш, я давно не був... треба і могорича поставити, і когось там почастувати.

— Ну, нехай буде двадцять, — легко погодилася Євдокія Івановна, почувавши, що і так вона робить не по правилах, перевіряючи гроші у чоловіка, бо чоловіки заробляють гроші, чоловіки ж їх витрачають, а жінки мусять задовольнитися тим, що перепаде з ласки чоловіка. — За двадцять рублів можеш цілу вулицю почастувати.

Григорій Анастасович все ще похитував здивовано головою, але що вона ніжно обняла його і поцілувала, не годен був заперечити їй, і взявши двадцять карбованців, вирушив до Володьки.

Володимир Захарович Халпахчи, або, як його всі звали, Володька був власником найкращої у місті бузні²²), куди звикли заходити багатші купці і маклери на бузу і чирчири²³), або просто на горілку. Сходились щодня по обіді, між п'ятою і сьомою годинами. Це було щось ніби біржа, де можна було розвідатись про ціни, де складались угоди і часом за одну годину одна й та сама пшениця переходила через кілька рук, наростаючи в ціні тим часом, як її зерно лежало непорушно все в тому самому амбарі²⁴).

22) Бузня — місце де продають бузу, тобто легкий, хмільний напій з проса, гречки чи ячменю. Цей напій вироблявся переважно в Криму і на Кавказі.

23) Чирчири — смажені в товщі пиріжки з бараниною.

24) Амбар — шпихлір, складниця, більша комора.

Татарова зустрів сам Володька — невисокий товстий грек з кривими ногами і вже помітним черевцем, що дивився на всіх ласкаво і майже ніжно своїми чорними очима.

— А, Григорію Анастасовичу, — майже проспівав він, виходячи з-за прилавка і поспішаючи назустріч гостеві до дверей. — Давно не мав щастя вас бачити, давно — ніжно і пошанливо стиснув він руку Татарова.

Ця фраза — це було його останнє досягнення, що ставило його на голову вище від усіх інших бузнярів. Він підслухав її в ресторані у Катеринославі, куди їздив „заминати” діло за незаконну торгівлю горілкою. Це діло коштувало йому добрих три тисячі карбованців — страшні гроші! — Але оця одна, підслухана і вивезена фразочка, окупила всі витрати. Вона впливала на клієнтів, як масло на вогонь. Вони почувалися, що вони не дебудь, у звичайній бузні, де можна випити за п'ятака пляшку бузи і піти собі далі, ні, тут встановлювалася дружба, особиста приязнь, безпосередній контакт, який ніяково і навіть непристойно було отак раптом, ні з того, ні з цього, обривати... До того ж Володька не всім говорив цю фразу, а тільки тим гостям, що були особливо рідкі чи почесні.

Григорій Анастасович чув цю фразу вперше, і його вразило, як далеко пішла цивілізація в місті за той час, як його не було. О, з цим Володькою треба триматися обережно, щоб не зробити помилкового кроку, щоб не осоромити себе... Головне, щоб не потрапити на зубок усім отим знаним жартівникам, які тільки й вичікують нагоди осміяти когось привселюдно і тим підтримати свою славу.

На вигук Володьки не одна голова повернулась до дверей. Всі гості виглядали дуже подібно один до одного, і необізнана людина могла присягнути, що це все — одна родина. Усі були горбоносі, усі з чорними бородами, усі з більш-менш видовженими чорними очима, усі в чорних, рідко в сірих сурдутах²⁵⁾ і всі однаково спирались на палички або парасольки.

²⁵⁾ Сурдут — верхній мужеський одяг.

Вони цікаво приглядалися до Татарова. Всі вони знали історію його банкрутства, знали, що він таки справді повернув тоді гроші Лісаки, але всі посміювались і осуджували не Лісаки, а Татарова, що не вмів пити, був довірливий і не зміг вирвати від Лісаки векселя. Всі знали, що родина Татарових була у великій біді, знали вже, що і скільки він привіз з Кавказу, оцінили те все — і тільки ще не знали, чи він справді ще має й гроші, і коли має, то чи можна буде ними покористуватися.

Дехто, що рахувались його приятелями, вставали йому назустріч і запрошували до свого столика, але він ще не хотів сідати, він хотів розглянутись і з'орієнтуватись.

Володька махнув рукою музикантам:

— Ану, на честь Григорія Анастасовича!

Ті встали і стоячи заграли туш.

Це знову було нове, і Григорій Анастасович не дуже був певний, що і як треба робити. Але що все кінчалось в бузні одним — плати! — то й тут він вийняв карбованця і простягнув Володці:

— Передаси там їм, скільки треба.

Музиканти, витягнувши шиї, глянули на банкнот і раптом грякнули знову туша. Григорій Анастасович був задоволений, — значить, добре вгадав.

Озираючись по залі, він раптом побачив просто проти себе Лісаки, що сидів за столиком, широко розставивши ноги, уважно і спокійно придивляючись до Татарова. Тому від застарілої, наболілої ненависти аж у ногах похололо, але він нічим не видав себе, а теж спокійно, ніби з викликом не зводив очей з Лісаки. Той і собі не відривав погляду від Татарова, ніби вони змагалися за те, хто кого передивиться. Скоро інші помітили це змагання, і зала притихла, цікаво чекаючи, що буде.

Татаров почув, що далі він уже не може витримати, що його погляд от-от спуститься перед самопевним і твердим поглядом Лісаки, і щоб якось прикрити поразку, він гукнув викликом, що звучав фальшиво у його власних вухах:

— Драстуй, Іване Петровичу! Що так дивишся? Не пізнаєш?

Лісаки, очевидно, теж бачив поразку Татарова і свою перемогу, бо спокійно підвівся з місця широко розкривши руки для обіймів:

— Драстуй, Григорію Анастасовичу, драстуй! — І поки Татаров ще зрозумів, що Лісаки від нього хоче, той уже обійняв його за плечі і дзвінко поцілував. Григорій Іванович аж сахнувся від нього, але Лісаки, спокійно, притримуючи Татарова за рукав, уже вів його, розгубленого зганьбленого, до свого столика.

— Сюди, Григорію Анастасовичу, сюди, сідай з нами. Тут усі твої давні знайомі.

Татаров покірно підійшов за ним до столика, привітався з усіма і сів, ніби, ведений не своєю волею.

На таке диво заля зовсім зацікавила. Всі дивилися, одні просто, інші крадькома — і в очах кожного світилася палюча цікавість: що це означає? Для чого Лісаки це зробив? Чи хоче справді миритися з Татаровим, чи тільки підведе його під сміх? Татаров відчував це загальне напруження навіть не розумом, а просто усіма своїми нервами. Він знав, що оце зараз буде генеральний бій, після якого він або буде знову визнаний за шанованого громадянина і ділка, або так навіки і лишиться смішним довірливим дурником, з яким не варто мати поважного діла.

— Ну, як же ти там жив на Кавказі, Григорію Анастасовичу? — спитав хтось. — Кажуть, забагатів здорово.

В інший час Григорій Анастасович не проминув би нагоди похвалитися, він для цього і прийшов до Володька. Але тепер він тримався насторошено²⁶⁾ і тільки знехота кинув:

— Ет, яке там наше багатство. Аби день до вечора...

Лісаки пильно поглянув на нього і кивнув Володці пальцем:

— Ану, дай нам молочка від скаженої коровки, хе-хе...

²⁶⁾ Нашорошений — насторожений.

— І справді там так дико і важко жити? — спитав він у Татарова.

Він мав свою мету, коли обіймав і цілував Татарова, а тепер потрошку піддивав його. Саме сьогодні йому трапилася нагода надзвичайно дешево купити цілу отару еспанських овець. Але гроші треба було дати готівкою, а готівки у нього зараз не було. Позичити у своїх знайомих він не хотів, бо дадуть чи ні, а вже почнуть розпитувати куди, та нащо, і можуть перебити діло. Треба було позичити у когось стороннього, нового в місті.

Коли він побачив Татарова, і той, не витримавши його погляду, заговорив до нього перший, у Лісаки блиснула думка позичити гроші у Татарова. . . Після того, як він так легко обдурив його, Лісаки почував до Татарова зневагу, як кожний злодій до своєї жертви, а сцена, що відбулась перед хвилиною, ще більше переконала його, що він може знову використати цього слабодушого і довірливого чоловіка.

— Така дичина, така глушина, що ви й уявити собі не можете, — розповідав тим часом Григорій Анастасович, потроху захоплюючись своєю ролею центру загальної уваги. — Та ми одного ранку не могли вийти з хати, бо прийшла ціла родина ведмедів і собі бавилася біля хати, а один так навіть виліз на дах. Почав гребти лапами. Ми боялись, що продере дах і впаде на нас. Ми вже й кричали, і в казанки били, і водою на них лили — нічого не допомогло, ходять собі, перевалюючись, та все обнюхують, що попадеться. Насилу ми дочекались, поки вони пішли.

Всі слухали уважно, з сусідніх столиків попіходили ще люди і обступили їх столик, налягаючи один на одного. Це раптом збудило злість у Лісаки. Отакі ці люди! . . Скільки сміялися з того Татарова, обмовляли, зневажали, називали дурнем, а тепер нащупали вуха і слухають його, як завжди слухали, як тільки він одкрив рота. І забуваючи за всі свої пляни і розрахунки, махнувши раптом рукою і на отару еспанських овець, і на вигідну комбінацію, Лісаки, блідніючи від злости, кинув з удаваною недбаліс-

тю, наростяж і гугняво, ніби нянька, що розповідає дітям казку:

— „Бірзаман да барида, бірзаман да його иди”. (Може це було, а може цього й не було) — як звичайно починали грецькі казки.

Всі озирнулись на нього, а дехто тихо хіхікнув. Татаров також зрозумів натяк, і зрозумів, що оце зараз він знову матиме змагання з Лісаки і не тільки за гроші, а за пошану і місце в суспільстві.

— Казку хочеш розказати? — спитав він, ніби не зрозумівши образи. — Розкажи, знаєш яку? Розкажи про королівну, що до неї прилітає у вікно золотий дракон — дзвінко і чітко на всю залю вимовив Татаров, намагаючись тримати голос певним і спокійним, але в той же час встаючи від столу, бо почував, що вже не може всидіти спокійно на місці.

Хвилину стояла тиша — і потім заля вдарила загальним сміхом, як громом. Всі знали про Лісакіну дружину і поліцмайстера, і знали, що він мусить мовчати, бо взяв підряд на будівлю касарень для пожежної команди. Натяк Татарова влучив просто в серце — і зроблено його було елегантно, спокійно, без брутальних слів чи лайки. Аудиторія не тільки оцінила всю ситуацію, вона смакувала її, як гурман²⁷⁾ смакує артишоки²⁸⁾. . . Що не кажіть, а видно, що Татаров з доброї родини, з роду Митрополита Ігнатія. Нехай не має грошей, але, бачите, як гарно посадив цього скоробогатка і нахабу Лісаки!

Григорій Анастасович відчував цю зміну настроїв і ставлення до себе, знав, що він тепер герой; що завтра ж по всіх бузнях будуть розповідати про цю його казочку, сміятись і хвалити його. Серце йому роздималось від радості.

— Ех, шкода, що Дося забрала всі гроші! — думав він. — Оце зараз і показати б себе! Та й так можна! Ще в нього на це вистачить.

²⁷⁾ Гурман — людина, що любить добре попоїсти.

²⁸⁾ Артишоки — рослина, яку вживають у вишуканих ресторанах і якої коріньці висмоктують.

— Ну, братця, а ви грецькі звичаї знаєте? — спитав він, підійшовши до музикантів. Він не знав, чи не змінилися звичаї за час його відсутності і не хотів одним небережним кроком зіпсути всю свою славу. — Що це значить? — він вийняв банкнот у три рублі і розіклавши його на руці, плюнув на нього.

— Знаємо, Григорію Анастасовичу! Коронація, Григорію Анастасовичу- — весело обізвались музиканти, чітко і точно вимовляючи його ім'я.

— Ну, так гайда, — пришльопнув Татаров папірця на лобі у скрипала, що був серед музикантів за головного.

— Єсть, Григорію Анастасовичу, — слухняно сказав той, поправляючи гроші на лобі, щоб добре трималися, і встаючи з місця. Слідом за ним вставали двоє інших і рушили почесним почотом за Григорієм Анастасовичем.

— Коронується! Татаров коронується! — прошелестіло радісно і вичікувально по залі, а Татаров уже підходив до прилавка і, недбало кинувши на нього п'ятку, наказав:

— Всім вина!

— Слухаю, Григорію Анастасовичу, — покірно вклонився Володька, у якого вже ніздрі роздимались від передбачення доброго заробітку.

— Друзі і браття, прошу пити і на мене не нарікати, — проголосив Григорій Анастасович традиційну формулу, вклоняючись всій залі, яка відповіла стримано, але весело:

— Твое здоров'я, Григорію Анастасовичу!

Вістка, що Татаров повернувся і тепер коронується у Володьки з неймовірною швидкістю розійшлася навкруги і до бузні почало надходити щораз більше людей, які не звертали уваги на Володьку, а йшли просто до Татарова, чемно вітали його з приїздом, після чого, вже як повноправні гості, сідали до столу і казали дати собі вина.

Та Володька вже вживав своїх заходів, щоб до бузні не набилось забагато народу і не випили б половину його

го заробітку: біля дверей стояв уже його син і пускав тільки добре знайомих, сталих гостей.

Лісаки стежив недобрими очима за Татаровим, і в ньому зростало бажання помсти.

— Ходи, ходи, павичу, — думав він, — а гроші ти мені все одно позичиш, — стискував він зуби. — Я тебе вже знаю, тебе тільки притисни трохи, так і віддаси. . .

Він почув, що мусить зрванжуватися на Татарові тепер, коли той так ущипливо вколов його перед усіма отим натяком на поліцмайстера.

— Значить, усі вже плещуть язиками, коли він тільки вчора приїхав, а вже знає. У, шльондра проклята — лаяв він в думках дружину, хоч власне не почував ні образи, ні ревнощів, і дивився на всю інтригу з поліцмайстером як на добру і прибуткову торговельну справу. Найважливіше в світі — мати гроші, заробляти добрими підрядами гроші, збивати капітал і пускати його знову в обіг. Все інше — розмови про любов, честь, дружбу, — все це мало значення для отих всіх багатіїв, що їм діди попривозили гроші ще з Криму, золоті дукати, що трималися у сандалових скриньках. Його батько був бідний наймит, а він забагатів сам, своїм спритом, і для нього весь паспорт на вхід у суспільство був у грошах. Ради грошей можна все. . . Але тільки доти, доки ніхто не знає про всі ці потаємні відступи від правил і приписів. Або принаймні, поки люди не сміли про них говорити відкрито. А тепер, після цієї вихватки Татарова, всі почнуть пекти йому очі отим „драконом”. О, він добре знає оцих своїх друзків! І за всіх них заплатить йому оцей павич, оцей Татаров, що похожає тепер по залі з таким виглядом, ніби й справді коронувався на престіл!

Григорій Анастасович і справді почував себе легко і радісно. Навіть про Лісаки йому було тепер байдуже, навіть трохи шкода ставало, коли примічав здалеку його похмуру постать. Та раптом Лісаки ніби струснув із себе думки, встав і підійшов до Татарова:

— Ну, Григорію Анастасовичу, — сказав він, — ти

наш король, тепер твоя черга пити. Гей, Володю, а подай сюди срібну тацю — король пити хоче!

Всі знову здивовано затихли. Щоб Лісаки величав Татарова і співав йому, стоячи перед ним з вином на таці, це було вже цілком несподіване і суперечило усім їх поняттям про поведінку. Але Лісаки знає, що робить. Цікаво, що це він придумав для Татарова? Заля перешіптувалась і навіть ішли вже на заклад: хто кого перехитрує — Лісаки Татарова чи навпаки.

Ситуація була пікантна і вся заля стежила за акторами. Вони вже стояли посеред залі, і Лісаки, тримаючи на срібній таці великий кубочок вина, виспівував несподівано гарним баритоном:

А вино червоне пролеться,
А щастя коротке минеться, —
Кому ж вино пити?
Кому в щасті жити?

І вся заля відповіла налагодженим від довгої вправи хором:

Гри-го-рієві А-на-ста-со-ви-чеві...

А той стояв, розчулено усміхаючись, і почував, як від радості і доброти серце йому м'якне і розтоплюється в щирій і відданій любові до всіх них, оцих хороших, оцих щирих друзів. Навіть Лісаки здавався йому тепер іншим, і він уже жалував, що образив його і тепер придумував, якби то відшкодувати його за прикрість. За таку хвилину варт було помучитись на Кавказі.

За правилами коронації музиканти постійно ходили назирцем²⁹⁾ за Татаровим і після кожного вигуку залі награвали туш, а Григорій Анастасович вклонявся на всі боки.

Він не любив і не міг багато пити, і тепер, випивши останній ковток з кубочка, почув, що заля почала тихенько крутитись, а голоси то віддалювались і майже замирали, то раптом з надлюдською силою били просто в вухо.

²⁹⁾ Назирцем — вслід за кимсь.

— Григорію Анастасовичу, — заговорив до нього Лісаки, обіймаючи за стан і придивляючись до нього з-під лоба, — ходім трохи подалі од цих свиней, маю тобі щось сказати.

— Ні, вони не свині, — замотав головою Татаров, — вони мої друзі, мої милі друзі. . . І ти теж мій друг, хоч ти й свиня, — раптом сердито придивився він до Лісаки. — Хоч ти й свиня. . . але я — людина шляхетної душі, і тобі прощаю, навіки прощаю, — повторив він, намагаючись твердо і рівно ступати слідом за Лісаки, що вів його у сусідню маленьку кімнатку, де звичайно висиплялися ті з почесних гостей, що вже надміру вживали молоде, на смак невинне, але для ніг погибельне вино.

— Слухай, Григорію Анастасовичу, — зашепотів Лісаки, усадивши його на софі. — Як що ти мені друг.

— Друг, — з п'яною упертістю повторив Татаров.

— Як ти мені друг, то позич мені зараз дві тисячі. — Лісаки говорив і стежив, яке враження зробить ця сума на Татарова. — На один місяць, під добрий процент, — говорив монотонно Лісаки, ніби присипляючи увагу, — однаково вони в тебе тепер не в дії і ти на них не заробляєш. . .

— Дві тисячі? — Григорій Анастасович зворушено усміхнувся. Ось коли надходить момент, що він зможе загладити перед Лісаки свій натяк на поліцмайстера. Так, він зараз дасть йому дві тисячі, вони обіймуться і стануть навіки братами. . . Він уже простягнув руку, щоб обняти Лісаки за шию, як раптом побачив його хижий, зловтішний, жовтий погляд. . . Григорія Анастасовича ніби штовхнуло щось і він сів рівніше.

— Бережись! — прошепотів він сам собі, збираючи рештки свідомости і твердості волі. — Бережись! . .

Але було вже пізно. Лісаки знав, що у Татарова є дві тисячі, і знав, що він їх дістане, мусів дістати. Він обняв Татарова за шию, ховаючи від нього очі, бо знав, що очі видадуть його, схилився тому над його вухом і скаржився мало не хлипаючи:

— Ех, друже, а навіщо мені ці дві тисячі? Ти ж ба-

чиш моє серце, бачиш мою образу... Мені треба ці гроші, щоб кинути їх тій собаці поліцмайстерові в очі і вигнати його з хати!

— Вижени, Іване, — просив Татаров, почувавши, як співчуття до цього ображеного чоловіка заливає його серце. — Вижени. Не дивись, що він поліцмайстер... Та я б його так шугнув, що він у мене б кулею вилетів, — раптом закричав він, почувавши хвилю гарячого п'яного гніву.

— Чшш, не кричи... Я його сам вижену... давай гроші, — квапився Лісаки помічаючи, що повз двері кімнатки проходило все більше й більше людей, зазираючи ніби мимохіть в щілину в дверях. — Де вони в тебе? — майже вимагав він. — Та показуй швидче!

— Отут, під рукавом зашиті, — покірно підніс руку Татаров. — Отут... Треба відпороти.

— Ти скидай сурдуг, — вже не церемонячись наказував Лісаки, смикаючи рукав. — Скидай сурдуг, ми зараз виперемо.

Григорій Анастасович покірно скинув сурдуг і, простягаючи його Лісаки, промовив:

— Пори, Івасю, пори! Все тобі віддам, а друга врятую. — І раптом, вдивившись у хиже обличчя, що схилилось над сурдугом, він знову протверезів і вже боязко, як винуватий, передбачаючи неминучу катастрофу, попросив:

— А ти ж мені віддаси, Івасю? Ти віддай, віддай, — і він несміливо потягнув сурдуг назад, так що не можна було зрозуміти, чи він просить віддати пізніше гроші, чи зараз — сурдуг.

— Віддам, віддам, — шепотів швидко Лісаки, обмацуючи рукав. — Та де ж вони тут? Тут нічого нема, тільки дірка!

— Дірка? — незрозуміло повторив Григорій Анастасович і залився дрібним, переможним сміхом. — Дірка!.. ну так же, ді-ро-чка... То Досічка, моя жіночка, випоролла, а ти шукав, ха-ха-ха... шукаєш, — ледве зміг він ви-

мовити крізь сміх. — Ой, не можу!.. Там дірка, а він шу-кає. . .

Лісаки хвилину остовпіло дивився на нього, а потім в нестямній люті кинув сурдуютом в обличчя і закричав:

— Дурень! Ганчірка! В жінки під пантофлем сидиш! — Він уже не тямив себе, забув про потребу говорити пошепки, він кричав, він наступав на Татарова. А той лежав на софі, здригаючись від приступів сміху і ледве мав силу зсунути з обличчя сурдуют, щоб краще придивитись до розлюченого і через це ще смішнішого обличчя Лісаки.

Почувши сміх, і вирішивши, що ділова розмова вже скінчена, інші приятелі почали всовуватись у кімнату. Перші, з обов'язку, увійшли музиканти, за ними ввійшли ті, що почували себе надто важливими і шанованими, щоб хтось насмілювався їх звідти випросити.

Лісаки глянув на музикантів, на гостей, і не в силі опанувати себе, не сказав, а прохрипів з люттю:

— Прибігли? Підслухаєте? Поцілуйте свого Грицуня в ніс! — І почувуючи, що треба мовчати, бо його репутація навіки пропала, він вибіг з бузні.

А Григорій Анастасович, протверезившись од сміху і почувуючи легкість і вдячність, що врятувався від неминучої біди, почав натягати сурдуют, розповідаючи між вибухами сміху:

— Він до сурдуюта, а там. . . а там. . . ді. . . дірка. . . Ой, не можу! А там дірка, бо Досічка. . . Ох, Досічка. . . ще ра. . . ще раніш ви. . . ви-по-ро-ла. . .

Збагнувши нарешті справу, гості почали і собі сміятись, а відомий і визнаний дотепник Атанас Ставракі в припливі надхнення гукнув:

— Ну, як йому сьогодні подалося і дірка, і дракон, — то він тепер буде Два Де-Ванічка!

— Ха-ха-ха — залилася сміхом кімната, звідти дотеп перейшов на залю, — і всі знали, що навіки віків, якби вони часом не вклонялися перед Лісаки та перед його грішми, а він буде для них завжди тільки „Два Де-Ванічка”.

Ще довго гуляла бузня, граючи в карти, кості, п'ючи вино. І ще довго прогулювався серед гостей Татаров, поглядаючи велично, усміхаючись поблажливо, переживаючи свій реванш.

ХІ

ЛЬОЛЯ ЗАКІНЧИЛА ГІМНАЗІЮ

Коли Льоля вийшла з залі після передостаннього іспиту, на неї в коритарі чекав цілий гурток подруг.

— Ну, Льолька, тепер гайда на море! — скомандувала Люба Стоянова. — Ми тільки на тебе й чекали.

— Та подожди, хай вона хоч розкаже, що її питали, — спитала її Маня.

Ет, що там розказувати, — відмахнулася Люба. — Що її спитала, те вона й відповіла, аж Сана Санна зуби вишкірила, — і Люба розтягнула руками рот в обидва боки, вишкірила сердито зуби і в одну мить стала подібна до начальниці гімназії.

— Чш-ш, — спинила її Маня. — Ще вона почує. . .

— А нехай чує, — крутнулась на одній нозі Люба. — Що вона мені тепер зробить? За тиждень видадуть диплом, і ніяка Сана Санна для мене більше не існує! Гуляй душа!

Дівчата презирнулись і притишили ходу: треба було спробувати перебрати повільно і засвоїти назавжди той факт, що сім років уже пролетіло, що вони вже кінчають гімназію, що вони вже на волі. . . на так давно омріяній волі. Але де? де? . . . Воля була щось невиразне, а гімназія давала порядок, розкладку і ціль — і багатьом з них стало страшно і шкода, що ці упорядковані і розплановані часи кінчилися.

— Таки страшно, — призналась вголос перша Маня.

— І чого там страшно! Тепер саме почнеться життя, — знову нетерпляче крутнулась на нозі Люба і скомандувала: чого ви мнетесь — іти, так іти!

Дівчата махнули рукою і на волю, і на майбутнє, весело зграйкою вибігли з гімназії, і пішли до моря.

Льоля, мусіла б поспішати додому, зварити їсти і

прибирати в хаті. Але за ці два роки оте нове мешкання, куди переїздили вони з такими надіями, що тепер все буде нове, інше, краще, — за ці два роки мешкання стало знайомим і нудним, отаманка обдерлась і на середині пролисіла, життя і далі йшло непевно і нелегко, і Льолі захотілося забути про все і хоч раз нагулятися з дівчатами у повну волю, не думаючи про обов'язки і потреби.

Вона обняла Маню за стан, а Любу за шию, ті далі переплелися руками з іншими і, вишикувавшись в ряд і перегородивши весь пішохід, вони рушили в дорогу, відбиваючи ногами такт і сміючись від кожного слова.

— Восени я поїду на курси і буду кур-сист-ка- — протягнула Люба, гордо випинаючи груди. — Тоді я на простих гімназисток і не гляну!

— На курси? Танцювальні? — ніби невинно поспитала Маня Македон.

— А що ти думаєш, погана з мене буде балерина? — пересмикнула плечима Люба. — Та мені — он Петька, твій брат, говорив, що земля повинна радіти, коли я по ній ступаю. Чула?!.. І ця радіє! — раптом почала вона тупати ногою по землі. — І ця.. І ця.. — Люба почала зигзагом виступати по пішоході, тягнучи за собою всю переплетену зграйку то в один бік, то в інший.

Зчинилися писк і сміх.

— Любо, годі, ми попадаємо, — пробувала вгамувати її Роза Шапіро, завжди стурбована реакцією інших. — Та ж люди дивляться!

Та Любу вже порвало і понесло.

— І ця.. і ця, — ритмічно приспівувала вона, підскакуючи на одній нозі, як в мазурці.

Дівчата вхопили такт і всі разом почали приговорювати:

— І ця — трам-там-там.. І ця — трам-там-там — і понеслися вперед в нестримній дикій мазурці, аж поки на завороті вулиці не збилися усі в одну купу.

— Ху, — оддихнула товстенька Роза. — Я більше з цією Любою ходити не буду!

— І дурна будеш, — одрізала Люба. — Якби ти біль-

ше ходила з цією Любою, то не була б отака копиця, що її ніякий кавалер не може в вальсі обкрутити. А була б тоненька, як наша Льолічка маленька! — завертіла вона Льолю навколо себе.

— Рятуйте, тепер вона мене вчепилася, — закричала Льоля і, вирвавшись від Люби, помчала вниз згори до моря.

Дівчата з криком рушили навздогін за нею.

Збігаючи з гори, Льоля налетіла на високого чоловіка з чорною кучерявою борідкою, і була б стукнулась об нього, коли б він не перехопив її на витягнуті руки і, обережно обкрутивши навколо себе, не поставив знову на землю, а сам нахилився по її капелюх, який від різкого руху злетів їй з голови.

Льоля так розгубилася, що не могла знайти в голові ніякого слова, яке підходило б до ситуації. Її виручила та сама непогамована Люба:

— От спасибі, що затримали її, — невимушено сказала вона. — То вона від мене тікала. Тепер я вже її не випущу.

— Справді? — усміхнувся незнайомий. — То тримайте її міцно, а то я заберу.

— Ні ми не дамо... це наша... — Люба затнулася, бо не хотіла називати бозна кому Льоліного прізвища — це наша... пташка.

Інші дівчата стояли, цікаво прислухаючись, але не підходили ближче.

— Ну, чого стали? Ходімо швидче, — скомандувала їм Люба. — Ще раз дякую, що врятували нам капелюх, — велично хитнула вона головою незнайомому.

Той перевів усміхнені очі з Люби на Льолю і чемно промовив:

— Рад служити.

— Хто це? Хто це, Любо? — питалися дівчата, коли відійшли трохи далі.

— Не маю найменшого поняття, — знизала плечима Люба. — Мабуть, якийсь більярдчик.

— Чому більярдчик? — здивувалась Льоля, а інші поставали, здивовані і шоковані.³⁰⁾

— Як?! То ти розмовляла з незнайомим мужчиною? — вражено прошепотіла Маня, озираячись на всі боки.

— Угу, — мотнула головою Люба, а Льоля злякано кинула поглядом по одній і другій і, почервонівши, спустила очі додолу.

— Ну, знаєш, Люба, з тобою дійсно не можна ходити по вулиці, — відсахнулась Маня, озираячись назад. — Та він і досі стоїть, і дивиться на нас, — заверещала вона, і хотіла вже бігти, та Люба спинила її за руку.

— Як ти така вже ком-іль-фо³¹⁾, то мусиш знати, що порядна дівчина не оглядається на чоловіків, а вже бігти по вулиці, то й цілком сором.

— Це так, але заговорити до незнайомого!.. — похитала головою Маня Македон, що була дуже негарна собою, з якою і знайомі рідко говорили.

— Я з ним не заговорювала, — розсердилась раптом Люба. — Він підняв Льолі капелюх, а та злякалась, як мишеня kota, — то я йому подякувала. От і все!.. Чи по вашому як? — я мусіла вирвати йому з рук капелюх і тікати, як од вовка, чи що?.. Не бійтесь, я знаю, що дівчині дозволено, а що ні.. Правда, Льолічко, — підморгнула вона Льолі.

Льоля мовчала, дивуючись в душі, як ця Люба завжди вміє відповісти на всякий напад на неї, а не може написати двох пов'язаних речень, коли треба було писати „сочиненіє”.

Роза почала ще щось говорити — повчальне і нудне, як усе в неї, та перед дівчатами вже забілів піщаний беріг і всі кинулись швидче туди.

В ті часи люди не знали купальних костюмів, принаймні, не знали їх щасливі мешканці Маріюполя. І так само нікому і в думку не приходило, що чоловіки і жінки, дівчата і хлопці можуть годинами сидіти вкупі на пляжі. Тому беріг сам собою, під впливом невидимої, але

³⁰⁾ Шокований — сильно вражений.

³¹⁾ Комільфо — як належить, пристойно, в доброму тоні.

міцної і усіма визнаної моральної цензури, поділявся на дві половини — чоловічу і жіночу. Чоловіки купалися зовсім нагі, тому, свідомі своєї бридоти, відходили геть далеко в напрямі порту. А жінки лишалися ближче міста і купались у сорочках — у тих самих, в яких ходили вдень і спали вночі.

Дівчата теж скинули з себе одержу і в самих сорочках вигідно розляглися на піску.

— А я теж поїду до Москви, — оповістила поважно Роза Шапіро, вертаючись до попередньої розмови.

— По пісні? — насмішкувато спитала Люба.

— Ні, вчитимусь на акушерку.

— Фі, Розо, що ти говориш! — скрикнули шоковано обидві Мані.

— Подумаєш, які соромливі, — скривилася Роза. — Дуже добрий фах — і помагатиму нещасним жінкам, і зароблятиму гроші самостійно- І ніякий чоловік не буде мною командувати!

Після такого передового і практичного кредо³²⁾ дівчата замовкли, роздумуючись, що кожна з них робитиме після закінчення гімназії.

— Ну, я тебе ніколи не покличу, — рішуче заявила Люба. — Я ніколи, ніколи не матиму дітей! Терпіти не можу, як вони кричать, і слиняють, і ці вічно мокрі пелюшки! За ними і жити не встигнеш!

— Ну, не бійся, ти встигнеш! — іронічно сказала Маня Каракаш.

— А ти, Льолю, куди їдеш? — спитала Маня Македон, не тому, що цікавилася, а тому, що знала, що Льоля нікуди не може їхати.

— Не знаю, — сумно схилила та голову. — Мабуть, нікуди... Тато весь час хворіє, заробітки погані, а ще ж Лідочці і Саші треба вчитися... Я, мабуть, уже своє відучилася, — хотіла вона пожартувати, та несподівано для себе самої раптом тихенько і жалісно заплакала.

— Льолічко, та ну, Льолічко, перестань... Ти вже не-

³²⁾ Кредо — „Вірую” — коротка програма; переконання.

одмінно поїдеш, — пробували заспокоїти її дівчата, а Люба зі злістю сказала:

— Який дурний цей світ! От я, ні чорта не знаю, і ніколи до пуття не вчилася, все у Льолі списувала, — а от можу собі їхати, куди хочу, і буду курсисткою!.. А Льоля — та ви ж тільки гляньте на неї — та ж на ній написано, що вона мусить бути курсисткою, їй сам Бог призначив бути курсисткою — і от вона може й справді не поїде! Страшно гупо все на світі, їйбо!

Тут уже Льоля не могла стримати цікавості і тихенько, витираючи сльози, спитала:

— А що ж у мені такого похожего на курсистку?

— Бо ти і зачісана гладенько, і все будеш блюзочки носити — вже по тобі видно... А мені моя кузинка — курсистка писала, щоб я і не думала собі суконь нашивати, бо серед курсисток майже непристойно ходити у сукнях, а все спідниця, і блюзка з краваткою, як у чоловіків!.. Але я все одно собі суконь нашию. Ого-го, нехай тепер тато держиться! Це вам не жарти — панна на виданні!..

— Фу, жарко лежати, — схопилася Маня Каракаш, — гайда в воду!

Всі пішли до моря, спочатку боязько ступаючи у воду, що після гарячого піску здавалася холодною, потім з розгону падаючи у воду і пливучи „собачкою”, б'ючи по воді руками, і ногами.

— Льолю, гайда на другу міліну, — гукнула Люба, і вони попливли вперед, перепливаючи глибоке місце, за яким знову почалася міліна.

— Льолю, знаєш що? — сказала Люба, стаючи знову ногами на дно. — Ось послухай мене спокійно — не кричи, не заперечуй, не мотай головою, як упертий осел! У мене є сто рублів... Я тобі скажу правду — я збрала їх, коли тато приходив трохи під-шефе³³⁾, власне не трохи, а таки добре п'янений. Так я забирала у нього гроші з кишені — він однаково ніколи не знав, скільки в нього лишилось. Отак я собі назбирала аж сто рублів... Не

³³⁾ Під-шефе — на підпитку.

думала, що й Любка може дбати про гроші? А отже зуміла. . . Та я тобі скажу вже всю правду — я один час думала втекти з дому і стати артисткою. . . що ти так на мене дивишся? Чому б мені не стати артисткою? Подумаєш, які труднощі! Але тепер мені вже перехотілося. . . Я тоді думала, що сяду на другий рік в сьомій класі, ну, тоді б я неодмінно втекла, бо інакше мене мама заїла б своїми розмовами. . . Але я не сіла — і тільки завдяки тобі: коли б ти не давала мені списувати і не показувала б задачок, і не сиділа б зі мною до пізньої ночі, — то я таки, їй — Богу, не перейшла б! . . Ну, от, — рішуче сказала Люба, — візьми у мене ці гроші.

— Що? — аж одсахнулася Льоля. — Щоб я у тебе взяла гроші? Сто рублів? Їйбо, Любо, ти сьогодні трохи здуріла з радости.

— Може й здуріла, але розумніша за багатьох, а вже що за тебе, — то й говорити не доводиться, — безапеляційно заявила Люба: — Та ж це твої гроші! Коли б ти до мене ходила, як репетиторка³⁴), то брала б гроші? Так? Ну, а тепер я тобі їх віддам усі за один раз! Уся різниця! І ще навіть — буду тобі винна, — порахувала вона в голові. — Бо як числити по десять карбованців за місяць, то я заплачу тільки за десять місяців, — а ти зі мною десять разів по десять місяців займалася! . . І я знаю, що ти з Манею Македон теж трохи не щодня займалась — помагала їй — от, нехай твій дядько тобі теж заплатить і тобі вистачить грошей на перший раз на курси- Льолька, не будь дурна, візьми гроші! Навчися шанувати свою працю — тобі її ніхто не пошанує! . . А мені ті курси й непотрібні! . . От, поїду, подивлюся, як ще там люди живуть — та й вийду заміж! . . Вже мені нічого іншого не лишається! . . Хоч і заміж не хочеться — нема в тих чоловіках нічого цікавого — і я навіть часом думаю: може й любови на світі нема? . .

— Та як нема? Що ти говориш, Любо? — солідно заперечила Льоля. — Та ж про любов у всіх книжках пишеться!

³⁴) Репетитор — особа, що допомагає учням готувати лекції.

— Ну, побачимо, може вона десь в університеті ще збереглася. . . Ну, а тут — о, у нас у місті, нема любови. . . Бери гроші, Льолічко — і поїдемо разом, будемо разом учитись, на зібрання ходити, закохуватись. . . їдьмо!

— Ні, Любо, ти мені про це навіть і не говори! . . . Я в тебе грошей не візьму, а як і візьму, то все одно не поїду нікуди. . . Тут не тільки гроші — я через своїх не можу поїхати: тато зовсім слабий, мама, ти знаєш, ні про що не вміє дбати. . . така вже виросла. . . Коля в університеті — а тут же діти. . . Лідочка, Саша. . . Я б за себе не боялась — вже я б собі якось гроші заробила і на курсах — а от вони! . . . А тобі, Любочко, я така вдячна, така вдячна. . . Я й не знала, що ти мене так любиш! — і вона потяглася, що б поцілувати Любу, але та сердито ухилилася:

— І не лізь! Раз не береш грошей, то я знати тебе не хочу! Тебе і твою гордість. . . І не говори до мене!

— А от і заговорю, — засміялась Льоля.

Її раптом охопила велика непереможна радість. Господи, чого було їй занепадати духом? Не поїде на курси — ну, в крайньому разі не поїде. Хіба це головне? Головне в житті те, що справді є доброта і справді є люди, що її, Льолю, люблять. . . І на світі таки справді гарно жити! . . . От, хоч би й Люба! Всі з неї сміються, що вона „фінтифлюшка”³⁵), тільки про кавалерів думає — а бач, яка вона добра. . . А вона, Льоля, ще й розплакалась при всіх! Бідненька, хотіла, щоб її пожаліли! То не важне, бідна чи не бідна — на світі і так прекрасно жити! Бо на світі є доброта!

Вона витягнулась на воді на спині і склала руки на грудях.

— Любо, лягай на спину, так краще буде розмовляти!

— Не хочу я на спину і не буду я з тобою розмовляти, — сердито обізвалася Люба і попливла до берега.

А Льоля ще трохи полежала на спині, піддаючись лі-

³⁵) Фінтифлюшка — витрибенька, дрібничка (в переносному значенні особа що займається дрібничками).

нивому заколисуванню невеличких хвиль, дивлячись у яс-не небо над собою і почуваючи, що ще от-от, ще трошечки, і вона зрозуміє, що це таке робиться навколо неї, що все це означає, для чого оце все життя. . .

XII

ЯКА ЦЕ УКРАЇНА?

Льоля підходила до хати розніжена і усміхнена. Правда, Люба розсердилася на неї, але це перейде. А лишилося важливе, лишилося те, що її Льолю, справді хтось любить. Не для себе, не за підказування, ні за що просто любить! Льоля навіть дивувалась трохи, що знання про чиюсь любов може отак-о піднести настрої і звеселити душу. Але так було — і це було приємно. І Льоля ввійшла до хати розвеселена і щаслива.

Увійшла і скам'яніла. За столом, де стояв незмінний чайник і без ладу стояли порожні вже чашки, сидів отой самий бородатий молодий чоловік, на якого вона налетіла сьогодні, спускаючись згори.

— А, от і Льолічка — весело зустрів її батько. — Знаюся. . . це мій давній знайомий, власне супутник на пароплаві, коли я ще вертався перший раз з Кавказу. Микола. . . М-М. . . все забуваю, як вас по батькові? — пробурмотів він зніяковіло до гостя.

— Йонович — відповів той весело.

— А це моя донька, Льоля. Власне вже Олена Юр'ївна, — поправився Татаров. — Все забуваю, що вона раптом стала дорослою.

— Та ми з Оленою Юр'ївною сьогодні вже зустрілися. . . випадково, — сказав Микола Йонович, не зводячи усміхнених очей з Льолі.

Він вимовив повне Льоліне ім'я так легко, ніби це була звичайна річ, — і від цього, більше ніж від усіх попередніх розмов, — Льоля зрозуміла: так, вона вже доросла. І хоч цей новий знайомий дивиться на неї усміхаючись, це вже зовсім не та усмішка, з якою дивились на неї отакі бородаті люди ще два роки тому. . .

Льолі стало від чогось і солодко, і соромно, і вона

швиденько вийшла на кухню, де мама сиділа перед плиткою, пильнуючи свою каву і водночас дочитуючи роман.

— Хто це такий? Чого він прийшов?

— Та він колись їхав з татом на пароплаві і тато своїм звичаєм позичив йому гроші. Тепер же він приніс їх, — сказала мати, не одриваючись од книжки. — Хочеш їсти? Там ще є трохи картоплі.

— Та я піду раніш чашки поприбираю, а то незручно, — людина вперше у нас у хаті, а там такий розгардіяш.

Льоля потроху наводила порядок в кімнаті і прислухалась до розмови.

— Я тоді виїхав до Слов'яносербського повіту і там влаштувався на посаду, — розповідав Микола Йонович. — Прослужив до Різдва, а на Різдво вислав вам мій борг, а сам поїхав додому... Вертаюсь після вакацій — а ваші гроші вернулися „за відсутністю адресата”. Ну, нічого робить, довелось відкласти цю справу... А цього літа я попросив переводу до Маріюпольського повіту. Оце був у інспектора, та разом вирішив ще раз вас пошукати... Розпитував на старому приміщенні, і там якась дівчина таки розказала мені, де ви живете...

— Дякую, дуже дякую, — лепетав розчулений Григорій Анастасович, начеб-то Микола Йонович не повертав йому його ж таки гроші, а приніс і подарував йому свої. — Не варто було стільки трудитися.

— А знаєте, — признався Микола Йонович, — я було злякався вас на пароплаві.

— Мене? — здивувався Татаров, якому навіть сподобалось, що його хтось може злякатися.

— Так... Як ви раптом запропонували позичити мені сто рублів. Я навіть подумав, чи не розвозите ви фальшиві гроші.

— Та як! — ображено підвівся Татаров. — Та яке ви мали право!.. Як ви смієте, — майже кричав уже він, дивлячись на гостя, який сміючись знизав плечима і, розвівши руками, сказав:

— Ну, а хто ж таки їздить на пароплавах, пропонуючи незнайомим сто рублів?

Поки Татаров встиг відповісти, Льоля уже втрутилась у розмову:

— А Гриша думав, що ви жулік. Казав, „Підліз якийсь стрикуліст³⁶⁾ і позичив у тата гроші!” — Вона говорила це гостро, з викликом, з бажанням образити цього чоловіка, якому тато позичив по доброті гроші, а він з нього за це ще й сміється!

Гість так її зрозумів, але не образився, а тільки знову засміявся:

— Бачите, до чого люди дійшли — не можуть повірити ні в чесність, ні в доброту. А чесних і добрих далеко більше на світі, ніж ми думаємо! Тільки нам цікавіше помічати погане, а про добре ми мовчимо.

— Так, це вірно, — Льоля спинилась з купою порожніх чашок, — це вірно. Люди далеко кращі, ніж ми про них думаємо, навіть, ніж вони самі про себе думають! Про хороше ніхто не говорить.

— А де ж живуть ваші родичі? — спитав Татаров, щоб змінити розмову, в якій він так нечемно почав кричати на гостя.

— Мої батьки — селяни, — весело відізався гість, і це було також дивно, бо не було нічого особливо достойного в тому, що батьки були селяни. — З Херсонщини, з річки Базавлук — знаєте, де була остання Запорозька Січ, — пояснив він Льолі, але та дивилась на нього, не розуміючи.

— Запорозька Січ? — повторила вона. — О, ви думаете, козаки? Я думала, що всі козаки живуть на Донській стороні. . .

— Так, козаки, але інші. . . це не були донські козаки на Січі, це були наші, що билися з турками і поляками.

— О, це ті, що в Гоголя, в „Тарасі Бульбі”, — зраділа Льоля.

— Так, оті самі. Цікавий був народ. Жили собі, не наче якийсь орден-хрестоносці чи що — воювали за віру

³⁶⁾ Стрикуліст — шахрай.

православну, не сміли одружуватись. У мене ще дід був у Січі... Як Січ зруйнували, він на наших теперішніх місцях оселився і почав господарювати.

— А хто ж зруйнував Січ? — зацікавилась Льоля.

— Як хто? Імператриця Катерина Друга... віддала землі і людей своїм фаворитам, а Січ зруйнувала, щоб не було кому обороняти нарід.

— Імператриця Катерина? — перепитала Льоля.

Вона знала всю „Русскую історію” напам'ять, не помилилась би в жодній даті ані в жоднім факті, знала родовід усіх Рюриковичів і потім Романових, — але про Запорізьку Січ та її руйнування вона ніде нічого не читала і не вчила. Правда, були козаки на Донській Стороні, що їздили верхи, шапка набакир, з червоними смугами вздовж штанів. Потім були якісь козаки у Гоголя, але вона завжди думала, що це ті самі козаки. А це були якісь інші, наші...

— Чиї — наші? — спитала вона.

— Хто?

— Козаки... оті на Січі... чиї вони були „наші?”

— Ну, наші... малоросійські, чи, як дехто каже, українські. Бо раніш, бачите, тут Росії не було, а була Україна, чи там Малоросія. То вже потім, після Богдана Хмельницького вони об'єдналися союзом.

— А, так от чому у титулі царському говориться „Цар Великия і Малия Руси”, — зрадив Григорій Анастасович, упиваючись такою вченою розмовою. — А я ніколи якось і не задумався.

— Про Богдана Хмельницького ми вчили, — задумливо говорила Льоля, не слухаючи батька. — Але ж він був підданий руського царя? Усі ж гетьмани були царські піддані.

— Е, ні! — заперечив гість. — Це вже потім вони стали піддані... А спочатку Росія собі була окремо, у Москві, а Україна собі була окремо — у Києві. Ви не читали такої книжечки: „Богдан Хмельницький „Костомарова? Ось я вам принесу — там усе добре описано. Поляки

хотіли мати Україну зовсім у неволі, а вона не хотіла і поєдналася з Росією.

— І тоді стала Малоросія, — зрадів Григорій Анастасович, що так ясно і просто розкриваються перед ним історичні події.

Льоля промовчала, але все це їй не подобалось. Вісім років вона вчилася в гімназії, була найкращою ученицею, і вона знає, як насправді все це було. Нехай там якийсь Костомаров пише собі що хоче — вона вчила історію у підручниках, де вже ніхто не всуне неправди — і вона знає, як все було.

— Хто ж він такий, цей Костомаров? — спитала вона задиркувато, але відповідь гостя одразу підрізала їй крила:

— Професор історії.

— Це була інша справа. Професор історії мусів знати, що таке він пише.

— А ви з якого підручника вчили історію, — спитав Микола Йонович.

— Із гімназійного.

— Я знаю, але хто його написав? Мабуть з Іловайського? — спитав знову він, і Льолі стало соромно, що вона ніколи навіть не поцікавилась подивитись, хто ж написав той підручник історії, якому вона так сліпо вірила.

— Він дуже короткий, цей Іловайський, — говорив далі гість. — Я принесу вам Костомарова — то принаймні один період історії будете добре собі уявляти. Я у семінаристів дістану, вони цими речами найбільше цікавляться.

„Семінаристи, — подумала Льоля. — Ну, звичайно, тільки семінаристи й можуть отаким-о цікавитись!..”

Семінаристи були друга категорія студентської молоді. Вони також мали мундури, дехто навіть умів танцювати, але назагал вони вважалися людьми відсталими, з незграбними манерами і навіть трохи смішні. Льоля сама не вміла танцювати, просто не було коли і де навчитися, проте вона також щиро сприйняла зневагу подруг

до семінаристів за те, що ті здебільшого не вміють танцювати. І от тепер, виявляється, що вони читають там собі якісь книжки, про які вона, Льоля, перша учениця, ніколи й не чула! Це було не тільки неймовірне, це було просто дико. І оцей-о, як його там, Кульженко, ще й буде позичати від них ці книжки і носити їй, Льолі!

Льоля вже хотіла рішуче відмовитись від всяких книжок, Костомарових, України і самого Кульженка, коли це вхідні двері рвучко розчинилися і з гуркотом затріснулись.

— Хто там? — гукнув Григорій Анастасович.

— Я! — обізвався веселий молодий голос — і всі радісно схопилися з місць.

— Коля! — скрикнула Льоля і побігла до сіней.

Справді, в сінях стояв Коля, оброслий уже борідкою, з вусами і буйним кучерявим чубом, далеко тонший, ніж був, коли виїздив з дому.

— Не чекали? — казав Коля цілуючись з батьком і сестрою. — Вдалося раніш скласти іспити, і тепер ціле літо — вільний козак!

З кухні прибігла врадувана мама, і всі гурмою рушили до кімнати, де сидів усіма покинутий й забутий Кульженко. Він одразу ж почав прощатися, і його не дуже затримували, бо всі думали тільки про Колю. Але Григорій Анастасович на прощання нагадав:

— Так ви ж принесіть ту книжку, не забудьте!

— Принесу, принесу, — обіцяв Кульженко, виходячи, і про нього всі зараз же знову забули.

— Ну, Колічко покажись — повертав сина Григорій Анастасович. — Нічого, добре виглядаєш, тільки шкуд. А де ж твої речі — згадав він.

— У товариша лишив, — трохи запинаючись відповів Коля, і Льоля швиденько вибігла в кухню, що б висміятись непомітно.

Всі Коліни приїзди починалися з цього розгубленого і трохи переляканого батькового питання:

— А де ж твої речі?

Коли Коля їхав перший раз до університету, батько

вирядив його з усією щедрістю, на яку дозволили йому зароблені на Кавказі гроші. Він так часто нагадував Колю і перераховував усі обновки, щоб той знав і пильнував, що незабаром уся родина вже знала напам'ять: „П'ять місць: велика валіза, мала, постіль, кошик з їжею і парасоль”. У великій валізі було два нових костюми, дві пари черевиків, по три пари білизни — носильної, постільної і навіть столової.

— А може йому там треба буде прийняти когось, то хай не соромить нашої фамілії, — говорив гордо батько, потираючи руки. — В університеті всякі люди вчаться. Коля там може зазнайомитись і з графами, і з князями, там всякі вчаться, — мріяв він далі. — Ти, Колічко, не хетуй знайомствами. Добрі зв'язки — перша поміч у житті... Завжди будь пристойно одягнений і тримайся з порядними людьми, — повчав він сина, а той тільки кивав головою і усміхався...

В перший раз на канікули³⁷⁾ Коля приїхав тільки з великою валізкою, куди недбало було напхано і одягу, і білизну, і навіть трохи книжок.. Він сказав, що лишив речі у приятеля, щоб не возитись, і батько потакнув значуче головою, як одна практична людина потакує іншій.

Та на другий рік Коля приїхав уже тільки з малою валізкою і з іще меншою кількістю речей, і батько тривожно запитав його, чи він же ще має костюми і черевики. Коля скоренько запевнив його, що має все ціле, тільки лишив у товариша, щоб не возитись. А сьогодні Коля з'явився уже просто з саквояжиком — і знову та сама відповідь: „Лишив у товариша”.

Льоля тихенько покрутила головою і засміялася ще дужче, коли до кухні увійшов Коля, засукуючи рукави, щоб помитись.

— А що з тобою? — здивувався він. — Плачеш, чи що?

Льоля знову вибухнула сміхом.

— Уже з сакво... саквояжиком, — сміялась вона. — На той рік зав'яжеш усе у хустку і так прийдеш.

³⁷⁾ Канікули — вакації.

Коля і собі засміявся, скося дивлячись на двері.

— Чш-ш, щоб тато не почув.

— Та невже ж, Колічко, оце тут усі твої речі? — спитала, раптом поважніючи Льоля. — Де ж ти усе подів?

— Та чорт його знає, куди воно дівається, — низив Коля плечима. — То хтось із товаришів позичить і забуде віддати, то сам дам комусь, щоб одніс у льомбард, як сидить без грошей, та мабуть ще й квартирні хазяйки крадуть, або служниці. Перший раз, як я переїздив жити до Гриші Позументіра, дивлюся — а вся моя білизна влазить у велику валізу, ще й вільне місце лишається. Почав я лічити — лічу, лічу, а в мене тільки чотири місця є, а я ж добре пригадую, як тато все казав — п'ять. Аж згадав — нема парасоля!.. Ну, я його й не шукав — на чорта мені парасоль, тільки морока! Потім, переїздимо ми з Гришею на іншу кімнату — дивлюсь, а я все уклав у малу валізку, а велика порожня. Так ми її й продали, що б не валялась без діла. А тепер віз таки з собою малу валізку, так у вагоні украли.

— Як? — злякалася Льоля.

— А так. Ліг я спати, а її поставив на верхню полицку. Прокидаюсь, до полицки! — а там тільки порожнє місце.

— Як же ти тепер будеш? — спитала Льоля.

— Так так і буду, — відповів спокійно Коля. — Аби тільки тато не довідався. Це для нього буде справжній удар. Мені тільки пальта шкода, але й то не біда — тепер студенти більше в пледах ходять.

— В яких пледах?

— А з такими шалями, он як у мами. Попрошу у неї, вона мені дасть — так я і обійдуся.

— Як, ото так просто загортаються, як жінки?

— Отак, навине собі на плечі і на шию — і йде. Тепло. Плед добре гріє.

Льолі до болю в серці захотілося в той далекий Харків, до того нового життя, де речі не мають ніякої вартости: де чоловіки ходять закутані у шалі, як жінки, і ніхто з них не сміється, де живе вільний, героїчний студентський нарід, живе своїми законами, сміється з інших, а ті слухають і бояться його...

УЧИТИСЯ У НАРОДА, ЧИ ВЧИТИ ЙОГО?

Кульженко таки справді прийшов через кілька днів, сказати, що він покищо книжки не знайшов, але шукатиме її й далі. Зараз же після привітання, вони вже сперечалися з Колею, кричали і запалилися так, що Кульженко аж ричав своїм басом і так стукав кулаком по столі, що чашки підстрибували. Льоля так злякалася цього крику, що скулилася і тремтіла на своєму стільці.

В розпалі суперечки Микола Йонович глянув зненацька на неї і раптом замовк.

— Я перепрошую, — заговорив по хвилині мовчанки, повільно і стримано. — Я перепрошую, що може я надто кричу. Це у мене погана учительська звичка. Ну, й до того ж маю такий бас, що тільки-но щось трохи голосніше скажу, уже всім видається, що я кричу. Олена Юрївна, здається, справді злякалася.

Льоля тихенько випросталась, але Коля не дав їй відповісти:

— Ет, що там, кричите — не кричите, це все фінті-флюшки! Важно те, що ви в корені неправі: рускій нарід призначений історією на те, щоб внести нове світло у духовне життя Європи! І ми мусимо у нього вчитися. Ви гляньте на наші села — та такого устрою треба пошукати!

— Однаково, — знову почав гарячитись Кульженко, — без інтелігенції нарід нічого не вартий, він нічого сам не може зробити. Інтелігенція мусить іти вперед і вести за собою нарід, а не спускатися до нього, як це проповідуєте ви, народники!

Спочатку Льоля мало що розуміла в цих суперечках. Такі питання досі не ставали перед нею. Але про себе вона була згодна з Кульженком: для чого ж учитись і все пізнавати, щоб потім кинути все те надбання і стати знову такими, як кожний Петро чи Килина?

Кульженко почав заходити частіше, сперечатись з Колею, ведучи вчені розмови з Григорієм Анастасовичем, і

поступово всі звикли до нього, як до свого, і вже не церемонилися з ним.

Одночасно з Кульженком у хаті Татарових з'явився ще один новий знайомий, який так само швидко припав усім до душі, ознайомився з хатніми розпорядками і теж став ніби членом родини.

Це був Григор Григорович Ісалті.

Привів його перший раз Коля, який познайомився з ним у Македонів. Євдокія Іванівна була дуже вдоволена з цього знайомства, бо Ісалті, хоч недавно переїхали з Ростова, відразу ж посіли місце однієї з найбагатших і шанованих родин у місті.

Григор Григорович був дуже високий, навіть вищий за Кульженка, але тонкий, майже худий, з делікатними рухами і довгими, тонкими пальцями рук, що, здавалось, не могли утримати нічого важкого. Він розмовляв тихим, спокійним голосом, звертався до всіх чемно, перечікував, поки співбесідник не закінчить своєї думки і взагалі становив цілковиту протилежність до Кульженка, який весь запалювався, схоплювався і бігав по кімнаті, не можучи всидіти спокійно на місці, а в особливо запальні хвилини спинявся перед співбесідником і, притискаючи стиснуті кулаки собі до грудей, тяжко дихаючи, переконував того:

— Не можна так думати! Зрозумійте, що ми не сміємо так думати, інтелігенція. Я ж ясно кажу вам, що це дурниці, непотрібні дурниці, — йти сліпо за народом, який сам не знає, куди штовхне його ця безглузда влада.

Бо суперечки, ширшими чи вужчими колами, а обертались навколо одного питння: чи нарід мусить іти за інтелігенцією, чи вона за ним.

Ісалті в таких випадках тільки вибачливо усміхався і тихо, не підвищуючи голосу говорив:

— Але, щоб нести знання в народ, треба самим щось уміти. Треба самим навчитися чогось корисного. Ну, що можете ви дати народові?

— Як-що? — впевнено відповідав Коля. Ми понесемо йому освіту, грамотність. Він же темний, сліпий...

Слухаючи брата, Льоля починала згоджуватись із ним. Вона почувала, що все це стосується її самої, і то дуже близько. Їй пекло соромом очі, що навколо така темрява, такі злидні, а вони ще сидять і сперечаються замість того, щоб робити діло. Про що тут сперечатися? Про віщо говорити? Треба кидати швидче це непотрібне міське життя, їхати вчитись, здобути освіту, здобути право на допомогу цьому народові — і йти до нього, в його хату, в його кузню. Все було ясно, і вона з досадою дивилась на Ісалті і на Кульженка, що відбирали в неї ясність і плутали її думку своїми міркуваннями.

— Ну, а як ваш мужик навчиться читати, тоді що? — питав іронічно Ісалті. — Не це йому треба. Це — перший ступінь. А головне — його треба навчити інакше працювати, навчити, як треба сіяти і як боронувати, щоб мати втрое більше хліба, ніж тепер. Треба навчити його мити руки перед їжею... звичайної охайності нема в народі, а ви говорите про Некрасова! Ви й самі Некрасова читаете тільки зрідка!

Тут Кульженко зривався з місця і починав нападати на Ісалті.

— Це ж дурниці, чисті дурниці! Ви так говорите, бо ніколи не жили на селі! Наш дядько ще вас навчить сіяти і боронувати, а вже не помивши рук ніхто до столу на селі не сяде! Охайність! Та ви підіть подивіться, як у нашої селянки в хаті! Як у віночку! Ні, мужика треба навчити, як він має виборювати свої права, щоб усякий урядник не кричав на нього, як на худобу, не бив би його, не тягнув з нього хабарів... Для цього він мусить братися до революційних дій, а не за якогось там Некрасова!

Льоля благально спиняла очі на Колі. Нехай він говорить, нехай він переконає їх обох, що вони помиляються, а мають рацію вона з Колею, що ось незабаром пойдуть на село, вона — вчити, а він — лікувати народ. А тоді все піде добре, і нема тут про що сперечатися.

Та згодом вона втягнулась у ці суперечки, почала входити в тонкощі міжпартійних і міжгрупових розходжень, які для невтаємниченого становлять непотрібний

і заплутаний комплекс, а в яких для взаємниченого одне слово, один термін уже означає довгий період суперечок і знайдених рішень. Часом Льолі здавалось, що цих стандартних термінів стає забагато і що за ними зникає оте живе і людське, що спонукувало раніш починати ці розмови.

І хоч вона часто не була згідна з Ісалті, з його вимогами поступового технічного прогресу села, але їй завжди приємно було слухати його тихий, стриманий голос, добре продумані і зважені слова, в яких ніколи не було нічого образливого для співбесідника. А коли в суперечку кидався з-опалу Кульженко, вона чекала крику, стукання кулаком по столу, образливих і зневажливих слів і, чекаючи їх, вже наперед вся стулювалась і напружувалась внутрішньо.

— Він просто неможливий, цей Кульженко — насмілилась вона раз висловити свої почуття перед Колею. — Не можна ж сперечатись криком і кулаками. Він тільки заплутує думку... Не заплутує, — поправилась вона — бо він розумний, але я перестаю стежити за його думкою і тільки боюся, щоб він когось не вдарив або щось не розбив...

— Ет, дурниці, — невдоволено відмахнувся Коля. — Дамські ніжності! Кульженко дуже розумна людина. Талановита! Це — самородок. Але він — син народу і не звертає уваги на всі ваші цірліх-манірліх³⁷). Я думаю, — знизив він голос, — що Кульженко належить до якоїсь революційної організації... знаєш, якоїсь скрайньої... ну, то не буде ж він робити революцію, скинувши шапку перед дамами і попросивши їхнього дозволу.

— А от Ісалті ніколи не кричить. І нікого йолопами не обзиває — не здавалась Льоля. — Це ж іще не революція, а звичайні принципи суперечки, для чого ж стільці ламати, як казав Гоголь?

— Ісалті... Ісалті дуже мила людина, інтелігентний і добре вихований, але він — опортуніст, — безапеля-

³⁷⁾ Цірліх-манірліх — ніжно й делікатно (вживається звичайно іронічно).

ційно виніс вирок Коля, який останній раз приїхав з Харкова куди радикальніше настроений, ніж перед тим.

— Ісалті думає, що як мужик заведе плуга, а не соху, то все буде в порядку. А у нас, в Новоросії, і не знають, що таке соха, не бачили її і на очі.

— Так, наші дядьки живуть непогано, — зауважила Льоля. — Всі кажуть, що це — багатий край. То він, мабуть, на Донщині надивився на біду.

— На Донщині? — засміявся Коля. — Та на Донщині козаки живуть ще багатше, ніж у нас.

Льоля здивовано кліпнула очима. Десь було якесь непорозуміння, якесь протиріччя... Вся література, яку вона поглинала тепер з таким же захватом, як мама — романи, — вся ця російська література тільки й говорила, тільки й сумувала, тільки й ридала, що над меншим братом, над народом, його голодуванням, його злиднями, його темнотою. — А тут виявляється, що цей самий менший брат не бідніший, коли не багатший від неї. То чому ж тоді мусить вона йому помагати?

— Ах, яка ти, — невдоволено зморщився Коля. — Та хіба ж наша Новоросія чи Донщина — то вже все? Таже наша Росія — неосяжна... є ж і Сибір, і Урал, і далека північ... нарешті самий центр — Великоросія — ось де найбільша бідність, найбільша відсталість і темнота. Ми вирішуємо питання принципово, а не дрібничково. Припустімо, для нашого повіту потрібно одне, а для якогось там Тульського — зовсім інше. Це все з'ясується пізніше, коли вже настане новий лад. Тепер слід вяснити питання в принципі, — знову повторив він це слово, яке привіз із Харкова і яке набувало дедалі більшого ужитку і значення. „Принципово” — це було одне з тих чародійних, магічних слів, які своїми двома чи трьома складами мали з'ясувати і покрити цілий комплекс почувань і понять. — Тому треба дати освіту народові, бо він скрізь однаково темний, — підвів він думку все до того свого улюбленого освітницького погляду.

Для Льолі було незрозуміло, чому саме у Великоросії така бідність, її не цікавило, які там живуть люди, які

там мужики. Вона твердо знала з усіх книжок, з усіх журналів, що нема такого клаптика на всьому російському просторі

Где бы русский мужик не стонал.

Чого саме він стогнав — з похмілля, від нудьги чи із страху, — це її не цікавило. Він стогнав — і вся інтелігенція — російська, польська, греки і німці, євреї і оті самі малороси-українці повинні притьмом іти рятувати його, **русского мужика**, допомагати йому, робити так, щоб він не стогнав. А тоді він — вдячний і відразу незрівняно розумний — стане на рівні ноги і заведе такий лад на землі, що люди згадають золотий вік. І те, щоб отут, біля неї, мужик не стогнав, було незручно і недоладу, бо не кине ж вона родину і не поїде у Тульську губернію шукати такого мужика, щоб стогнав. А може тут треба чогось іншого, не тільки освіти? Може Ісалті має рацію?

Вона навіть пробувала підтримувати Ісалтівські думки перед Колею:

— Коли наші люди тут не мають тих злиднів, то може і справді добре вчити мужиків, як краще господарити коло землі? — Знаєш, он в Америці. . .

— Ет, — сердито одмахувався від неї Коля. — Як ти йому ту науку розкажеш, коли він читати не вміє? Справа цілком ясна — і треба вже швидче відкривати оту недільну школу. По всіх містах вже недільні школи є, тільки ви ще марудитеся.

Коля йшов кудись до знайомих, а Льоля, вся внутрішньо підібравшись від страху перед владою, ішла до поліцейстера і до інспектора освіти діставати дозвіл на недільну школу.

Властиво, заініціював недільну школу весь їхній студентський і гімназіяльний гурток, але потім все склалося так, що вся неприємна і клопітлива сторона справи впала на плечі Льолі. І коли виявилось, що на перший раз охочих вчитися у недільній школі набралось тільки на одну групу, то знову все склалося так, що Льоля почала там учити, а інші приходили розпитувати її, як іде справа, і давати їй вказівки.

Та Льоля про це не думала. Вона йшла до недільної школи із захопленням, гордістю і побожним тремтінням у серці. Бо що вона? Нещасна панночка, що скінчила гімназію... Хіба вона знає, як треба вчити оцих бородатих чоловіків, які приходили в неділю, по тяжкій праці, і вперто виписували цілі сторінки „а” та „о”, хоч руки їх ніяк не хотіли рівно тримати олівця.

Спочатку весь гурток заходив вечорами по Льолю до школи, потім потроху інші відпали, і тільки Ісалті акуратно являвся біля школи і проводив її додому.

XIV

ПРИЙШЛО КОХАННЯ

Ісалті поїхав до Парижу. Вже чотири місяці живе він там, у якомусь незрозумілому, іншому, ні на що не подібному світі, про який пише Льолі у своїх довгих листах. Половину — про Париж, а половину — про неї Льолю.

Льоля читала ці листи, упивалася ними і ходила цілі дні в екстазі здивування. Ісалті бо писав у своїх листах такі речі, яких вона в себе не помічала і які підносили її так високо, що все інше лишалось десь внизу, нудне і нецікаве. Він писав, що вона гарна, що у неї чудесні і глибокі очі, що душа її повна добра і ласки, що він любить її чистоту, її доброту, її відданість іншим і як найбільшого щастя чекає, коли зможе з'єднати її життя із своїм. Він писав, що він учиться, як розсаджувати квіти, щоб вони найбільше тишили людське око, але що ніякі квіти не можуть дати йому тої насолоди, що згадка про неї. Він писав, що він оглядав квіти, щоб знайти, на яку квітку вона найбільше подібна і вирішив що — на резеду. Бо всю красу резеди може побачити тільки той, хто уважно придивиться, як чарівливо і майстерно вирізані пелюстки на кожній квітці, тільки той, хто може оцінити тонкий і п'янкий аромат резеди.

Льоля читала ці листи завжди крадькома, червоніючи від щастя і сорому. Вона боялася, щоб хто не побачив їх, не прочитав оцих чудесних слів, які Ісалті виписував про неї, про малу і непомітну Льолю, і щоб, прочитавши,

не почав сміятися з Ісалті, що той може вигадувати такі нісенітниці. Але вона не могла відірватись од цих нісенітниць, од цих фантазій, не могла начитатись цих нижніх, поетичних листів, цих слів і думок про неї, яка ніколи ще не мала часу, щоб подумати сама над собою.

Вона знала, що Ісалті пише все щиро — і що це правда. Вона знала, що він любить її, і тому зміг побачити в ній те, що вона ховала від усіх, про що дозволяла собі думати тільки вночі, укритись з головою і міцно примруживши очі — про якесь краще, добре, чисте життя, для якого варто і треба жити і для якого вона, Льоля, відчувала у собі сили і відвагу.

Вона знала, що Ісалті любить її, бо він сам сказав їй про це. Сказав незадовго перед од'їздом у Париж, коли він щовечора приходив до них. Він ходив з нею до крамниці, помагав вшати білизну, колов тріски до самовару. Він ніби боявся на хвилину відійти від неї, втратити її з очей бодай на один вечір, боявся допустити близько до неї когось іншого.

Кульженко також заходив мало не щовечора, але їхні звичайні суперечки набрали іншого характеру. Слова стали важчі, тон гостріший, а погляди їх часом схрещувались, як у двох фехтувальників.

В їх суперечках відчувалось щось нове і зле. Кожна розмова ставала Кульженкові приводом для особистих образ на адресу Ісалті. Той ніколи не підвищував тону і говорив тим самим тихим, розміреним голосом, але він комбінував свої чемні слова у такі колючі шпичаки, а спокійний тон набирав такої іронії і сарказму, що Кульженко схоплювався, як опечений, гатив кулаком по столі і сипав на адресу Ісалті такі вирази, що Льоля, а часом навіть і мама, мусіли втручатись і перепрошувати Ісалті.

В таких випадках Кульженко, набундючений і злий, відходив незабаром додому, а Ісалті лишався з задоволеним хоч і трохи засоромленим виглядом. Він ніколи не згадував того, що було перед хвилиною, а починав говорити задушевним, особливим голосом про красу і про чистоту, про потребу змінити життя, але все життя, не тіль-

ки освіти, чи господарство, чи уряд. Він говорив про це так, ніби тільки вони двоє у цілому світі — він і Льоля — мають розпочати працю для цього нового життя. І Льоля йшла за ним туди, щаслива й радісна, що може бути життя без сварок, без лайок, без образ і насильства, де вона не мусить витрачати себе на боротьбу з кожноденною дрібною метушнею, а віддатися усім серцем красі і доброті.

Але вже наступного вечора, Кульженко приїздив із Волонтьоровки, де влаштувався учителювати, і все починалося спочатку. І Льоля бачила, як від одної присутності Кульженка, від пристрасти, гніву і обурення, що звучали в його голосі, кудись зникав той лагідний і чистий світ, який хотіли створити вони з Ісалті.

— Вам треба заснувати не партію, — сказав одного разу Ісалті, — вам треба заснувати чернечий орден, куди приймаються люди, які не хочуть нічого іншого, як тільки служити народові. Ви не смієте втягати у свої гуртки нікого, хто не ладний на жертви, чи таких, кого шкода приносити в жертву вашим теоріям. Ви не смієте втягати туди лагідних і ніжних душ, — ви їх зломите своєю сваволею, гнівом та терором.

Щось було в його словах більше за звичайну суперечку. Він ніби ставив Кульженкові виклик, ніби перестерігав його перед чимось, ніби просив за когось.

Але Кульженко тільки розсміявся.

— Дурниці, — різав він безцеремонно і палко: — Ще одна ваша дурниця! Ми не ченці. Ми любимо життя. Усе життя — все що є в ньому гарного — і хочемо, щоб воно було приступне для всіх. Ось, ви любите квіти, гарні дерева, сади. І я люблю їх. Але я хочу, щоб перед кожною хатою були квіти, щоб у кожному селі були сади. . .

— Та в наших селах і так перед кожною хатою квіти, а вже садків — безліч. Нема двора без садка! — сказала Льоля.

— Я знаю, — одмахнувся Кульженко. — Я знаю. Але це у нас, на півдні. А в Росії — там нема й деревинки, там людей заїдають таргани, там убогість, темрява, злоба. І ми хочемо випустити цю злобу, і кинути її на тих, хто не дає нашим людям жити гарно і щасливо.

Льоля побачила, як у Ісалті звужуються і стають колочими очі, а в голосі знову дзвенять оті сухі, зневажливі нотки, що знецінювали усе, що говорив Кульженко.

— А чому ви, власне кажучи, так побиваєтесь за Росією? — спитав він. — Що таке для вас ота Росія, її селяни, їхня злоба чи злидні? Чому ви не болюєте душею за готентотів, що живуть приблизно так само, як і ваш російський мужик? Чому ви готові приносити в жертву тому брудному п'янюзі усе найкраще, що тільки у нас є? Що він вам таке — той мужик?

— Як? — аж захрип Кульженко від здивування. — Як? Що ви таке говорите?

— А так! Я і Льоля — греки, ви — хахол, чи малорос, чи як там вас звати. Ви навіть розказували, що ваше село лежить там, де була остання Запорозька Січ... над... забув, як називається ця річка.

— Базавлук... Але що ж це має спільного?

— Має, — сказав Ісалті. — Має і дуже багато. Хіба ви не бачите, що отут у нас — в Новоросії, чи Малоросії, чи називайте її як хочете, але тут зовсім інший край, інші люди, інші звичаї... Все життя тут цілком не таке, як оте російське, над яким ви так уболіваєте! Та ж у нас, тут, коли селянин має двадцять десятин землі, так він от-так собі, тільки-тільки добрий хазяїн. Та ж у нас у Мангуші селяни греки мають по вісімдесят і по сто десятин, а є такі, що й по сто п'ятдесят... Та такий дядько може легко купити і вас, і мене, — тільки що йому нас непотрібно. Ні, тут не в бідності діло, а в тому, щоб жити культурно, цікаво, різноманітно. І цього треба його навчити... Щоб він не пхав своїх грошей все в землю та землю, працюючи над нею і нічого, крім землі, не бачучи. Треба, щоб він умів продавати свою пшеницю, щоб він возив її своїми кораблями в чужі моря — щоб там знали його. А тепер кожен багатіє на його пшениці, тільки не він, бо він не знає, що робиться у світі, яку вагу має його пшениця для світа, він не знає нічого, крім отієї Росії, яку ви нав'язуєте йому, як камінь на шию! Навіщо йому ота Росія?!

— Як?! — знову кинувся Кульженко. — Але ж селя-

ни однієї Малоросії, чи там України, не можуть самі скинути царя, змінити устрій, змінити систему, яка душить людину і не дає їй жити отак, як хочемо ви і я. Для гарного життя нема йому іншої дороги, як революція! А для революції треба спільних зусиль усього народу — і тут, і в Великоросії.

— Так?! — ще більше примружився Ісалті. — Революція? „Чорний пе-ре-дел?..” Ану, спробуйте піти до нашого дядька і запропонуйте йому, щоб він поділив свою землю з тим, хто має менше! Спробуйте — так він вас на вила підкине! Ви хочете, аби він віддав половину, чи третину своїх двадцяти десятин, щоб якийсь ледар у Тульській губернії дістав на дві десятини більше?

— То багатії не схочуть, а бідні — завжди... Не по всій же Україні, не всі ж селяни і у нас такі багаті, як ви кажете. Подивіться, скільки полтавчан приходять кожного року до нас на заробітки, значить, у них нема досить землі, їм треба заробляти. Ні, без чорного переділу, без переділу землі, ви не можете обійтись, якщо хочете знищити злидні і безземелля! На це треба революції, — вперто наставив голову Кульженко.

„Як бугай!” — подумала Льоля. — „Як злий й упертий бугай!”

Але цього разу суперечка не тривала довго. Кульженко ще вперто твердив своє, але в голосі звучав сумнів, так ніби одночасно з його словами в голові у нього проходять інші, суперечні думки. Він незабаром попрощався і пішов на потяг, залишивши Ісалті переможцем.

— Цього разу ви таки його загнули, — засміялась Льоля. — Навіть не дуже кричав. А іншим разом я просто боюся, що він вас поб'є.

— Не поб'є, — засміявся Ісалті. — Не цього я боюся. Я боюся за вас, — раптом сказав Ісалті тихо, і щось в його голосі було таке, що Льоля відразу напнулась, насторожилась і широко розплющеними очима дивилась на нього, не знаходячи в собі ні слів, ні думки, тільки одне напружене, одне невимовно солодке і болуче чекання.

— Я боюся за вас, — повторив Ісалті. — Боюся, що

він забере вас од мене. Я вже давно мусів би виїхати до Парижу, але боюся лишати вас із ним. Я люблю вас, Льолю, невже ви цього не знаєте? Я люблю вас — і я не знаю, чи я смію, чи я маю право. . . Ви знаєте, ми — Ісалті — ми кінець роду. З моїх дядьків ніхто не має дітей і не буде мати. . . Я — єдина дитина у моїх батьків, і вони ледве виходили мене. Я боюся, що я не зможу дати вам щастя, повного щастя. . . повної родини. . . Але я люблю вас, Льолю. Якби ви любили мене бодай наполовину так, як я вас люблю, ви могли б. . . нас вистачило б один для одного. . .

„Що він говорить? — проскакували у Льолі розірвані думки, а гаряче щастя залило її всю, і вже майже не можна було дихати. — Що він говорить? . . Які дядьки? . . Які діти? . . О Боже, він мене любить! . . Він, Ісалті! любить мене. . . Це не може бути”.

— Це не може бути, — сказала вона вголос, і побачила, як Ісалті раптом замовк і зляканими, півмертвими очима дивився на неї. — Ні, ні, я кажу, це не може бути, щоб ви любили мене, — поспішила вона пояснити, відчуваючи, що вона зараз готова розірвати своє щасливе серце і кинути його геть, якщо тільки це потрібне для того, щоб він не дивився на неї отак мертво і злякано.

Ісалті твердо дивився на неї.

— Льолю, — взяв він її за руку. — Льолю, ви думаете над тим, що ви говорите? Ви розумієте? . . Ах, ні, — хитнув він головою. — Ви нічого не розумієте. Ви нічого не знаєте. Ви така чиста. . . Я не знаю, як ви могли вирости отака чиста і невинна, і добра. . . О, Льолю, чи ви хоч трохи любите мене? Я так хотів би забрати вас звідси. . . охоронити, захистити, відігнати тих, що так немилосердно валять усе на ваші плечі. Льолю, але скажіть, скажіть, чи ви любите мене. . . бодай трошки, бодай щоб вірити мені і піти зо мною на всю довгу життєву дорогу?

Льоля мовчала. Було невимовно соромно сказати йому, що вона любить його, було навіть страшно сказати це слово, бо тільки зараз, тільки від цього гарячого щастя в серці зрозуміла вона, що то є любов, і як вона справ-

ді любить його, Ісалті, чужу людину. Але вона відчувала, як благально він дивиться на неї, що він чекає, що він боїться. . . — і зібравши всю свою силу, вона глянула йому просто в очі і потакуючи хитнула головою.

— Так?! — тихо шепотів він. — Любите? Скажіть, скажіть — любите? Скажіть мені.

Виходу не було. Вона мусіла сказати йому, вимовити це слово, відрізати ним якийсь кусок життя і перейти в нове, незвичне, загадкове, але повне отого гарячого щастя в серці.

— Люблю, — сказала вона ясно і чітко. — Я думаю, що я вас уже давно люблю.

Ісалті раптом видихнув повітря, так, ніби перед тим боявся дихнути, засміявся і нахилився до неї, простягаючи руки, як для обіймів. Льоля захолола. Невже оце він зараз візьме її в обійми? І що тоді? Такий сором! А як хтось увійде? Побачить? Такий сором. . . Вона сиділа, не рухаючись, тільки дивилась на Ісалті.

— Ні, ні, не бійтесь, — сказав він, проводячи по очах рукою. — Тільки не бійтесь мене. І нічого вже більше не бійтесь. . . Тепер я буду завжди біля вас. От тільки цей Париж! . . . Льолю! Чи ви розумієте, що я вас питав? Я не тільки люблю вас, я не тільки щасливий, що ви любите мене, але я хочу, щоб ви були моєю дружиною. Ви. . . згодні на це, Льолю? Ви про це думали, коли говорили, що любите мене.

— Звичайно, — сказала Льоля, — а що ж іще?

Ісалті легко розсміявся:

— О, Льолічко! Безперечно — що ж іще? О, Господи! Я так боявся, що втрачу вас. . . Я не смів їхати і не на-смілювався вас спитати, бо ви така ще дитина. . . ви так нічого не знаєте. . . Льолю, я думаю, що нам найкраще одружитися тепер, поки я ще не виїхав, і тоді. . . тоді ви будете чекати мене, і я буду спокійний. . . Добре, Льолю?

— Я не знаю, — сказала Льоля, — я не знаю. Робіть, як ви думаете краще. . .

Він обережно взяв її руку і тихенько притулив до своєї щоки. Вона дивилась на його обличчя, таке щасливе,

таке радісне, і почувала, що всі її страхи, її вагання, всі турботи скінчилися. Скінчилися раз і навіки. Він її любить — і вона буде з ним, буде його дружиною. Все інше може бути краще або гірше, але це було її, і більше їй нічого не треба було. Льоля боязко піднесла другу руку і нерішуче торкнулась його волосся. Спереду у нього завжди звисав один чорний непокірний жмут волосся і скільки вже разів хотілося Льолі підійти і пригладити його. Тепер вона могла вже це зробити. Вона майже не торкнулась його волосся, тільки ледь-ледь провела рукою по тому жмутіві, але Ісалті відчув це, схопив її другу руку і сховав лице в її долонях.

— Льолю, — шепотів він, — о, Льолю! Якби я більше не зазнав щастя у житті — ця хвилина лишиться мені назавжди.

Льоля сиділа і боялась поворухнутись. Вона боялась, що щось трапиться, і ця хвилина — їх найкраща хвилина — зникне.

І хвилина зникла. У кімнату раптом невідомо звідки, ввійшла мама. Льоля зовсім забула, що на світі існує мама. Вона забула, що світ взагалі існує, що земля крутиться своїм шляхом, що люди продовжують свою метушню, що для них можуть бути якісь справи важливіші за те, що ось вона, Льоля, любить Ісалті, і Ісалті любить її. Але мама існувала, більше того, вона ввійшла до кімнати заклопотано, незадоволено, несучи в руках п'ятака.

— Льолю, — почала вона, — в мене кінчилися папіроси.

Та тут вона побачила Ісалті, що хоч і одірвав Льоліні руки від свого обличчя, але не випустив їх і дивився тепер на неї з щасливою, повною усмішкою. Мама випросталась. „Невже Льолька таки піймала Ісалті?” — пробігла у неї здивована думка. — „Ніколи б не подумала! От вам і мала Льолька!” Але зовні вона не виявила нічого, тільки, піднісши вгору брови, сказала суворо:

— Григоре Григоровичу, я здивована, що ви собі дозволяєте. . .

Але Ісалті перебив її:

— Я знаю, знаю, — сказав він підводячись і не випускаючи Льоліних рук, так що й вона мусіла підвестись разом з ним. — Я знаю, я мусів прийти до вас. . . Але щойно зараз, у цю хвилину, я довідався від Льолі. . . від Олени Юрі'євни, що вона лю. . . що вона згодна бути моєю дружиною. . . Ми саме мали йти до вас, просити вашої згоди і благословення.

Після цього почалась якась інша хвилинка: метушня, поздоровлення, жарти, здивування. Льоля зносила все це, знаючи, що кожного дня буде ще й інший, їхній світ, де вони будуть тільки вдвох, і будуть говорити про те, як вони будуть жити далі.

Найперше виявилось, що вони не можуть повінчатись зразу ж, ще перед його від'їздом до Парижу. Мама заявила, що тато не може повернутись раніш, як за два три місяці, а без нього не може бути й мови про весілля. До того ж, в неї нічого ще не готове для посагу.

— Я якось ще й не думала, — виправдувалась мама, розуміючи, що вже давно мусіла б думати про посаг для доньок, підготовляти його поступово, купувати, збирати, вишивати. . . Але вона ніколи якось не думала, що Льоля може вийти заміж, вийти з родини, кинути їм усі їх турботи назад і зажити своїм життям. Їй завжди здавалось, що Льоля так уже й приречена на те, щоб дбати за неї, за менших дітей і за Колю. І тепер їй було соромно, що вона не виконала першого обов'язку матері її середовища і мусіла виправдуватись перед майбутнім зятем, що донька ще не має наготованого посагу.

Та на щастя, цей чудний Ісалті так був закоханий у Льольку, що навіть слухати не хотів про жодний посаг, і ледве погодився відкласти шлюб на літо, коли він приїде на вакації з Парижу, а старий Татаров повернеться з Кавказу. Євдокія Івановна щиро дивувалась, що хтось міг закохатися в Льольку, а до того — Ісалті, найкращий жених у місті, з багатої і доброї родини, що її рід доходив кудись углиб віків і якимось дивним викрутасом перескакував через пару століть і ріднився з Палеологами з Візантії. Правда, теперішня молодь не цінила роду й родо-

воду, й Ісалті приходив до них і був, як свій, але Євдокія Івановна звикла до того, що до Колі приходять багато товаришів. А тепер раптом виявляється, що він ходив цілком не до Колі, а заради Льолі.

Євдокія Іванівна тихенько знизувала плечима на такі думки. Це його справа, отого Ісалті. Раз він хоче Льолю — може мати її. Але, щоб Льоля, мала, непомітна Льоля, без її, Євдокії Івановни високої статури і краси, могла зробити таку блискучу партію, кращу за партію самої Євдокії Івановни — це Євдокію Івановну дивувало і навіть трохи ображало.

І так настав той день, коли всі поїхали на станцію проводити Ісалті у Париж. Станція була на долині міста і жодна людина, що поважала себе, не йшла на станцію пішки. Власні фаєтони і наймані візники вишикувались довгою лавою перед станцією, бо то була ціла подія — провозити людину, яка їхала не кудись там, а в Париж! Правда, було трохи незручно і якимось навіть смішно, що Ісалті їхав у Париж не повеселитись, не задля гульні, а вчитися, та ще й учитися такої непотрібної і непрактичної науки, як садівництво! Щось було в цьому ненормальне, що вибивалось з загально визнаної лінії кращих родин міста, де цінилося тільки те, що дає гроші. Оце щось ненормальне пояснювало і те, що цей Ісалті, багач і з доброї родини, схотів раптом одружитися з донькою Татарова, який збанкрутував і ніяк не міг знову вибитись в люди.

— І що він у ній знайшов? — дивувались пошепки кузинки Ісалті, дивлячись, як він ніжно згинається над Льолею і щось шепоче їй. — Мала, худа і кажуть, навіть білизна не має на посаг, не то що грошей.

А Ісалті, нагнувшись над Льолею, шепотів їй:

— Ну, ще раз... Скажи ще раз, останній... Чуєш, Льолю, скажи ще раз, бо я вже довго не почую цього від тебе.

Тільки вчора, перед од'їздом, він вперше сказав їй „ти” і просив і благав, аж поки вона не повторила за ним „ти”. І тепер він хотів почути від неї знову ці самі слова,

оті заяложені, тисячний раз повторювані, старі слова: „Люблю тебе”.

Льоля похолола на саму думку, щоб отут, у цій юрбі, перед станцією, де метушаться залізничники і купа незнайомих людей, сказати ці слова, їх рідні, тільки для них призначені, тільки вчора ними видумані слова.

Але Ісалті дивився на неї так благально і, уста його скривилися у таку силувану, вимушену усмішку, яка прикривала розчарування, що Льоля, скоренько озирнувшись, прошепотіла йому у вухо:

— Люблю тебе і буду чекати.

З тим він поїхав. Поїхав і тепер писав у листах оті неймовірні, але чудесні слова про неї, про Льюлю.

XV

ТРЕБА ВИХОДИТИ ЗАМІЖ

Десь через місяць після від'їзду Ісалті Кульженко знову почав ходити до них.

Він був десь пропав після того, як довідався, що Льюля заручилась з Ісалті. Льюля ще й тепер здригалася, як згадувала обличчя Кульженка, коли Коля сказав йому, обережно і насторожено:

— А знаєте, Микола Йоновичу, наша Льюля виходить заміж.

Кульженко раптом зблід, так що серед чорної бороди, що облямовувала його обличчя, раптом опинились тільки очі, сірі, аж темні, поширені очі, що впилися в Колю і пронизували його поглядом. Але він мовчав, і Коля казав далі, повільно, обережно, ніби намацуючи дорогу по крихкій кризі.

— За Ісалті. Вчора були й заручини. Родинні, звичайно, бо тата нема, він ще на Кавказі. . . Але прислав своє благословення.

Кульженко все мовчав, потім узяв Льюліну парасольку, що стояла біля нього в кутку, оглянув її з усіх сторін, приклав до коліна і переломив надвоє; склав обидві половинки докупи і знову переломив надвоє. Склав усі чотири куски разом і хотів переломити ще раз, але передумав,

обережно поклав поламану парасольку на стіл, вирівняв уламки і, повернувшись, мовчки вийшов з хати.

Коля і Льоля сиділи також мовчки, зацікавлені і перестрашені, і опритомніли тільки тоді, як Кульженка вже не було в кімнаті.

— Колю! — кинулась Льоля до брата, — я не хочу його більше бачити! Чуєш?! Скажи йому, щоб він до нас більше не ходив. Я боюся його.

— „Боюся” — передражнив її Коля. — Звела людину з розуму, а тепер „боюся”. Навіщо було крутити йому голову, коли ти вибрала Ісалті?!

Від обурення Льоля навіть забула за свій переляк.

— Хто крутив йому голову? Та я його завжди боялася!

— А навіщо дозволяла йому ходити до нас? Ти ж бачила, що він закоханий у тебе!

— Я? Бачила? Я навіть ніколи й не думала, що він теж може, як ти кажеш, закохатись... Він все до тебе ходив, і ми з ним мали тільки принципові розмови. Я й не думала...

— Не думала, — знову перебив її Коля. — Треба було думати. Вже не маленька! Принципо-ві справи... Я бачу, що всі ці принципові розмови кінчаються шлюбом, якщо не чимось гіршим. І твій Ісалті такий самий — раніш дайте мені дружину, а потім я буду міняти світ!..

— Не знаю, Колю, чого ти завжди нападаєш на Ісалті, — обурилась Льоля. — Що ти знайшов у тому Кульженкові? Він якийсь такий... дикий. Я тобі правду кажу — я його боюся...

— Я розумію, що боїшся, — погодився несподівано Коля. — Я сам боявся сказати йому, про твої заручини. Він од ревнощів може бозна що зробити... То навіть добре, що Ісалті скоро від'їхав. — Коля розсміявся і покрутив здивовано головою. — От вам і Льолька! Мала, мала, а двох хлопців із розуму звела. Хоч би Кульженко ще не запив з горя, або взагалі не наробив дурниць...

Льоля почервоніла... і раптом гаряча хвиля залила її серце, і воно знову защеміло так само солодко і боліс-

но, як тоді, коли Ісалті сказав, що любить її. Але тепер це було від того, що Кульженко ревнує її і може наробити з досади дурниць. Льоля спалахнула і боялася глянути на Колю, що б той не здогадався, які в неї негідні думки, яка вона злобна і підла, бо радіє з того, що Кульженко ревнує її.

Та Кульженко зник, і Льоля забула за нього і за свої страхи. Коли він з'явився знову, вона зустріла його дружньо і спокійно. Вона була заручена за іншого, вона була „невіста” — і жоден Кульженко не міг їй нічого зробити. За нею стояв Ісалті і весь звичай, і традиція.

Вона ходила понад землею, в світі, який творили листи від Ісалті, і з тої високости могла навіть пожаліти Кульженка, що той також хотів бути щасливим — але куди ж йому!.. Тому вона ставилась до нього, як до хворого, якому не треба суперечити, щоб не схвилювати і не стурбувати зайвий раз його спокою.

Так, насажена щастям, півпритомна до всього, що робилось навколо неї, Льоля дожила до Великодня.

Великодня ніч розгорнулася своїм звичайним чаром: оксамитне небо з яскравими зірками на ньому, тихі повіви вітру, якийсь невиразний, але п'яний аромат у цьому вітрі, і гурма веселих юнаків та дівчат у білих сукнях, що притишували сміх і веселощі, входячи до однієї церкви, тільки для того, щоб за чверть години вийти з неї і візниками найнятими на всю ніч, їхати до іншої церкви. Сміх і дотепи були тим більше смішні і веселі, що весь час були перерви, коли входилось до церкви і треба було стишувати голоси і пригашувати радість життя, що буяла в очах.

Вони побували в великому соборі і в малому соборчику, поїхали на інший кінець міста, до Мар'янської Церкви і вже виходили з Карасівської церкви, коли Кульженко раптом приступив на паперті до Льолі і сказав:

— Ну, вже ми всі церкви пообходили. Христос Воскрес!

І тут же, на очах усієї гурми молоді і багатьох людей,

що чекали на свячення пасок, він обняв Льолю і притиснувши її до себе, довго і міцно поцілував в уста.

Льолі здалося, що все на світі завмерло, настала велика тиша, і серед цієї тиші вона, Льоля, повільно і невпинно падає кудись у порожнечу. Коли Кульженко нарешті випустив її, вона повільно повернулася, зійшла з приступок паперти і пішла кудись, не знаючи куди і не хочачи знати. Розуміла тільки, що сталась страшна катастрофа, що все знищено і зіпсуто — що куди б вона не йшла — їй однаково нема виходу, нема порятунку.

— Збезчещена, — пробивалось слово крізь вихор думок і почувань, пробивалось, поки не вийшло наперед і не розсіялось перед нею в усій своїй страшній, соромній реальності.

Збезчещена перед очима сотень людей. Збезчещена навіки і вже негідна Ісалті.

Вона йшла, майже не бачучи дороги, не бачучи нікого. Раз було виникло біля неї здивоване обличчя Колі, який щось говорив їй півсердито, напів-смішливо, але вона тільки відсторонила його рукою і пішла вперед. Кульженко весь час був десь тут, біля неї, то забігаючи вперед, то ідучи збоку і зазираючи їй у вічі. Він щось говорив, притискаючи руку до серця, брав її за руку, пробував спинити і добитись якоїсь відповіді. Але Льоля тільки бігла вперед, намагаючись втекти подалі від місця своєї ганьби, подалі від того жахливого місця, де Кульженко прилюдно поцілував її і перебив тим поцілунком полет її щастя, зібгав те щастя у пожмаканий клубок і кинув його під ноги юрбі.

Але вона не проганяла від себе Кульженка. Тепер вона вже не сміла прогнати його, бо він і вона були вже пов'язані навіки, пов'язані безсоромними обіймами перед людськими очима, коли її тіло було притиснуте до його, коли вона була в його обіймах. Тепер він завжди, вічно, принаймні усе її життя буде іти отак-о поруч неї, і вона муситиме слухати його, дивитись на нього, служити йому, цілувати його, як тільки він зведить її.

— Я ж люблю вас, ви мусите знати вже давно, що я

люблю вас, — долітали до неї уривчасті слова Кульженка. — Всі ці довгі місяці, усі ці роки я любив вас. . . Думаю, що від самого початку, відколи зустрів вас отам, під гіркою, як ви бігли до моря. . . Коли довідався, що ви виходите за Ісалті, я думав, що збожеволю. . . Я не знаю, що мені робити: чи вбити себе, чи Ісалті. Тільки не вас. . . Ви для мене — як щось вище і святе. Я ще ніколи не бачив такої доброти, такої самопосвяти. Ви самі не знаєте собі ціни. . . І тепер. . . я вирішив, що бодай один поцілунок. . . один. . . Що таке один поцілунок, коли Ісалті незабаром матиме вас усю. . . усю, — раптом зашепотів він якимось сухим, захриплим голосом. — Усю, якщо я раніш не уб'ю і його, і себе.

„Навіщо він це говорить?“ — думала Льоля. — „Навіщо він говорить і яке значення має тепер Ісалті? Все скінчено, вона знечечена отим поцілунком і навіки прив'язана до Кульженка, як до спільника в злочині. — Лишіть мене, — попросила вона, не дивлячись на Кульженка. — Майте милосердя, лишіть мене хоч тепер. . . Я хочу додому. Я не хочу знати нічого, нічого, я тільки хочу додому. . .

— Добре, я лишу вас, — несподівано покірно погодився Кульженко. — Але я ж мушу допроводити вас додому. Ми ж так далеко, і вже глупа ніч. . .

Так, це ж глупа ніч. . . незабаром ранок, а вона одна з цим чужим молодим чоловіком, десь у незнаних вулицях. . . Навіщо вона втекла від свого гурту? Тепер вже напевно їй нема рятунку і виходу. . . Може ще той поцілунок якось пощастило б виправдати перед Ісалті, але оцю прогульку вночі з Кульженком. . . Але що там, однаково, вона вже пропала і все пропало, і нема чого їй думати, і згадувати Ісалті. Все скінчено, і їй нічого іншого не лишається, як оцей Кульженко, що отак і буде бігти поруч неї все її життя. . .

— Добре, проводіть мене додому, — в'яло і стомлено відізвалася вона по мовчанці. — Доведіть і йдіть собі, щоб я вас довго-довго не бачила. . .

— Але завіщо ж ви так сердитесь на мене, — не від-

ставав Кульженко беручи її попід-руку. — Я знаю, це було нестримано з мого боку, але мусите ж ви зрозуміти, що я вже виснажився в боротьбі з собою, що сила кохання непереможна. . . Я просто вже не міг. Не міг і все! . . Не повісите ж ви мене за це. . .

Вона почувала його руку на своїй і покірно йшла туди, куди її вела ця рука, рука, що відтепер має вести її все її життя. . . Кульженко ще довго говорив щось, спочатку пристрасно і виправдуючись, потім гаряче і стихшено, але Льоля вже нічого не чула. Занурена у якусь дивну втому, в'яла і майже знесилена вона повільно переступала ногами, підводячи їх вище, коли рука підводила її вгору, щоб переступити на пішоходи, і знову пересуваючи їх по рівному. Вона вже забула, що хотіла бути вдома. Та й де тепер її дім? Де той, що мав дбати за неї, кохати її, охороняти її? Де той, кого вона чекала, кому обіцяла словом? Він десь в Парижі, а вона сама одна тут, з оцим Кульженком, настирливим і твердим, що перед усім світом на паперті заявив, що віднині вона належить тільки йому, і нікому більше. . .

Коли вони нарешті дійшли додому і зійшли на веранду перед вхідними дверима, Льоля тільки тупо поглянула навколо і мовчки чекала, поки Кульженко постукає, щоб одчинили.

Але Кульженко теж ніби чекав чогось і стояв, пригнувшись, вдивляючись у неї.

— Так ви не хочете мене більше бачити? — спитав він якимсь дивним голосом, чи то загрозливо, чи то здивовано. — Більше ніколи?

— Так, я б хотіла більше ніколи не бачити вас, — повторила за ним Льоля,

— Так? — повторив тим самим тоном Кульженко. — То ви так? А як я не пущу тебе, — раптом схопив він її за плечі і наблизив своє обличчя з гарячково розширеними очима до її обличчя. — А як не пущу і заберу тебе собі — що ти скажеш на це? Чи ти думаєш, що ти будеш щаслива з Ісалті, з оцим тихо-мирним чоловічком без пристраси, без гарячки кохання? Ти думаєш, я не чув,

як ти затремтіла, коли я поцілував тебе? Чи ти знаєш, ко-го ти любиш? Чи ти знаєш, що таке кохання? Оце кохання, ось, чуєш, оце кохання, — шепотів він, вкриваючи її лице поцілунками, цілуючи її в очі і в уста, і спускаючись поцілунком на шию, і за вухо. — Хіба ти щось таке чула, коли тебе цілував Ісалті? Чула? Кажі, чула? — казав він, все дужче і дужче притискаючи її до себе.

Льоля відчула, що якась гаряча хвиля, солодка і не-стямна, заливає її, як тоді, коли Коля говорив про ревно-щі Кульженка. Ставало гарячо і важко було дихати, але вона все ж знайшла в собі силу сказати:

— Пустить мене, я не хочу. . .

— Не пуцу, — шепотів Кульженко. — Не пуцу, по-ки не скажеш, що підеш за мене заміж. — Скажи, підеш? Підеш? — і він знову вп'явся в неї поцілунком.

Льоля хотіла щось сказати, відсунути його від себе, якось відсторонитись від цих обіймів і цих гарячих губ, але та сама солодка хвиля знову піднялася десь з гли-бини і почала заливати її. Стало так гаряче, що не було чим дихати, і Льоля раптом знесилено повисла непритом-ною на руках у Кульженка.

Він перелякано відсторонив її, зазирнув у обличчя і відчуваючи, як її тіло безсило спускається додола, зля-кано підхопив її однією рукою, кулаком другої стукаючи себе щосили по лобі, примовляючи:

— Тварина! Тварина! Зовсім очманів! У, скажений со-бака!

Але Льолю треба було тримати обидвома руками, і то-му Кульженко раптом заспокоївся, підхопив Льолю на ру-ки і шодуху загупав черевиками у двері.

Двері одчинила заспана і сердита Євдокія Іванівна і вже почала нарікати:

— Я ж казала вам, що покладу ключ під дверима, щоб ви мене не будили, — як Кульженко безцеремонно відсунув її плечем і вніс Льолю у кімнату.

— Що сталось? Упала чи що? — спитала Євдокія Іванівна, а Кульженко тільки недобре скопив на неї оком і просичав:

— Ні не впала, і ноги не зломила, але і працювати на вас також уже не буде. Виходить за мене заміж — і вже ви за неї забудьте. Цієї неділі наше весілля.

Він обережно поклав все ще непритомну Льолю на капапу, постояв хвилину і, не прощаючись, вийшов.

XVI

ПЕРЕРІЗ

Вони дійсно повінчалися вже наступної неділі.

Весь тиждень перед шлюбом Льолю не покидала ота в'ялість і байдужість, що охопили її у ту фатальну Великодню ніч. Вона почувала, що щось хоче прокинутись у ній, щось пробивається до її серця чи свідомости, щось розпачливо б'ється проти стіни байдужости, у яку вона загорнулася. Але Льоля не давала тому чомусь оформитись у конкретну думку. Вона чіплялася в'ялості і втоми, які ніби виправдували її і боронили її від необхідности робити щось, вирішувати, вибирати. Вона на все згоджувалась, на все згідливо кивала головою, і фактично ні в чому не брала участі і забувала про все договорене в ту саму хвилину, яку її лишали в спокою.

Тільки в Великодній понеділок, коли вона прокинулася і згадала все, що сталося напередодні, охопив був її розпач, такий страшний розпач, що вона, лежачи в ліжку, шепотіла до себе:

— Як так жити, то краще цілком не жити... Як так жити, то краще цілком не жити, — і все намагалась згадати, що вона чула про самовбивць і як вони кінчали з собою. Але все виглядало так негарно і дико, такою безглуздою здавалась сама думка про те, щоб уже не жити, що Льоля раптом схилилася на подушку і вперше за весь час вибухла плачем. Так у сльозах застав її Коля і невдоволено скривився:

— Тепер плачеш. Не розумію тебе — це ж не вісімнадцяте століття. Як не хочеш виходити за Кульженка, то ніхто тебе й не силує. Тільки не знаю, якого ти принца чекаєш.

— Не принца, Колічко, але ж... Ісалті... — жалісним

голосом відізваляся Льоля, і в ній прокинулася надія, що може Коля, як старший брат, як розумник, якого усі люблять, придумав щось і зробить так, що вчорашньої ночі ніби й не було, і вона знову вільна у своєму коханні до Ісалті.

Але Коля тільки знову скривився:

— Ну що ж Ісалті... значить, помилилася. Думала, що любиш його, а тут верх узяв Кульженко... Тут ніякого сорому нема — любиш Кульженка, то й виходь за нього. До того ж, Ісалті коли ще скінчить, а цей уже на праці, учитель, ти також зможеш там учителювати, і удвох зможете цілком добре жити. Тим більше, що ти ж знаєш, що я ще не можу взяти мами до себе, мені ще лишилось найменш три роки університету. А на батька тепер надія мала — заробітки у нього невеличкі, та й сам він дуже постарівся. Якщо вони з Гришею зможуть протриматись на Кавказі самі і трохи допомогти мені, то вже слава Богу. А мамою то вже доведеться тобі опікуватись.

Льоля навіть плакати перестала. Відколи вона закінчила гімназію, — та навіть ще й у гімназії, коли мала приватні лекції, — вона фактично заробляла гроші на всі щоденні потреби родини. Тому тато міг посилати гроші Колі в Харкові і потроху давати їх на одяг родині та вчити Сашу і Лідочку в гімназії. Нікому ніколи і на думку не спадало, що Коля теж мусить, чи навіть просто може думати про утримання родини.

І от тепер він приходить до неї в такий страшний час і каже їй, що вона має утримувати маму. Що їй краще вийти заміж за Кульженка, бо так їй зручніше буде взяти до себе маму і дітей. Наче Ісалті не хотів би утримувати маму!..

Льоля задумалась. Так, Ісалті завжди говорив, як вони будуть жити вдвох: радісно, змістовно і гарно — але тільки вони вдвох. Він ніколи не згадував за маму, чи за дітей, як Льоля звикла називати Сашу і Лідочку. Навпаки, він весь час мріяв про те, як він забере її і створить для неї особливо гарне життя, таке, якого вона варта.

Її родині напевно довелось би важче жити, коли б

вона вийшла за Ісалті. Їм треба було б підтягатись, краще жити і краще одягатись, дбати за себе, дотримуватись правил порядного життя, тимчасом як тепер мама і Коля могли і далі жити собі легко, не приневолюючи себе ні до чого, не дбаючи за зовнішній світ. І хоч тато, бідний, добрий тато з усіх сил намагався тримати родину на старому рівні добрих, статечних родин, але зусилля його йшли намарно. І сам він заробляв не досить для такого життя, і ніхто в родині не дбав за те, щоб витратити гроші обережно, з розрахунком. Коля мусів мати своє, мама — своє, а решта жила, як виходило, на решту татових грошей і Льоліні заробітки.

— Ми йдемо наниз, на дно, — подумала Льоля. — Ми всі йдемо на дно — і ніхто не хоче вибиратись нагору. Куди ж мені було думати про Ісалті? Нав'язати йому на шию мою родину — і дивитись, як він буде старатись зносити і мамине недбальство і Сашину розхитаність, і навіть самого Колю, милого і веселого, якого всі люблять, але якому треба все дати готовим?!

Вона подивилась на Колю і тихо сказала:

— Це все, що ти маєш мені сказати?

— Я тільки хочу сказати, що тепер не час плакати, а треба розсудливо подивитись, що краще для тебе і для родини — і тоді вибрати, — сказав Коля, але при цьому весь почервонів і раптом додав скоромовкою:

— Але, звичайно, я не відмовляюсь від своїх обов'язків. Я знаю, кожне думає, що як старший син, я повинен взяти до себе маму. І я візьму її. Тільки коли б мені вже скінчити університет. . .

Ці слова „Коли Коля скінчить університет”, були тією магічною формулою, за яку всі хапалися, коли ставало надто сутужно чи безрадісно жити. „Коли б тільки Коля скінчити вже університет”. . . А це закінчення все відтягалось і відтягалось. Перш за все розбилися татові надії мати сина-лікаря. Коля тільки рік пробув на медичному факультеті, і, приїхавши додому, заявив рішуче, що він мусить перейти на інший факультет, бо не може зносити запаху трупів у анатомії. Для Євдокії Івановни цього було до-

сить, щоб накинутись на чоловіка з докорами, що він своїми вигадками і фантазіями хоче загнати сина на той світ; що власне найгірша професія — це саме лікарська, бо лікарі мусять возитись з хворобами і заразами і які легко можуть заразитись, не дай Боже, і самі.

Бідний тато не посмів навіть дуже опиратись і висунав тільки свою другу з черги мрію: нехай тоді Коля стане адвокатом. Адвокати заробляють великі гроші, працювати їм майже не треба, тільки раз добре вивчити закони та мати добре причеплений язик! А в кожному суспільстві адвокатів шанують і навіть трохи побоюються. Або Коля може піти на державну службу, стати прокурором, а там, суддею... Це звучало ще краще і пишніше.

Але й на юридичному факультеті Коля пробув тільки рік, і заявив, що у нього нема терпеливості заучувати всі ці закони і кодекси. До того ж, він не має таланту промовця, а бути прокурором чи слідчим йому не дозволяють його переконання. Цього разу навіть і мати не дуже енергійно його підтримувала, бо їй так подобалось мріяти про той час, коли вона зможе купувати, що хоче, в крамницях і наказувати їм згори: — Пришліть це на мешкання мого сина... знаєте, дім судді Татарова...

Але Коліна воля була вища за все, і він перейшов утрете на історико-філологічний факультет. Тато міг потішити себе тільки тим, що він бачив у Ростові учителів гімназії, і вони всі ходили у мундурах з золотими гудзиками. А Євдокія Іванівна, розвідавшись у знайомих, вдоволено розповіла, що гімназійні учителі одержують добрі гроші, і що краще вчити молодь, ніж бабратись у кримінальних злочинах. Так, Коля три рази починав навчання з початку, і той бажаний час, коли він скінчить університет, все відтягався кудись у невиразну далечінь.

Досі для Льолі беззаперечною істиною було, що вона, а не хто інший має дбати за родину, заробляти для неї гроші, виконувати всю роботу в хаті, намагатись зробити так, щоб татові зусилля дати освіту меншим дітям не пішли марно.

Тільки тепер вона усвідомила, що це була справа

кожного в родині, і перш за все — Коліна, як він сам це їй сказав. Вона, Льоля, враховувалась у загальний родинний бюджет, як заробітчанка, і несподівана перспектива, що вона може вилетіти слідком за Ісалті у якийсь інший, чужий і далекий родині світ, — робила якийсь вилам в укладі життя, псувала якісь рахунки, порушувала баянс. А одружіння з Кульженком лишало її на тому самому становищі, що й досі, тільки додавало ще один заробіток самого Кульженка.

Льоля не сказала собі цього точно, виразними і безжальними словами, але десь в глибині свідомості лишився слід від цього удару. Слід цей болів, але в той же час вся ця комбінація давала якийсь зміст і рацію її шлюбові, робила його більш зрозумілим.

Тому, коли, потупцявшись нерішуче біля її столу, Коля вийшов, Льоля, стиснувши зуби, сіла писати листа Ісалті.

Але як тільки вона швиденько, не замислюючись виписала звичні вже слова:

— Дорогий Юрію!.. — як зрозуміла, що вже не може звертатись до нього цими любимими їй словами, до яких вона так важко звикала. Вже він їй не дорогий і вже він для неї не Юрій. Може вперше за весь час неминучість кінця її кохання стала перед нею в усій своїй безрадісній чорноті, Льоля знову заплакала. Вона знала, що не може плакати голосно, кричати і ридати, якби їй хотілось, тому вкусила себе за м'якоть руки і забила у беззвучних, важких риданнях, що як корчі струшували всім її тілом. Тільки переляканий голос Лідочки:

— Льолічка, що з тобою? Чого ти плачеш? Чи у тебе щось болить? — опритомнив Льолю і вона насилу, розжимаючи зуби і випускаючи посинілу м'якоть руки, спитала сухо і невдоволено:

— Що ти хочеш?

— Та я нічого... — розгублено виправдувалась Лідочка. — Я тільки хотіла знати, чи будемо ми сьогодні пити чай?

— А чому ні? — так само сухо відповіла Льоля .—

Розпали плитку і постав чайник. Чи там є дрова?

— Н-н-нема, — загикуючись відповіла Лідочка.

— То попроси Колю внести дрова, — розпорядилася Льоля, свідома того, наскільки незвичайним і чудним є для Лідочки сама думка про те, що Колі можна сказати внести дрова, а вона, Лідочка, має поставити чайник на вогонь. Досі все це робила Льоля. Тепер же хтось мав заступити Льолю, і очевидно, це падало на Лідочку, як на єдину дівчину, що лишалася в родині. Льоля глянула на вродливе личко Лідочки, на ніжний рум'янець, що пробивався через смагляву шкіру, на малі і ненапружені руки — і знову жаль пронизав її серце, але вже жаль за Лідочкою, за її долею, жаль і страх, що і Лідочці випаде така сама нещаслива і важка доля, яка випала їй, Льолі. Льоля взяла Лідочки руки у свої, і ніжно погладила пальцем рожеві малі долоні.

— Бідні ручки, — прошепотіла вона. — Бідні малі ручки, тепер їм доведеться працювати!

Але Лідочка зляканими очима дивилася на сине закушене тіло на Льоліній руці і раптом, ставши перед Льолею навколяшки, припала губами до нього і жалісно зашепотіла:

— Льолічко, не виходь заміж- Як ти аж так не хочеш — то не виходь. Навіщо тобі заміж? Ми будемо жити удвох, довго, довго, і нам не треба буде нікого. І ми будемо такі щасливі. Льолічко, не треба тобі виходити заміж.

Вона шепотіла і цілувала закушене місце і плакала голосним дівчачим плачем, з зідханням і примовлянням. Льоля схилилася над нею і також плакала. Тепер було легше плакати, бо вона була не сама, і вона могла плакати не тільки над своїм понівеченим коханням, але і над Лідочкиною долею, і над долею кожної дівчини, що мусять покидати рідне, миле і звичайне, — і переходити у нове життя з чужим і фактично ніколи не знаним добре чоловіком.

Наплакавшись у волю, вона відсунула Лідочку і, витираючи їй очі своєю хустиною, наказала:

— Ну, біжи, показайнуй сьгодні. Привчайся. А я незабаром прийду поможу тобі.

Коли Лідочка вийшла, Льоля вмила обличчя і, дивлячись на себе в дзеркало, наказала собі твердо:

— І більше ніколи!

Після цього сіла до столу і швиденько написала листа до Ісалті.

„Многоуважаемый Георгій Георгієвич — писала вона швидко, почувуючи, як сухі і офіційні фрази легко вилітають з-під її пера, як самі холодні слова підпливають у свідомість, навіть радіючи тим, як легко можна на писати відмову від кохання і в той же час зберегти холодну і суху відчуженість.

Скінчивши, вона перечитала листа:

Многоуважаемый Георгій Георгієвич!

С глубоким сожаленієм я должна уведомить Вас, что наши прежніе отношенія должны быть прерваны и навсегда. Я не могу быть Вашей женой и вихожу замуж за известного Вам Н. І. Кульженка, и когда Вы получите это письмо, мы уже будем повенчаны.

Прошу простить мне, что я не сдержала данного Вам слова, но обстоятельства были сильнее меня.

Всегда глубоко Вас уважающая

Елена Татарова.

Виславши листа, Льоля післала Колю і маму до родини Ісалті, щоб перепросили і пояснили розрив. Євдокія Іванівна одяглася у найкращу сукню і прикрасилася усіма дорогоцінностями, яких ще не встигла продати. Повернулася дуже вдоволена.

— Образились наші Ісалті, — говорила весело, розв'язуючи стрічки з капелюшка. — А якже! Вони думали, як їхній син, то вже Татарові будуть за ним бігати. А нам і не треба. От, за це я Льолю хвалю, що утерла носа цим пиховитим Ісалті... Мати навіть зблідла з пересердя, а батько так нахилився наді мною і питає: „То вам наш син несподоби?” А я кажу, — „Я вашого Юрочку завжди любила як сина, але ви ж знаєте, що коханню не накажеш, а я силувати Льолічку не буду”. А він тоді ви-

простався і так звисока каже: „За Ісалті кожна з радістю піде. . . А вже, щоб Татарову силувати, то нам і не снилося”. А я і відповідаю: „То просимо пробачити, що не можемо слова дотримати, а коли Льолічка знайшла собі іншу долю, то вже видно так судилося”. З тим я попрощалася та й пішла”.

— А Коля ж що говорив? — несміливо спитала Льоля, надіючись, що може хоч Коля знайшов якісь слова, що могли пояснити Ісалті її відмову, — А Коля і не заходив, — відповіла поважно Євдокія Іванівна. — Він довів мене до рогу їх дому, заплатив візникові, щоб чекав мене, а сам пішов до Позументира. Коля знає, як справи мають робитися.

Так, Коля знав, як справи робляться, і для неї, Льолі, настав також час знати всі життєві справи і уміти їх робити. Треба було перестати жити серцем і любов'ю до родини, і перейти у чужий, довколишній світ, де на все є свої правила і порядки, які треба знати.

Льоля більше не згадувала Ісалті, і занурилася в оте в'яле байдуже отупіння, яке давало їй змогу не журитися тим, як відбудеться весілля, не дбати про те, чи робити їй весільну сукню, чи тепер уже можна і відмовитись від неї.

— Одягнеш до шлюбу оту блакитну кашемірову, вона чудово на тобі сидить, — недбало кинула Євдокія Іванівна. — Куди тобі потім весільну сукню дівати, тільки взити з собою по школах.

— А як же фата?³⁸⁾ — аж злякалася Лідочка. — Не може ж Льолічка вінчатися без фати. . . Усі наречені з фатами. . .

І хоч Льолі було все байдуже, але вона на хвилину вийшла з отупіння і настояла таки, що буде мати фату, як того хотілося Лідочці.

З рідні на шлюб приїхала тільки татова сестра, тьотя Соня, що була замужем за багатим греком у Великому Янисолі. Дядя Юрій Іванович несподівано обстав за Ісал-

³⁸⁾ Фата — довгий шлюбний вельон.

ті і гостро накинувся на сестру, що та так легко дозволила Льолі порвати заручини з ним.

— Я думав, нарешті хоч хтось з твоєї родини вибереться у кращий круг, — невдоволено вичитував він Євдокію Іванівну, коли та прийшла до нього по гроші. — Так ні, треба було кидати Ісалті і брати якогось там учителя, що одержує двадцять рублів на місяць! Яка з нього користь для роду? Яке підвищення?

— Та що ви, Юрію Івановичу — оборонялася Євдокія Іванівна. — Чим же він не пара Льолі? Порядний, чесний чоловік, освічений... Якого ж їй принца чекати?

— Принца, не принца, а Ісалті був перший жених на місто, — і я був дуже вдоволений, що саме моя небога заручилася з ним. Але ви не можете триматися порядних людей. Ви скоро зовсім шахаями станете. Ти ні про що не дбаєш, чоловік всі гроші садить у ту гімназію для дітей, Коля і той ніяк не вивчиться — один сором, а не рідня.

Він сердито вийняв пачку грошей і кілька золотих, і подав їх сестрі.

— От, тут п'ятдесят рублів банкнотами — все, що я тепер можу дати тобі на весілля. — Двадцять рублів золотом передай Льолі, нехай сховає собі на чорний день. А ця десятка — посунув він ще один золотий — це від мене їй подарунок. А на весілля я не прийду. Антея прийде, і Маню пришлю — Льоліну товаришку, а сам не прийду. Не хочу через вашу безалаберність³⁹⁾ із Ісалті сватитися.

Євдокія Іванівна повернулася дуже ображена і одночасно схвильована, і навіть присоромлена, але мусіла стримати себе і не показувати вигляду перед зовицею⁴⁰⁾, що саме розкладала подарунки, які привезла для Льолі.

— Оці шість нічних сорочок я ще замолоду вишивала. Думала — будуть для моєї доні. Та Бог мені послав самих синів. Нехай тепер їх Льолічка зносить, — викла-

³⁹⁾ Безалаберність — безладність, безтолковість.

⁴⁰⁾ Зовиця — жінка брата, швагрова, братова.

дала вона полотняні сорочки, вишивані білим мереживом. — А ці два рушники — це ще нашої прабаби. Я собі лишила два таких, а два Льолічці — і вона розгорнула перед ними домоткані, цупкі рушники, вишивані на кінцях один золотом, а другий сріблом.

Євдокія Іванівна ще більше насурмилася і затихла. Це ж був її обов'язок зберегти і передати дочкам отакі рушники, золоті і срібні, що їх передавалось із роду в рід, аж поки вони не дійшли до неї. А вона не подбала про збереження їх. Вона потроху випродала все, що дістала в посаг, аби лиш мати гроші. І от тепер зовиця соромить її, привозить с вої рушники на весілля її доньки.

— Як доживу ще до Лідочкиного весілля, то будуть їй, а як не доживу, то нехай одним мені обличчя закриють, бо вже не матиму доньки, щоб вишила мені рушника на смерть, — викладала свої пляни тітка Соня.

Льоля слухала тітку Соню, і також почувала, що вона від чогось відірвалася, винна перед отим родом, про який дбала тьотя Соня, кудись пішла не в той бік, набралася нових думок і занедбала старі, може не такі вже й погані звичаї.

Ще більше відчула вона це, коли до них раптом прийшла Нінина і Марусина няня і, цілуючи Льолю, сказала:

— Оце принесла тобі рушничок, підстелеш під ноги, як ставатимеш перед аналоєм. І дивися, ставай на рушник перша, пам'ятай, бо тебе той вовкулака скажений і так загризе.

— Та чого ж він скажений? — пробувала усміхнутися Льоля. — Чоловік як чоловік.

— Е, не кажи. Я його знаю, моєї зовиці сестра у Волонтьоровці у нього за хазяйку служить. . . Також злюща відьма і не жди від неї добра. Ой, не жди добра, Льолічко! — Чого було тобі від Ісалті відмовлятися. Та ж то не хлопець, а просто янгол-херувим. . . Ти сама така тихенька — якраз би йому до пари. . .

— Про це вже пізно говорити, — сухо одрізала Льоля. — А за рушник дякую. Як не забуду, — то таки стану перша, щоб більше мною ніхто не командував, — неспо-

дівано для себе додала Льоля і зараз же пожалкувала, бо знала, що няня все до слова перекаже тьоті Антеї.

Так Льоля і поїхала до шлюбу — у блакитній сукні, як хотілось мамі і в фаті, як того бажала Лідочка, що тримала ікону, обвинуту рушником тьоті Соні. Перед аналоєм лежав нянін рушник, і Льоля твердо стала на нього ногою, бо не хотіла вже нікого слухатись і нікому користися.

А коли повернулася додому, то знайшла на столі великий пакунок з карткою: „Георгій Георгієвич Ісалті”.

На другому боці картки було написано: „Бажаю щастя!” — А в пуделочку, що був у пакунку, лежав той самий перстень, який Ісалті колись надів Льолі на палець і який вона через маму повернула його родині.

Льоля придивилася до письма — то не писав сам Ісалті. Може родина вирішила так відплатити їй, може він наказав їм з Парижу зробити це, — Льоля ніколи цього не довідалась. Але вона повільно зняла обручку, яку їй надів на палець священник, і так само повільно одягла перше Ісалтів перстень, а потім знову обручку.

— Носитимеш усе життя і пам'ятатимеш, що ти зробила йому, — наказала собі у думках Льоля.

Вона ще дивилась на обидва перстені на своїй руці, як у кімнату до неї зайшла Євдокія Іванівна.

— Льолю, виходь уже, бо не встигнеш на потяг, — почала вона, і спинилась, побачивши перстені. — А це що? Це від. . .

— Мамашо, подбайте, щоб давали вже їсти, — відрізала Льоля твердо, перериваючи дальші розмови. — А як ми спізнаємося на потяг, то Кульженко візьме візника. Не кожного ж дня він жениться.

Євдокія Іванівна розкрила було рот, щоб сказати щось різке, та раптом махнула рукою і пробурмотіла:

— Роби, як хочеш. Тепер це твій клопіт — і поспішно вийшла.

ВОЛОНТЬОРИ

Три речі вдарили Льолю, коли Кульженко відкрив двері маленького дому біля школи в Волонтьоровці, і сказав радісно:

— Ну, от ми й дома!

Перше — це злий, зненависний погляд високої чорнявої жінки, що стояла одразу ж за дверима, ніби підчікувала їх. Була худа і кощава, але в кутиках тонких вуст, прикритих невеличкими вусиками, було стільки тваринної пристрасти, що навіть Льоля зрозуміла що це — пристрасть, і хитнулася назад від жінки, як від небезпечного звіра. А та вдоволено всміхнулася, ніби радіючи Льоліним страхом, і просичала:

— Із законним шлюбом поздоровляю. Була служницею Миколи Йоновича, а тепер буду й ваша.

— Це Серафима, вона тут у мене господарила, — штучно веселим тоном сказав Кульженко, що саме вносив Льоліні валізи. — Вона тут по-сусідству живе, так і приходитиме до нас... робитиме все, що треба...

— Та робила все, що треба, доки не було законної подруги — прошипіла Серафима, вдивляючись у Льолю. — А тепер уже дещо я робитиму, а дещо вам доведеться.

— Дякую, — сказала Льоля, все ще стоячи в дверях, так що Кульженкові доводилось обминати її боком. — І перше, що я вас попрошу, одчиніть, будь ласка вікна. Тут же нема чим дихати, — обернулася вона до Кульженка. — Як ви могли в такому смороді жити?

Кімната була вся пройнята запахом старого тютюну. Одна, напівповна, обкурена люлька лежала на столі, біля глечика з квітами. Друга валялась на стільці біля старої дерев'яної канапи з вирізьбленою спинкою. Ще кілька люльок висіло на стіні і, здавалось, що з кожної з них ще куриться дим, бо вся хата була сиза від диму.

— Вікна? — раптом розгубилася Серафіма і навіть втратила трохи своєї самопевної ворожості. — Та у нас вікна не розчиняються.

— Тоді вибийте шибку, — все ще з дверей наказала Льоля. — Я не можу ввійти сюди, поки тут нема свіжого повітря. Тут же мухи здихають на льоту.

— Що таке? Що таке? — заметушився від дверей Кульженко, стривожено поглядаючи то на Льолю, то на Серафиму.

— Вікна треба одчинити, от що, — повторила так само рішуче Льоля. — Нема чим дихати... Це ж якась отруйна камера, а не кімната.

Поки Кульженко з Серафимою возилися біля вікон і таки одчинили одне у великій кімнаті, і одне у сусідній, Льоля не входила в кімнату і з жахом придивлялась до бруду, який панував там.

Вони давно жили бідно, але певний рівень чистоти був запроваджений ще з часів, коли вони мали служниць, а коли служниць не стало, діти однаково виконували установлені звичаї. По суботах усі мусіли митися і на постелях мінялося простирало та пошивка на подушці. Дівчата у вільні хвилини мусіли стирати порохи з меблів, а двічі на тиждень, по середах і суботах, милися підлоги. Перед Різдом і Великоднем робилися великі прибирання, коли милось і чистилось усе в хаті. На столі завжди була застелена бодай полатана і витерта, але чистенька скатертину з домотканого полотна.

Тут же, в цій холостяцькій кімнаті не тільки не було й сліду якогось прибирання, але з усього було видно, що про чистоту взагалі ніхто не думав, не дбав і навіть не помічав її відсутности.

Льоля дивилася на це все, і її проймав страх: хто ця людина, з якою вона має тепер жити? Яке її минуле, які звички, який характер? Фактично, вона знає про свого чоловіка тільки те, що він говорив у суперечках з Ісалті чи Колею — то були розмови на сторонні теми, громадські соціальні, політичні. Тоді все це здавалось важливим, але тепер найважливіше було, може, те, скільки разів на тиждень він миється і як він їсть... .

Льоля дивилась на метушню Серафими і чоловіка, і страх перед цим чужим чоловіком зростав у ній і перехо-

див майже у паніку. Що вона зробила і як вона допустила до того, що має тепер лишитись з ним сама одна у незнайомому і непривітному, закуреному, брудному мешканні і віднині має вважати, що це — її мешкання?! Серафима була її ворогом — невідомо чому, але безперечно — ворогом, а проте, поки Серафима вештається по хаті, можна ще претендувати, що вона не сама, і є хтось, хто примуше Кульженка поводитись так, ніби вони чужі.

Тому, коли тютюн трохи вийшов із хати і у відчинені вікна пройшло трохи свіжого повітря, Льоля зайшла до хати і сказала втомлено, що вона охоче випила б чаю. Серафима, очевидно, передбачала таку можливість, бо зараз же поставила на стіл чашки, буханку хліба, загорнуте у капустяний лист масло, і стала коло столу, підпершись рукою, і, очевидно, збираючись спостерігати, як нова пані буде пити чай. Та Кульженко раптом обернувся до неї й різко, майже загрозово, сказав:

— Ну, тепер спасибі, Серафимо, все в порядку. Можете іти додому.

— Ні, ні, чому ж уже й додому, — поспішно сказала Льоля, намагаючись стримати тремтіння в голосі. — Може Серафима вип'є з нами чаю?

Серафима метнула злісним поглядом на Кульженка, потім подивилась на Льолю, скривилася погірдливо, зідхнула і раптом м'яко і майже ласкаво сказала:

— Не сідатиму і не питиму, бо однаково це вам нічого не допоможе. Вибрали собі долю, то вже й терпіть!

З цими словами вона рвучко повернулася і вийшла з хати, зачинивши за собою двері з таким розмахом, що аж задзеленчали вікна.

— Вона сердита, що ви оженилися зі мною, — сказала Льоля, думаючи про те, як досі Серафима була повною господинею тут і могла нічого не робити, а тепер прийшла пані і буде її судити та критикувати її працю.

Та Кульженко раптом затурбувався і, нервово потираючи руки, сказав:

— А чому їй бути невдоволеною? Вона ніяких прав на мене не має. От, служниця та й більш нічого. Будь

ласка, не починай з нею у розмови вступати. Тут люди страшенно люблять багато говорити і спліткувати. Найкраще триматися від них здалека.

Він дуже швидко і звично почав звертатися до неї „на ти”, але для неї говорити до Кульженка „ти”, так, як і до когось із своєї родини, видавалось чудним і навіть непристойним. Та тепер вона бачила, що нема ради і треба наламуватись і говорити до нього, як до свого.

— Але як же ти можеш триматися від них здалека, коли ти їх учитель і повинен вести їх вперед і навчати кращому? — спитала вона, старанно вимовляючи це „ти”, немаче якесь чужоземне, мало ще освоєне слово.

Це її речення було цілком в дусі тих розмов, що так гаряче провадилися бувало годинами у них і взагалі серед гуртів молоді. Але Кульженко навіть не відізався до неї, навіть не звернув уваги на те, що вона говорила до нього „ти”. Він нетерплячими, якимись здичавілими очима стежив за тим, як вона пила чай і ніби хотів очима проштовхнути кожен ковток їй у горло. Не встигла вона скінчити свій чай, як він уже вихопив у неї з рук чашку і відніс до кухні.

— Лиши, лиши, — зашепотів він, бачучи, що вона хоче прибрати хліб і масло. — Це потім, потім... Потім я це все сам зроблю. . .

Він поклав хліб на стіл, а сам другою рукою обняв Льолю і міцно стиснув у обіймах, цілуючи її так, як ще ніколи не цілував, якимись довгими, задушливими поцілунками, а одночасно його рука сковзнула по її спині, шукаючи гузиків і розстрібуючи їх.

— Що ви робите?! — пручалась Льоля, не знаючи від чого відбиватись, чи від його уст, чи від руки, що боляче стискає її, чи від тої безсоромної другої руки, що все відважніше і відважніше пестить її тіло. — Пустіть мене! Чуєте, Миколо Йоновичу! Зараз же пустіть мене!

— Не пуцу — шепотів Кульженко, — не пуцу. Тепер ти вже моя... Хіба ти ще не знаєш? Тепер ти моя, цілком моя, я роблю з тобою все що хочу... Ти ж не маленька, ти ж мусиш знати...

— Нічого я не знаю, і не хочу знати! — виривалась Льоля з його рук. — Ви мусите зараз же пустити мене, а то я закричу! Чуєте, я буду кричати!..

Кульженко раптом і справді випустив її, вдивився в неї очима, які майже нічого не бачили, і повільно, переводячи дух після кожного слова, процідив:

— Добре, я пушу тебе зараз. Роздягайся і лягай у ліжку... І не бійся. Тепер — я твій чоловік... Ти не мушиш боятись мене, чи соромитись...

Він рвучко повернувся і вийшов з хати, а Льоля повільно пішла у другу кімнату, де стояло ліжка. Одне ліжка. Звичайно, вона знала, що чоловік і жінка сплять у одному ліжку, але якось не думала, що і вона має ділити ліжка з Кульженком, отак-о, все життя...

— Пізно думати, — прошепотіла вона собі, згадуючи напутливі мамині слова про те, що вона повинна тепер слухати чоловіка і коритись всьому, що він скаже їй робити. — Тепер уже пізно. Зав'язала собі очі, тепер терпи.

Вона повільно роздяглася, вбрала на себе нічну велісьну сорочку, що їй дістала від тьоті Соні, і лягла в ліжка, стиснувшись у клубочок і з жахом чекаючи, що ось зараз прийде Кульженко і витягне своє велике, незнайоме, соромне тіло поруч неї.

Він, як видно, також соромився свого тіла, бо увійшов у кімнату, погасив лямпу і почав рвучко зривати з себе одягу. Льоля чула, як він важко дихав і як кидав кудись у куток свій одяг. Потім він підійшов до ліжка, одкинув кавдру і відшукав руками її. Льоля стиснула зуби, щоб не кричати, щоб витерпіти весь цей тягар і сором, і біль.

На другий ранок Льоля прокинулась, коли Кульженко ще спав. Він спав, закинувши назад голову, важко сопучи і час від часу втягуючи в себе повітря з якимось гарчанням.

— І оце все життя він буде спати на одному ліжку зі мною, і гарчати, і сопти — і я мушу все це терпіти, — подумала Льоля, і почала уважно роздивлятись це обличчя, яке від нині мало бути завжди біля неї. Він гарний, —

здивовано подумала вона. — Добре, що хоч гарний, тільки якийсь дикий — ніс як дзьоб у птаха, і ця борода — наче якийсь барон середньовічний.

Це порівняння їй сподобалось — як уже вийти заміж, так принаймні нехай чоловік буде подібний до барона. І навіть якщо їй барон? — раптом спитала себе Льоля і тихенько розсміялася сама до себе. Хоч все тіло нило і якась втома оповивала її час від часу, так що вона мусіла заплющувати очі і подрімати, одночасно хвиля якоїсь енергії здіймалася в ній, хвиля, що казала їй вставати, щось робити, рухатись, вийти з цього ліжка, від цього чудного чужого чоловіка, що тепер пов'язаний з нею навіки.

Вона згадала слова тьоті Соні, якими та навчала її за день перед весіллям:

— На другий ранок після весілля, не вставай, Льолю, першою і не берися до праці. Жінок завжди тягне щось робити після шлюбної ночі, але ти не піддайся і лежи, якщо хочеш, щоб твій чоловік про тебе завжди дбав. Ти лежи, а коли він прокинеться, то попроси його, щоб приніс тобі кави до ліжка, бо ти дуже втомлена. А як захочеш вставати, то гукни його, щоб він приніс тобі твої капці та й одіг на ноги. . . А як встанеш, то не берись нічого робити, тільки перейди у другу кімнату та й знову ляж там на канапу, чи де там буде. . . Як ти так перший день протримаєшся, то так буде і все твоє життя — чоловік буде тобі годити і не доведеться тобі вже робити важко в хаті. Подивись на твою маму — це вона мені так радила, як я заміж виходила. . . А я не послушалась — і бачиш, тепер мушу про все дбати і все робити.

Льоля з усмішкою примружила очі і спробувала лежати спокійно і чекати, поки Кульженко прокинеться і подасть їй каву до ліжка. . .

— Він мабуть не знає, як ту каву й варити, — подумала вона і, знову розкривши очі, поглянула по кімнаті. Бруд і непорядок, що панували там, так і кликали схопитися з ліжка і почати робити, працювати, прибирати, щоб

перетворити це страшне закурене брудне лігво у людське житло.

Тітка Соня ніби нарікає, що мусить працювати, але вона з її владним характером і не витримала б отак-о сидіти і чекати, поки її чоловік усе зробить... Вона надто енергійна, жвава, рухлива — вона не може всидіти і години спокійно, а не то що все життя...”

Проте Льолі було шкода, щоб мудрість роду, яку їй передала чомусь не мама, а вже з других рук тьоття Соня, пропала намарно, і вона вирішила таки подрімати ще трохи. Та коли вона прокинулася вдруге, сонце вже пробивалося яскраво крізь віконниці, а Кульженко все ще спав, так само закинувши голову і старанно сопучи. Льоля відчула, що вона просто вже не має сили лежати спокійно далі. Вона потихеньку вислизнула з ліжка і вибігла в другу кімнату. Там все було так, як лишилось з вечора: на столі стояли брудні чашки, лежав надкрайний хліб, на підлозі навколо столу лежало мереживо з крихот, які, мабуть, спадали туди місяцями... На всьому лежав порошок, а шафа, куди Льоля зазирнула, була затягнута павутинням, і тільки в одному кутку, обгорнуте газетами, висіло нове Кульженкове пальто.

Льоля на превелику силу відкрила валізку з своїми речами і підняла руками кілька шарів одежі і білизни, що лежали там. Не було там нічого такого, що могло б пригодитись їй отут, у цьому бруді, для цієї кімнати. Посаг готувався для її шлюбу і життя з Ісалті — там були обшиті мереживом негліже⁴¹⁾ і коротенькі, теж вимережані білі фартушки, що мали лише служити прикрасою для господині, що не має нічого важкого і брудного до роботи. Льоля, відсунула цю валізку і розкрила другу, в яку вона уклала всі свої старі, домашні суконки. Вибравши з них стареньку, вона закасала рукави, налила в миску води і заходилася прибирати своє мешкання, своє нове кубелечко, де їй треба було жити і, може, виводити своїх дітей.

⁴¹⁾ Негліже — легенький, жіночий вранішній одяг.

Кульженко прокинувся тільки десь біля полудня, коли Льоля вже покінчила з кімнатою, яка очевидно, мала правити і за вітальню, і за їдальню, і присіла знову випити чаю. Розкуйовджений, але веселий і вдоволений, Кульженко увійшов у кімнату просто в одній білизні одразу ж почав обіймати Льолю.

— Моя жіночка, — приговорював він. — Моя дорога, працююча жіночка, моя мала біленька жіночка! — І руки його вже знову гладили її, вже знову тиснули до себе, вже знову підняли в повітря і несли до спальні.

Цього разу вона вже не вставала і не мала енергії і охоти рухатись. Все знову стало байдужим, безрадіним, без всяких перспектив попереду. . . — Нехай же він сам тепер дбає”, — встигла ще подумати Льоля, і заснула, заснула таким твердим, глибоким сном, наче постановила собі не прокидатись і не знати того, що робиться навколо.

Та прокинутись довелось. Довелось, бо Кульженко стояв біля неї і термосив її за плече.

— Льолю, — шепотів він, — Льолю, вставай. . . Серафима була, зварила обід і переказала, що селяни сьогодні прийдуть до нас поздоровляти. . . Вставай, а то буде незручно, що ти й досі спиш. . .

Льоля злякано схопилася, почувавши себе винною за те, що спала і за те, що вже день, а вона ще не одягнута, і за те, що прийдуть селяни, а вона навіть не знає, чим їх треба частувати.

— А що ж ми їм дамо? — питала вона, швиденько надягаючи спідню спідницю і йдучи до валіз, щоб взяти якусь сукню. — У нас же нічого нема. . .

— Нічого, я послав Серафиму принести водки, та по дорозі візьме у Мошка ковбаси та сала — то й вистачить, — відізався Кульженко і раптом схопив Льолю за руку. — А ти що це хочеш робити?

— Та хочу взяти цю нову сукню. Незручно ж, і перший раз у нас люди, хочуть подивитись на жінку вчителя, то я вже мушу причепуритись, — виправдувалась Льоля.

— Не треба нової, — кинув Кульженко сукню назад

у валізку. — Навіщо перед ними показуватись? Щоб їм було соромно? Одягни щось стареньке — таке, як у них. . . ми мусимо бути рівними з ними, а не вифранчуватись перед ними, не показувати своєї вищости. . .

Льоля покірно закрила валізку і одягла спідницю з червоною блюзкою, вирішивши, що це принаймні буде виглядати весело і відповідно до молодої господині.

Не встигла вона ще порадитись з Серафимою в кухні, як різати ковбасу і чи вистачить у них чарок, як уже прийшли перші гості: фельдшер з дружиною. Чоловік увійшов перший, а за ним і дружина, несучи на витягнутих руках закриту вишиваним рушником тацу, а на ній високу білу паляницю.

— Із законним шлюбом і з новим оселенням, — проспівала вона, а фельдшер взяв у неї з рук тацу і передав Льолі.

Льоля подякувала, передала тацу Серафимі і подала руку своїм першим гостям. Це був початок церемоніялу, який їй довелося проробляти ще з добру годину. Люди приходили парами, чоловік вступав у кімнату першим, а за ним жінка несла подарунок. Льоля дістала кілька рушників, і сувій полотна, і макітру, до половини засипану маком, і кілька курей, яких вносили жінки під пахвою і яких Серафима зараз же забирала і кудись виносила з хати. А староста навіть привів з собою вівцю і, не вводячи її в хату — через двері простягнув Льолі мотузок, який Серафима також швиденько відібрала під оплески і похвальні вигуки гостей.

Льоля почувала піднесення, розчуленість і готова була розплакатись просто отут, серед кімнати, перед очима всіх цих людей, що так щиро і щедро вітали її. І це ж були не просто люди, це були селяни, оті мужики, про яких говорилося у стількох віршах, про яких сперечалися так завзято вони вдома цілими вечорами, яким служити було призначено кожній освіченій і чесній людині. Селяни. . . і вони так люблять Кульженка, бо це ж ради нього вітають вони її, це ради нього вони прийшли сюди і принесли всі ці дарунки. Видно, є в ньому щось

гарне і добре, коли ці бідні селяни так люблять його.

Льоля, у зворушенні і радості, щось лепетала в подяку і покійно ішла за музикантами, які взялися невідомо звідки і повели всю процесію з Кульженкового мешкання до школи, де у великій клясі було вже заставлено столи всякими стравами. Льоля і Кульженко сіли накінці столу, і почалось частування, безконечне грецьке частування, коли кожний, хто давав подарунок вставляв і говорив похвальне слово Миколі Йоновичу, його дружині, а також, по дорозі, собі і своєму хазайнуванню, завдяки якому він може собі дозволити і на подарунок, і на частування учителя.

Потроху Льоля заспокоїлась і почала приглядатись до присутніх. Перше, що вразило її, це те, що жінки були убрані не по-сільському, а по-міському, у сукнях, із чорними кружевними очипками на головах, і з силою різного роду золота — перстені, сережки, брошки, ланцюжки на шії. . . Виглядало так, ніби чоловік одягав на дружину все, що міг придбати, і потім водив її, як пересувну виставку, як доказ його сприту і багатства. Це було точнісінько так, як у місті, і Льолі раптом стало соромно своєї блюзки і спіднички, своїх двох перстенів, скромности свого вигляду, який говорив за те, що її батько і чоловік не були спритарями, не вміли заробити стільки золота, щоб було що повісити на неї.

Тоді Льоля придивилась і до самих „селян”. Були вони зовсім неподібні до того образу „русского мужіка”, який вона стільки разів бачила на різних картинах. Не було в них русявої ріденької борідки, і очі їх зовсім не дивились безнадійним, стомленим поглядом журби і злиднів.

Горбоносі і густоброві, вони хижо скалили білі зуби над чорними, широкими бородами, весело підморгували один одному, кепкували, вихвалялися і веселились. Ніхто не нарікав на злидні, навпаки, кожен намагався розповісти, як багато він заробив. . .

Вони ніби не мали своїх особистих, родових імен, а тільки географічні назви, які нагадували місця, з яких їх

батьки чи діди вибралися „волонтьорами” на війну проти турків, в лавах російського війська. З війни нічого не вийшло, перемоги дочекати не довелося, і їх батьківщина Греція по-старому лишалась була в руках турків. Але зате вони одержали від цариці Катерини доволі землі отут, на чорноземах так званої „Новоросії” і їм дозволено було садити тютюн і здавати його державі, що мала на тютюн монополію. Але все село діяло разом, як одна добре зорганізована банда пачкарів, здаючи державі тільки частину урожаю, а решту вивозячи на продаж на Донську сторону і на Кавказ, де акцизні не могли за ними встежити, а як і ловили когось, то село завжди мало досить грошей, щоб викупити його.

І за весільним столом у молодих Кульженків основною темою розмови були саме пригоди з акцизниками, спритні способи перехову тютюну, способи давання хабарів, і хто, де скільки бере за яку забрану кількість тютюну.

Микола Йонович весело сміявся з оповідань, похвально покинував головою на хвальковиті оповідання про сприт і взагалі зовсім не поводив себе, як учитель, що має виховувати і керувати своїм меншим, неосвіченим і нещасним братом-музиком.

— Вони, очевидно, багато й прибріхують, — шепотів Льолі у вухо фельдшер, — але треба правду сказати, народ ловкий. На бігу підметку зірвуть і нову приб'ють, а ви й не помітите. . . Ну, тільки вам нема чого боятися, вони Миколу Йоновича люблять, бо він — людина проста і душевна, і навіть випити з ними не відмовляється. Ну, вони це люблять. . . Оцей, Кіпряді — бачите що з того краю сидить — це просто таки одчайдушна людина. Возив тютюн до Таганрогу у човні. . . Не те, що б баркас⁴²⁾ мав, або щось порядне, а просто навантажив у байдарку⁴³⁾, сі-

⁴²⁾ Баркас — великий морський човен довжиною від 9 до 12 ярдів для перевоження залоги кораблів і вантажів в порті; має від 12 до 22 весел. Бувають теж парові і моторові баркаси.

⁴³⁾ Байдарка — спортовий човен з закритим верхом, в отвір для грєбців, або теж промисловий морський човен на 1-2 особи, обтягнутий часто шкірою тюленя.

ном прикрив і гайда в Таганрог, а це ж вам не жарти туди байдаркою їхати. Нічого — проїхав і, кажуть, добрі гроші заробив. . . А ото Гвадані земельку скупляє. Як тільки дещо заробить — зараз землю купує. А оцей, біля писаря, то Карамалі, дочок у гімназії вчить, а сам половину землі пшеницею засіває, а на половині овечок держить. . . Цей уже у добрі тисячі виліз. . .

Льоля слухала фельдшера, і бачила, що їй треба якось перешикувати свої думки і поняття, і що знову отой мітичний, нещасний „русский мужик” одсувається кудись у далечінь, а перед нею сидять люди якоїсь іншої породи — відважні і хитрі, що охоче і навіть з радістю порушують закони і обдурюють уряд. Вони хвалились і сміялись, і час від часу позирали, ніби за похвалою і признанням, убік писаря, Устима Федченка, що сидів біля Кульженка і слухав усі їх похвальби з прихованою усмішкою. — Оце він усім тут заправляє, — шепотів фельдшер Льолі на вухо. — Як тільки хтось десь попався, зараз вони Устимові гроші, і він їде в Катеринослав викупляти. . . Звичайно, що й себе при цьому не забуває. . . Але вони йому вірять і він ще й раз у їх не підвів — ще з них ніхто у тюрязі не сидів.

Устимові веселі, хитрі очі раптом спинились на фельдшері, і той замовк, на пів-слові, вибачливо пояснюючи Льолі:

— Його краще не зачіпати, він крізь землю на аршин бачить.

А Устим, перехилиючись через Миколу Йоновича, говорив Льолі:

— То ви значить також з тутешніх сторін, з греків, виходить? Дуже мені любезно це, бо я тата вашого принагідно мав честь бачити — разом у трактирі колись були, саме як вони з Кавказу вернулися. Так і видно, що людина дуже розумна і такі вони собі прості — навіть і мене почастивали.

Льоля не могла зрозуміти, чи він хвалить її батька, що той такий простий, чи говорить це з осудом і знева-

гою, як про вияв слабкості духа. На всякий випадок вона вирішила захистити батька:

— Багато називають тата простим, а то тільки доброта. . . Знаєте, доброта серця, якої люди чомусь не вміють цінити.

— І не будуть цінити, — спокійно погодився Устим, — бо кому потрібна чужа доброта? Вона тільки очі коле, і треба ніби й самому ставати добрим — ну, а доброму на світі жити і тяжко, і не вигідно. . . Ні, доброта у наш час цілком ні до чого, — спокійно і певно наклав він свою резолюцію, одвернувшись від Льолі, ніби втративши до неї всякий інтерес.

Та тут очі всіх повернулись до дверей. Там стояв високий, ставний чоловік з високим чолом і великими веселими, якимись безшабашними очима, що дивилися просто в очі Льолі.

— Це наш сусід, поміщик Гнилозубів, — сказав Микола Іонович, поспішно встаючи з-за столу і йдучи назустріч Гнилозубову.

— Я не знав, що у вас тут бенкет — говорив той на всю кімнату, але звертаючись тільки до Кульженка, ніби нікого іншого в кімнаті не було. — Приїхав до вас привітати нову господиню і передати від мами запрошення до нас, а вас і дома нема. . . Сюди-туди, нікого вдома нема, а з школи такий нешкільний галас іде, що я просто сюди і рушив. — Кінчаючи говорити, він дійшов уже до Льолі — і ставши перед нею, сказав так само голосно і невимушено Кульженкові: — Так от яку ви голубку собі піймали. Ну, бережіть же, бо ви біля голубок ходити не вмієте. — З цими словами він узяв Льоліну руку і підніс до своїх уст, майже не згинаючи стану. — Вітаю вас, Олено Юр'івно і сподіваюсь, що ми зможемо зробити ваше перебування тут приємним.

— Дякую, — сказала Льоля, дивлячись у сірі, безсоромні, але ніби перетягнуті якимось сумом очі і раптом почувачи себе легко і просто, так, ніби знала цього чоловіка роками, ніби він бував з нею у всіх періодах її

життя і тепер зайшов подивитись, як вона почуває себе заможем.

— Дякую, я думаю, що мені буде добре тут, з вами усіма.

— Ну, цього не будьте так певні, — засміявся він і знову додав, повернувшись до Миколи Йоновича: — Десь вам, козаче, бабка поворожила — бережіть же своє щастя.

Волонтьори, що сиділи тихо, ніби чекаючи його слова і рішення, тепер знову заворушились, усміхались, заговорили голосно і весело, ніби слова Гнулозубова остаточно утвердили Льолю та її значення серед них, і тепер вони вже приймали її без застережень. А Гнилозубів, повертаючись до Устима, сказав насмішкувато і з пересторогою в голосі:

— Ну, канцлер Безбородько, здається цього разу вам не викрутитись.

Всі за столом напружено затихли, стежачи за Гнилозубовим і Устимом, що ніби мірялись якоюсь силою, ніби змагалися поглядами, аж поки Устим, одводячи обереженько погляд убік, не сказав, пересмикуючи плечима:

— Досі ще від рубля ніхто не відмовлявся. Може і цей раз виручимося.

— Ні, не виручитесь, — сказав Гнилозубів. — Не виручитесь, бо я цього чоловіка добре знаю, разом в університеті вчилися — цей хабаря не візьме і навіть краще до нього й не совайтесь — бо посадить ще й вас.

— Так ми ж до нього і не соваємося, — з хитреньким смиренством заперечив Устим, — ми тільки до Ксаньки.

— До якої ще Ксаньки, — спитав здивовано Гнилозубів.

— А до Ксаньки що у господіна прокурора за покоївку служить. Нашої родички із села Петровського небіжка. Сиріткою у тітки зросла, а тоді пішла у місто за служницю і тепер вже у господіна прокурора, — з особливим притиском і приємністю підкреслив Устим голосом ці два слова, — господіна прокурора за покоївку. . . Ну, і значить, обіцялася у нашій справі попросити, щоб, значиться звер-

нули уваженіє, що люди це прості і до того ж іностраниного проїсходження, і наших законів не знають.

— Це хто ж „іностраниного проїсходження?“ — спитав примружившись Гнилозубів.

— А Корфу, — так само спокійненько і з удаваним смиренством говорив Устим. — Корфу Аристїядис — грек з походження, і хоч і православної віри, але навіть рускої мови добре не понимає.

Серед гостей перебіг стриманий шелест, і вони знову затихли, стежачи за двобоєм між Устимом і Гнилозубовим, а дехто з них злегка повернувся в бік молодого ще, чорнобородого, як і всі, але блакитноокого чоловіка з хижим усміхом і золотою сережкою півколом у одному вусі. Гнилозубів також глянув у його бік і спитав:

— Так ти, Аристиде, по російському вже й не розумієш?

— Йох, вашеблагор, йох — залопотів той раптом, перемішуючи грецькі слова з російськими і ставлячи чудернацькі наголоси, так що навіть і знайомі слова звучали дивно і незрозуміло. — Атец йох, мама йох і моя теж йох, закон прости вашблагор. . .

— От, падлец! — прошепотів пів-лайливо, пів-захоплено Гнилозубів і зареготав, високо закинувши голову. Заля полегшено зідхнула і також загреміла веселим регогом здорових, життєрадісних людей, які щойно почули добрий жарт. Тільки Устим не сміявся, а все дивився на Гнилозубова, ніби чекаючи від того останнього слова.

— Хотів би я знати, чи це ви ту Ксаньку прокуророві підсадили, чи просто збіг обставин? — сказав Гнилозубів, переставши сміятись так само раптово, як і почав. — Щось надто вже для вас добре усе виходить.

— Ні, це вже тільки від судьби, — сказав Устим скромно. — Моеї участи там не було і правду сказати, я ту Ксаньку з ока втратив вже давно. . . але тільки я її синком опікуюся.

— Яким ще синком? — зацікавився Гнилозубів.

— А так, що як робилися маневри Азовського Войська Козацького, то стався нещасний випадок і у Ксань-

ки після того синок родився. . . Ну, то я його тут до одних людей на виховання віддав, і так ним опікуюся.

— Опікуєтеся, — насмішкувато перепитав Гнилозубів. — А платить хто ж?

— А платить мати, хто ж би ще за нього платив, — спокійно відповів Устим. — У мене своїх дітей уже шестеро росте, та й наперед не заговівся, ще може Господь послати. . . Мені про чужих байстрюків байдуже, я на них грошей не настануся. . . Ну, а як все таки рідня, то так потроху наглядаю, щоб не кривдити хлопця. Йоною зветься і вже йому шостий рочок пішов.

— Так, так. . . — пробурмотів крізь зуби Гнилозубів і весь раптом похмурнів, ніби загасив у собі якийсь вогник, і лишилось тільки немолоде вже обличчя, з рисами суму і іронії навколо роту, і з сумними, хмуро-байдужими до всього очима. — Так, так. . . Ну, то ви, Миколо Йоновичу, приїздіть завтра і дружину привезіть. . . Мама перепрошувала, що не може приїхати, але знаєте, старість і її хвороби всякі. . .

Він швиденько попрощався з Льолею, майже не дивлячись на неї, хитнув недбало головою вбік усього столу гостей і вийшов.

— Отже, чули, як справа стоїть, — звернувся до всіх Устим. — Я ж казав вам, що новий прокурор важкий на хабаря. І тільки це щастя, що там моя родичка служить. . . Але вона даром робити не буде, — і ви збирайте, як завжди, по карбованцю з носа.

— Я давати не буду, — почувся твердий голос, і Льоля впізнала Карамалі, якого їй показував фельдшер, як того, що набув багато землі. — Я давати не буду, бо я тютюном не промишляю, і до того за всі Корфові витівки платити, так ні в кого грошей не стане. Навіщо йому було до поліційного човна лізти та поліцаїв зачіпати? Дурна хвальба! А платити за неї нехай ті платять, кого то стоується.

— Отож, не будеш платити? — хижо вискірився на нього з свого місця Корфу.

— Не буду, — твердо сказав Карамалі. — І ти своїх

штучок зі мною краще й не пробуй, бо маю свої добрі, і тобі від моїх штучок не втекти.

— То ти так? — ще більше перехилився через стіл Корфу.

— Так. — відважував Карамалі кожне слово, немов золото. — Я тепер пшеницею займаюся, з статечними людьми діла веду, мені з пачкарями не по дорозі. Так ти, Устиме, і знай! — повернувся він до писаря. — Якщо мені яка від тебе поміч потрібна буде, — я попрошу і заплачу, ну, а на тютюн ти від мене грошей більше не жди.

— Значить, виходиш з общества? — ніби невинно спитав Устим.

— Я з громади ще не виходжу, і що з мене належить-ся, платити буду — там на шляхи, чи на вчителя, чи на церкву. Але на тютюн ти про мене забудь.

— Та я з радістю забуду, а тільки як громада на тебе образиться, та й складе приговор, щоб тебе, значиться, з общества викинути, то що ти тоді робитимеш? Не забереш з собою землю та не переїдеш у інше село? — одверто погрожував Устим, втрачаючи свою самопевність.

— А громади вашої мені не так дуже й треба — вів своє Карамалі. — Я вже сартанців питав, вони мене до себе припишуть, бо мої землі під саму Сартану підходять. А я вам, як і пан Гнилозубів, раджу — киньте оті іграшки з тютюном, а беріться до пшениці. Воно, може, роботи й більше, а, може, й ні, але справа певніша і страху нема ніякого.

— Ну, а як нам весело із страхом погратися, тоді що? — процідив крізь зуби Корфу. — Чи ти хочеш, щоб ми, як ті хахли, волами їздили та спини на полі гнули?

— Хахли наші не дуже-то гнуться — сказав Карамалі. — А ви, бавлячись з тютюном, уже майже всю землю ви-продали — і хто її купив?! Ті самі хахли й купують, і скоро ви будете у них по-під вікнами ходити та хлібця про-сити.

— Та вже до тебе не прийдемо — сказав Корфу.

— І не приходь, бо не дам, — сказав Карамалі, встаючи і тим ніби кінчаючи розмову.

— Ходімо й ми, — смикнула Льоля за рукав Миколу Йоновича. — Вже пізно і я боюся, що вони поб'ються.

— Так, краще ходім, — погодився Кульженко і, вставши, сказав голосно:

— Моя дружина і я дякуємо вам широко за ваші поздоровлення і подарунки, і за той дружній бенкет, що ви зробили нам. А тепер ми вже підемо додому, бо вона стомлена і вже пізній час. Дякую ще раз усім.

Ідучи додому Льоля казала Кульженкові пошепки:

— Я б боялася такого Корфу зачіпати. Він чистий пачкар з картини, ще й сережка в усі. Як Карамалі його не боявся?!

— Бо Карамалі тепер сила і знає це, і хоче, щоб це зрозуміти. Вже йому набридло в тіні стояти... Не знаю тільки, як вони з Устимом помиряться, бо той також хитрий біс, — засміявся Кульженко. — Але тобі не треба ними собі голову сушити: у них свої порядки і свої розрахунки, і вони їх найкраще без нас покінчать.

Льоля хотіла була спитати, що як же ж з тим мужиком, якому вона мала допомагати і якого вона була зобов'язана просвіщати, — але вирішила за краще помовчати.

XVIII

У ГНИЛОЗУБОВИХ

Щоб їхати до Гнилозубових, Кульженко найняв коней у того самого Корфу, який для урочистої нагоди застелив сіно на бричці килимом і почепив коням у гриву червоні стрічки. Їхати було недалеко, і вже за пів години перед їх очима вималювалась вся садиба: великий панський цегляний дім, перед яким височила велика веранда, підпирана різьбленими дерев'яними колонками. До дому вела алея пірамідальних тополь, насадити які в цьому безлісному степу мабуть коштувало чимало грошей. По обидва боки тополевої алеї розлягався великий і добре утримуваний овочевий сад. Коли вони підїхали до веранди, назустріч їм вийшов немолодий вже чоловік і привітався:

— Доброго здоров'я, Миколо Йоновичу. Як прикажете доложити?

— Доложи твоїй пані, що приїхав учитель Микола Йонович-Кульженко з молодою женою і хочуть скласти візиту.

— Прошу почекати, — сказав той, і вибачливо прошепотів, озираючись вбік одчинених дверей. — Знаєте ж, яка наша пані... Треба все за порядком...

Льоля здивовано глянула на чоловіка, але той тільки хитнув головою, прошепотівши:

— Я ж попереджав тебе, що вона трохи дивачка. Але добра душа.

Тут той самий чоловік вийшов знову, і, широко одчинивши двері, сказав голосно:

— Ласкаво просимо до господи пані Гнилозубової, Лизавети Петровни.

— Скільки разів я тобі казала, що не Лизавети, а Єлизавети, — обізвалась з свого крісла висока, повна стара жінка, обличчя якої майже ховалось за оборками і мереживом білого чіпця на голові. — Дуже рада з вами познайомитись, моя мила, — звернулась вона вже безпосередньо до Льолі. — Дуже рада. Микола Йонович моему синові вірний друг, а тому і його дружина для мене дорога і мила. Сідайте, прошу вас. Ви на конях їздите?

— На конях? — розгубилася Льоля. — Як то на конях? Ви маєте на увазі?..

— Верхи на конях, звичайно. Це я маю на увазі — трохи роздратовано відповіла Гнилозубова. — Мій син дуже любить верхи на конях вганяти, полювати на лисиць і на зайців, а головне — щоб добрий кінь і мчав добре... Я раніш, як була молодша, так сама з ним також їздила, а тепер вже не можу, не та вага, — оглянула вона з докором своє повне тіло, що розпливлося по всьому широкому кріслі. — Така я була рада, як Микола Йонович до нас у школу приїхав — він також мисливець пристрасний і вони часто удвох їздять. Я думала, що може і ви з ними будете...

— Ні, я верхи не вмію їздити, — присоромлено ска-

зала Льоля. — Але я Миколи Йоновича тримати не буду — нехай собі їздять... Я багато читала, що полювання дуже людей захоплює... — лепетала щось Льоля, не знаючи, як їй викрутитись від цієї розмови. — Ось, наприклад, у Толстого, у Льва...

— А що там Толстой! Дурак! — несподівано одрізала Гнилозубова. — Як то може поміщик, та ще й граф, описувати таку аристократичну річ, як полювання, щоб який-небудь титулярний радник його читав, і думав, що він також щось на полюванні розуміє!? Що створено для нас, тим ми мусимо насолоджуватись, а не розписувати про це людям, які нічого не розуміють і не створені на те, щоб розуміти.

Льоля не знала, що на це відповісти, та, на щастя, тут же до кімнати ввійшов молодий Гнилозубів, і стара раптом забула про Льолю і Кульженка, і звернулась до нього, усміхаючись щасливо і навіть трохи запобігливо:

— Мішечка, я ж тебе ще сьогодні не бачила, — боялась, що ти й на обід спізнишся... Навіщо ото було вже зранку на коня та й у степ? Було б хоч мене до сніданку дочекатись.

— Що ви, мамо, говорите, — весело обізвався Гнилозубів. — Як я міг на обід спізнитися, коли до нас сьогодні молода дружина Миколи Йоновича мала приїхати? Я вже з півгодини вдома. Приводив себе в порядок для такої урочистої нагоди.

Він схилився над рукою Льолі, а стара повернулась також до неї і, радісно усміхаючись, сказала:

— Так ти її знаєш? Вона тобі подобається? Правда, вона дуже мила?

— Звичайно, Олена Юр'івна дуже мила і приємна пані, і я сподіваюсь, що ми будемо з нею друзями, — відповів Гнилозубів. — Але коли ви, мамо, мрієте, щоб я у неї закохався, то не мрійте, бо я в дружину свого друга більше закохуватись не збираюсь.

— І що ти, Мішечко, таке говориш, тільки бідна пані Кульженкова засоромилась... — докорила стара. — По-

дай краще їй руку, та й ходімо до їдальні, бо вже в Софії мабуть і борщ перестоявся.

Обід у Гнилозубових був справою не стільки гастрономічною, як ділом етикетки та естетики. Як тільки Гнилозубів увів Льолю в їдальню, той самий чоловік, що одчиняв їм двері, звинно крутнув штопором⁴⁴⁾ і під стелю вилетів з голосним шумом корок з шампанського. За хвилину він вже підносив тацу з келехами шампанського, і Гнилозубів урочисто виголосив:

— Здоров'я молодих!

— Здоров'я молодих, — повторила його мати, — і додала жалісно: — Коли вже, Мішечко, я дочекаюся, щоб на твоєму весіллі шампану випити!

— Е, що там про мене думати, коли у нас ось уже справжні молоді сидять, — відбивався жартом Гнилозубів, підводячи Льолю до її місця, перед яким на столі стояли вже біля тарелів ще три різного кольору келишки — очевидно, кожний призначений для різних напоїв. — Прошу сідати і наказувати, чого вам з закусок хочеться, — відсунув Гнилозубів Льолі стільця.

Льоля хотіла відмовитись, сказати, що спасибі, вона нічого не п'є, та й її чоловік також ні, — і глянула в бік Кульженка по підтримку. Та він саме в цю хвилину весело наливав собі в чарку зеленого трунку і примовляв:

— А добре з дороги зубровки випити! Елизавето Петрівно, а ви ж що?

Льоля швиденько відвернула очі назад до Гнилозубова і, ткнувши пальцем на якусь пляшку, сказала:

Мені прошу оцього!

Гнилозубів трохи здивовано поглянув на неї, але слухняно налив їй з показаної пляшки чогось жовтого, пахучого, що жаром пройшло по горлі і лягло теплим клубком десь у шлунку.

— От чого люди так люблять випити, — подумала Льоля. — Воно тепле й веселе, і коли мій чоловік і стара пані Гнилозубова п'ють, значить, це зовсім не так зле і не так соромно, як про це говорив... — Льоля відчула, як

⁴⁴⁾ Штопор — коркотяг.

серце їй стиснулось жалем і змусила себе додумати думку до кінця. — Як про це говорив... Ісалті"...

Далі думати вже не було сили, і вона швиденько повернулася до Гнилозубова, що сидів біля неї, і сказала:

— Тепер налийте мені чогось такого, що вам подобається... Тільки, щоб я не стала п'яна.

— А що за біда, коли й станете? — під'юдив її Гнилозубів, і Льоля раптом блиснула на нього змовницьким оком і кинула недбало:

— А що за біда, коли й буду?

Стара Гнилозубова поважно розливала борщ з супника, що стояв коло її місця, а той самий чоловік, що відчиняв двері, і якого всі чомусь звали зменшено-пестливо „Харитоша”, розносив тарілки кожному. Льоля взяла в руки маленьку вузьку вазочку з кількома фіялками, що стояла проти її місця, і понюхала їх:

— Люблю фіялки, — сказала вона. — Вони такі гарні і скромні...

— Дурниці, — сказав Гнилозубів. — Кому потрібна скромність? Вони пахнуть, кличуть до себе, — тому люди рвуть їх... А скромних квітів ніхто навіть і не бачить, не то що не рве...

Льоля відчувала, що все навколо якось міняється, все стає простіше, все видно чіткіше, і все можна значно краще зрозуміти і пояснити. Вона кокетливо нахилила голову набік і сказала тихо:

— В такому разі я б хотіла бути фіялкою.

— Ви нею і є.

— Як? То я когось кличу до себе?

— А ви не знаєте? Он, Миколу Йоновича вже й до вівтаря докликали, — пожартував Гнилозубів, але Льоля тільки недбало махнула рукою:

— О, Микола Йонович не йде в рахубу.

— Не йде? — примружився на неї Гнилозубів.

— Ні, його не треба кликати... Він просто рве, — роздумливо говорила Льоля, здивовано спостерігаючи, як голова Гнилозубова то відсувається кудись далеко від неї, то насувається зовсім близько. — Ні, за Миколу Йо-

новича я не дбаю. А тільки чому ж я раніш не знала, що я кличу до себе?

— А якби знали, то що? — спитав Гнилозубів, все так само примружено вдивляючись у неї. — Тоді все було б інакше?

— О, так! Тоді все було б інакше, — повторила за ним Льоля. — О, Боже, чому ж я цього не знала?

Льолі стало сумно, що вона не знала своєї сили, що вона не вживала її тоді, коли ще була вільна, що вона не скористала з неї, а віддала все це Кульженкові, якого їй зрештою, зовсім не було й треба. Вона піднесла повні сліз очі на Гнилозубова і ще раз сказала:

— Але ж чому, чому я цього не знала? Чому мені ніхто не сказав?

— А чому вам ніхто не сказав, що незвикла людина не може пити коньяк одразу після шампану, — сказав весело Гнилозубів. — Я ж думав, що ви знаєте, що робите, а ви просто ткнули пальцем...

— Просто ткнула пальцем, і вийшов Куль... Кульженко — засміялась і собі Льоля, вирішуючи так само раптово, що раз уже справа скінчена, і вже вона вибрала собі Кульженка, то треба принаймні добре посміятись з цієї дурниці. — Вибрала собі такого Кульженка, та й уже, — сміялася вона вже голосніше і показуючи на чоловіка пальцем: Оцього... ха-ха-ха... Ну, подумайте, оцього!..

— А ви їжте, то воно й пройде, — десь поблизу неї почувся голос Гнилозубова, і вона слухняно взяла ложку і почала їсти ароматний і густий борщ.

Після борщу справді стало ніби ясніше в голові, а коли після десерту їм у вітальню подали чорну каву, голова Льолі вже зовсім проясніла тільки лишився веселий безжурний настрій, у якому все на світі було байдуже і не варте журби.

В такому настрої пішла вона слідом за всіма до дрожок, які вивезли їх за садибу до якогось великого відгородженого місця, посеред якого було набудовано якихось дивних перегорожок, парканів і навіть коротких кам'яних стін.

— Оце наше перегонове поле, — з гордістю пояснила стара Гнилозубиха. — Тут Мішечка вправляється, особливо перед великими перегонами у Петербурзі. А як же — він їздить туди. Возить своїх коней і сам їздить — і майже кожного разу приз бере, якщо не перший, то принаймні другий чи третій. . . У нас же расові коні. . . Самі розводимо. Частину Михась продає, а кращих лишає на розплід для себе — а найшвидчих так сам і тренує. . . Вони з Миколою Йоновичем тут часто переганяються. . . мабуть і сьогодні будуть, — пояснила одним духом Гнилозубова, сходячи з дροжок і помалу вибираючись на невеличкий поміст під повіткою, на якому стояло кілька крісел. — Ось, сідайте тут та будемо робити їм публіку, — вказала вона на сусіднє крісло.

Льоля покійно сіла, бо відчувала, що в її теперішньому чудному і нестійкому настрої їй найкраще не виявляти ініціативи і робити те, що скажуть чи зроблять інші. Але коли Гнилозубів з Кульженком виїхали від далеких стаєнь і підїхали до їх помосту, піднявши коней на дибки на привіт, у Льолі мимохіть забилося швидче серце.

— Як лицарі перед дамою, — просковзнула в неї думка, а стара Гнилозубова немов підслухавши її, сказала вголос:

— Наче лицарі перед дамами. Я така рада, що оце ви тепер будете жити у Волонтьоровці, принаймні молоденьке личко буде Михась бачити, а то все тільки я, та я, та ще Микола Йонович, — але це ж не те, жіноче товариство змушує чоловіка підтягнутися, пробуджує в ньому кращі якості, ошляхотнює його пориви. . . Я дуже, дуже рада, що ви тут. . . Мій Михась знає, людина шляхетних поривів, але має дуже нещасну долю.

І дивлячись за вершниками, що потроху розігравали коней по біговій доріжці, Гнилозубова розповіла Льолі історію нещасного синового кохання. Розповідала з журбою, сумуючи над тим, що синові судилось покохати чужу жінку, але в той же час і милуючись потайки тим, який романтичний, повний небуденних почуттів оцей незви-

чайний чоловік — її син. Історія справді була романтична. Михась покохав жінку свого найкращого друга, а вона — його. Вони довго змагались проти свого почуття і він навіть їздив закордон, але зрештою вони вирішили, що вони не можуть подолати свого кохання, і не можуть піддатися йому, зраджуючи друга і чоловіка, а тому їм найкраще умерти. Умерти разом, засвідчити смертю і своє кохання і свою вірність.

— Вони поїхали у Петербург, і взяли сусідні кімнати в готелі, — розповідала розміреним речитативом Гнилозубова, видно вже не вперше переживаючи повторно і з смаком трагедію сина. — І постукавши через стінку в одну й ту саму хвилину випили отруту. Тільки її чоловік швидко знайшов її записку і кинувся назирці за нею — і встиг розшукати їх у Петербурзі. . . Так що ж! Однаково було пізно — вона померла, а Михась — він такої міцної будови — його виходили. . . Тільки він з тих пір ніби наполовину живий, а наполовину мертвий. . . Нічим не може довго займатися, а жінки його зовсім перестали цікавити. . . Звісно, як яка вже дуже в'язне, то він пограється трохи нею, але скоро й кидає. . . Я так молю Бога, щоб він уже когось таки покохав, або й так, без кохання женився та бодай внуків би я побачила. А то так і пропадає рід без нащадків.

В цей час вершники об'їхали доріжкою і знову наблизились до них.

— Ви перегони любите, Олено Юр'івно? — спитав Гнилозубів.

— Ніколи їх не бачила, — весело призналась Льоля, почувуючи, що все, що вона скаже, буде дотепне і сподобається цьому сіроокому чоловікові.

— Та не може бути?! — здивувався він. — Ми мусимо вам показати. Миколо Йоновичу, поскачемо трохи для приємности вашої жінки!

— Що ж я буду з вами скакати, коли я вже стільки часу не вправлявся, та й кінь у стайні застоявся. А ви свого виганяли, — невдоволено обізвався Кульженко. — Це нечиста гра.

— Ет, яка там різниця — чиста, чи не чиста, — зни-
зав плечима Гнилозубів, — аби розважити вашу молоду
жінку! Власне, це ваша справа, а я вже намагаюсь вам до-
помогти з обов'язку господаря дому.

— Дякую — буркнув Кульженко і завернув коня.

— Тільки не беріть великих бар'єрів, Михасю, — по-
просила боязко стара Гнилозубова. — По обіді це недоб-
ре, на коні важко; і Олена Юр'ївна може злякатись, бо
вона перегонів ще ніколи й не бачила.

— Тим цікавіше їй показувати, — одгукнувся весело
Гнилозубів і вирівняв коня з Кульженком.

— Мамо, дасте знак хусткою, — гукнув він з свого
місця, і Гнилозубова слухняно підійшла до краю помосту
і почала голосно рахувати:

— Раз... Два... Три! — Вона махнула хусткою, і двоє
коней зірвались з місця і помчали вперед, тільки курява
знялась за ними. Якийсь час вони йшли майже поруч, по-
тім гнідий кінь Гнилозубова почав потроху висуватись
уперед, а Гнилозубова на помості заплескала руками і за-
гукала:

— Давай, давай, Михасю! Давай сюди, обганяй! Про-
шу тебе, обганяй! Ну прошу ж тебе! — трохи не з сльо-
зами приговорювала вона, а Льоля була така здивована,
що на якийсь час забула про перегони. А як глянула туди,
то побачила свого чоловіка, що, напівстоячи на стреме-
нах, скажено крутив над головою коня коротким батіж-
ком і якимсь диким голосом вигукував:

— Наддай, сивий! Наддай-ай-ай! Наддай, кажу то-
бі... а-а-а-й!

Та Гнилозубів кінь був уже на закруті майже на цілий
корпус уперед, і коли він під'їхав до місця, де сиділа Льо-
ля, Кульженко відстав на цілого коня. Гнилозубів почекав,
поки той під'їхав і став поруч із ним, а тоді сказав:

— А тепер, Олено Юр'ївно, прошу дати переможце-
ві чару вина з ваших власних солодких ручок.

Випивши вино, він махнув рукою Кульженкові:

— Гайда на перешкоди!

Почалось щось нечуване, дике і в той час так захоп-

лююче гарне, що в Льолі вилетів останній хміль, і вона широко-відкритими очима стежила за вершниками, що ніби приросли до коней і то злітали вгору над бар'єрами і стінами, то, пригнувшись, мчали вперед, щоб узяти розгін для наступного скоку. Льоля вчепилася за руку Гнилозубової, і вони разом скрикували, вищали і майже зривались з стільців за кожним стрибком і перелетом котрогось із вершників. Опам'яталась Дьоля тільки тоді, коли Гнилозубів знову під'їхав до них і, гладячи запіненого коня, спитав хрипко:

— Подобалось?

— Це щось таке... щось таке... несамовите і нестримне... — намагалась Льоля підібрати слова для своїх переживань. — Чудово і страшно... і абсолютно безглуздо.

— Власне тому і цікаве, що цілковито безглузде, — засміявся Гнилозубів. — А ви вмієте підмічати і розуміти. Дивно, така молоденька... Ви на скільки років старші за дружину? — спитав він Кульженка якимсь новим тоном, де мішалися виклик з насмішкою. — Мабуть удвоє?

— Не знаю. Не рахував, — сухо обрізав Кульженко і вже хотів щось сказати Льолі, як Гнилозубова втрутилась, говорячи швиденько і ласкаво:

— А я люблю перегони. Вони виказують породу, породу коня і породу вершника! Так і видно, хто має в собі дворянську кров.

— Тільки не я, — засміявся Кульженко. — Мої предки — козаки з Січі і до дворянства ніякого стосунку не мали.

— Мали такий самий стосунок, як і мої — сказав Гнилозубів. — Адже й мої предки також козацька старшина з Запорожжя.

— Аж, Михасю, ти знову починаєш своє! — невдоволено скривилась його мати. — Які там козаки, коли ми вже напочатку вісімнадцятого століття у дворянські книги вписані.

— А так же, так... Від вісімнадцятого століття! Якийсь наш предок, мабуть, після мазепинського повстання перелякався та й до Москви перейшов. За це й дістав

дворянство. А ми — родовиті козаки. Ви Гнилозубів можете в полкових записках знайти.

— Знову ти за того Мазепу. Хто з порядних людей про нього згадує, коли його анахтемою виклинають?!

— Про нього є в історії. Ми вчили — втрутилась Льоля, а Гнилозубів додав:

— Про нього навіть Байрон написав велику поему.

Льоля не знала, що Байрон писав про Мазепу, і хотіла розпитати Гнилозубова більше, але стара заявила незаперечним, рішучим тоном:

— І Байрон був дурень! Хто з порядного суспільства Байрона читає? От всякі там поети, яким більш нічого робити! Що таке той Мазепа? Їхав на коні степом без всякого, вибачте за вислів, одягу, просто — голий! Чого від такого можна чекати?

— А ви, мамашо, звідки такі деталі знаєте? — весело спитав Гнилозубів.

— Бачила. Інший дурень цілу картину про це намалював. Просто сором і ганьба! — закінчила вона і, склавши руки до купи, сердито одвернулась од них.

— Та Бог з ним, з тим Мазепою, — засміявся Гнилозубів. — Не сердьтесь, мамашо. Я тільки не люблю, як ви починаєте дворянством хвалитися. Наше дворянство невисокої марки, бо невисокою ціною його куплено. Просто сказати — зрадою.

— Ну от, кажеш не сердитись, а сам навмисно такі речі говориш, яких я чути не можу! Наш рід старий і добрий — і нема чого його цуратись... Та годі про це! Веди Олену Юр'івну до дрожок, а ви, Миколо Іоновичу, дайте мені руку, та й скінчимо ці пусті розмови.

У ідальні вже було знову наставлено силу смачних страв, що були викладені на великих і малих блюдах.

— Тепер вже я буду казати, що вам пити, і ви побачите, як це приємно і солодко... і як весело стає на душі, коли там нема турбот. А як і є турботи, так ми їх однаково вином проженемо — казав Гнилозубів Льолі. — Це — старе вино, його мій дід з Франції привіз, і кілька пляшок сюди взяв, коли переїздив у цю дичину. Ми самі з Ук-

раїни, а сюди, в Новоросію, батько тільки через коней переїхав, бо для табунів йому багато місця треба було.

Вино справді було ніжне і приємне, і настрої після нього не підскакував раптово у веселість і не спадав у сльози, а тільки наростав і наростав, і якась легкість з'являлася в ногах, так що Льолі здавалось, що коли вона встане з місця, то просто попливе по підлозі.

Але коли довелося вставати, раптом виявилось, що ноги в неї важкі, і всі лямки коливаються, і стало так багато, як раніш, наче, і не було. Вона похитнулася, але Гнилозубів підхопив її під руку і майже виніс до дверей, де чекав Корфу з своїм возом.

— Ех, Миколо Йоновичу! Миколо Йоновичу! Не вмієте ви за молодою жоною ходити — говорив Гнилозубів, укладаючи Льолю на сіні у бричку. — За молодою жоною треба швиденько увихатися, а то якраз хтось перед вами поспіє!

— Ви мене, будь ласка, не вчіть, — майже проричав Кульженко, — і про мою жону не турбуйтеся. Знайдіть собі свою та й дбайте.

Він важко сів у бричку і гаркнув на Корфу:

— Ну, чого дивитесь? Паняй!

Бричка ще не від'їхала за алеї, як над Льоліною головою розгремілася перша сцена ревнощів, яких їй пізніше доводилось переживати мало не кожного разу, як вони бували десь в товаристві. Кульженко обвинувачував її в кокетуванні, і вона з несподіванки і обурення навіть трохи прочуняла, але потім хміль взяв над нею гору, і вона тільки смішливо повторювала:

— Оце той Кульженко, що я ткнула пальцем, а тепер він ще й сердиться. . . Оце так Кульженко.

Потім їй надокучило слухати грізний і сердитий голос чоловіка і вона непомітно заснула, схиливши голову на його плече. Найбільшу насолоду мав з усього тільки Корфу, який спочатку слухав, не повертючись, а потім, бачучи, що на нього ніхто не звертає уваги, що Льоля спить, а Кульженко грозиться Гнилозубову і махає кулаками у повітрі, сів напів-боком до них, поклавши колі-

но на своє сидіння і важно та весело придивлявся Кульженкові, аж поки той не схаменувся. Він замовк і через хвилину накинувся на Корфу:

— Чого витріщився як сова?! Паняй швидше додому.

Після цього по Волонтьєровці пішли поголоски, що Гнилозубий пан закохався в учительову дружину і навіть хотів відкупити її в нього, але той не дав, бо сам недавно одружився і ще не натішився.

XIX

СМЕРТЬ ГРИШИ

Тато з Гришею повернулися з Кавказу тільки наприкінці серпня, коли Льоля була на четвертому місяці вагітності і трохи соромилася одягати свої дівочі суконки.

Вагітність, як і заміж, прийшла несподівано. Льоля взагалі не пов'язувала змін у своєму фізіологічному житті із можливістю вагітності. Ці справи для неї не існували, і в своїй непередбачуваності вона мусила чекати, аж Серафима, що насторіжено і злісно весь час вичікувала якоїсь нагоди, одного ранку сказала їй радісно:

— Та ви вже зайшли у положення... Хіба вас і цього у гімназії не вчили, що ви й досі не знаєте?

В її голосі, крім злорадісної втіхи, було ще стільки зневаги досвідченої жінки проти оцієї вченої панночки, що не знає найбільш важливих і основних таємниць життя, що Льоля почервоніла і зробила спробу скоренько встати з ліжка. Але швидкий рух викликав у неї знову оті, майже нестерпні спазми нудоти, що корчили її тіло і не давали вільно дихати. Вона знову знесилено впала на подушки і тихо наказала Серафімі:

— Принесіть мені помаранчу.

Помаранчі було єдине, що вона могла ще проковтнути спокійно, і вона поглинала їх десятками, завжди тримаючи біля себе шкоринку, щоб нюхати її, коли до неї наблизиться чоловік з його гострим запахом старого тютюну. Взагалі, чоловіка їй тепер зовсім не було потрібно, і вона була рада, що має законну підставу відтепер гнати

його від себе і бодай на якийсь час звільнитися від його пестошів. Льоля ще раз глянула на злорадісне обличчя Серафими і раптом відгадала: „Відтепер він перейде до неї, і вона знає це, і жде цього і радіє”... Їй це подобається, — подумала Льоля, стомлено закриваючи очі. — І нехай собі... Нехай вони там цілуються і душать одне одного і гризуть в поцілунках... Аби лиш мені дали вони спокій...

З того дня вона завжди хитрувала так, щоб залишитися самій і вигадувала для чоловіка різні доручення і заняття. Він виконував все слухняно, говорив до неї, як до хворої, виконував усі її забагання, і Льолі навіть часами соромно ставало за свої хитрощі, та приємність і втіха від самотності були надто великі.

Так і в той пам'ятний день, вона вислала Кульженка до міста довідатись, які є новинки від батька і Гриші, а сама лягла у спальні прислухалась, чи не поворухнеться в ній дитина, бо фельдшерка розповіла їй, що вже час дитинці рухатися. Не дочекавшись, вона непомітно заснула і прокинулась від того, що хтось рвучко відчинив вхідні двері.

— Колю, ти? — гукнула вона, але замість відповіді, двері у спальню відчинились і до неї ніби увірвався з довгого бігу схвильований, задиханий Гриша.

— Гришо! Ти? Що сталося? Я не знала, що ви приїхали. Що з тобою? — злякано кинулась до нього Льоля, а Гриша раптом обняв її і припавши до її колін, важко заривався.

— Гришуню, та Бог з тобою, що сталося?.. Скажи, може я поможу... Гришо?! — намагалась Льоля зазирнути йому в очі, а він тільки міцніше притулив голову до її колін, здригаючись у страшних, беззвучних, чоловічих риданнях.

Коли він нарешті трохи заспокоївся і підвів голову з колін, засоромлено усміхаючись і намагаючись говорити своїм звичайним насмішкуватим тоном, Льоля побачила, що за цей останній рік на Кавказі Гриша страшенно змінився. Ніс загострився, губи витяглися у вузьку нит-

ку, а на щоках вигравав якийсь зловісний жовто-червоний рум'янець, ніби звідкись зсередини пробивався пригашений вогонь.

— Гришо, ой, як же ти погано виглядаєш! — мимовільно вирвалось у Льолі. — Та ти хворий. Це в тебе знову тропічна лихоманка.

— Ні, це вже не лихоманка, — урочисто і навіть втішено промовив Гриша. — Це вже певна річ, не якась там вигадана татова хвороба. У мене сухоти.

— Що? — гукнула злякано Льоля.

— Сухоти, — покивав головою Гриша. — Сухоти і то вже в такій стадії, що нічого не допоможе... Я нікому й не говорю, тільки тобі, щоб ти знала, коли щось станеться.

— Та що може статися, — термосила його за плече Льоля, ніби намагаючись розбудити. — Нічого не станеться, тільки треба лікуватись... Отут наш фельдшер говорив, що коли зварити колючу квітку з медом і смальцем...

— Ні, — приречено похитав знову головою Гриша. — Не допоможуть ні меди, ні смальці... Та й не про мене мова. Я вирвався з міста, поки твій чоловік ще там, щоб спитати тебе, як ти живеш? Як ти живеш з ним, чи він тебе дуже мучить, чи він тобі прикрий? Боже мій, як сталося, що ти вийшла за цього скаженого чоловіка? Чому ти порвала з Ісалті? Що сталося, хто на тебе напосівся... це напевно мама мала свої якісь розрахунки для Колічки. Боже мій, я трохи не здурів, коли почув, що ти вийшла за Кульженка. Хто це зробив? Як? Чому?

— Це сталось... це сталось якось само собою, — запинаючись почала Льоля, — і присівши біля Гриші на ліжку вона вперше за весь час переповіла йому і дозволила згадати собі цей страшний повликодній тиждень.

— Він поцілував тебе і ти вийшла за нього заміж... — неймовірно дивився на неї Гриць. — Поцілував, і... і більш нічого?

— І більш нічого, — спустила голову Льоля і прошепотіла. — Я тоді й не знала більш нічого...

— А що мама? Чому вона не пояснила тобі? Чому вона не спинила?

— Мама? — здивовано розкрила очі Льоля. — Та хіба б я мамі такі речі говорила? Це я тобі першому, бо ми завжди з тобою були дружні. . . Ні, я нікому не казала, ні мамі, ні Колі. . . А вони казали мені, що добре мені буде вийти за Миколу Йоновича. . . що Ісалті надто для мене багатий. . . Та що вже тепер говорити. . . Микола Йонович чесна людина, порядна і дуже добрий. . . Тільки швидкий на гнів, — додала вона. — Спалахне, накричить, наговорить дурниць, а потім сам себе б'є по щоках і кається, і просить прощення. . . Ні, мені з ним не важко. . . тільки було дуже нудно.

— Значить, і тут спізнився, — прошепотів він. — Ну, що ж! Так, значить, я вже й помру, — вічним невдахою, який скрізь приходиться залізною, непроханий і небажаний. . . Тільки одна смерть, здається, ще й хоче мене, — криво усміхнувся він, встаючи з місця. — Ну що ж, як буде син, — назви його Григорієм. Щоб хоч цим мене згадувала. . .

— Та Гришо, навіщо таке говорити. Я тебе і так завжди буду згадувати. Тобто, якби щось сталось. Але я хочу, щоб ти жив, щоб ти лікувався, щоб ти пішов до цього нового лікаря, Челпанбаєва сина, — кажуть дуже добре лікує, — лепетіла Льоля, обіймаючи Гришу і намагаючись його поцілувати.

Але він сухо відсунув її руки від себе і наказав:

— Тримайся подалі від мене. Мусиш знати, яка це заразлива хвороба. Я тому і вдома тепер не хочу жити, щоб дітей не заразити.

— А де ж ти живеш?

— Там, в одному домі, такий дім, де хазяйка винаймає матросам кімнати, то я там собі кімнату взяв, на Біржі, неподалік від дядя Івана Македона.

— А де ж ти їси? Бодай хоч на обід додому приходиш?

— Там же й їм, де живу. Думаєш, я можу на мамашу покластися, що вона потрудиться після мене посуд ви-

варювати? Ніколи в світі! А Лідочка ще зовсім мала, їй і так важко.

— Так, це все через мене, — винувато схилила голову Льоля. — Якби я була там, Лідочці не прийшлося би мити посуд. . .

— Не через тебе, а через те, що замість матері маємо суху егоїстку, — твердо і чітко вимовив Гриша. — Не буде вона робити ні для тебе, ні для мене, і для Лідочки. . . Хіба ще може для Колі робила б, але вже тепер пізно. . . Вже вона все забула як що й робиться. Ну, значить, я з тобою тепер попрощаюся. . .

— Та чого нам прощатися? — запротестувала Льоля. — Ми зараз скоренько пообідаємо і поїдемо до міста потягом удвох, бо я ж тата ще не бачила.

— Вона заметушилась по кімнаті, вибігла надвір і гукнула Серафиму, яка подала їм обід, з неприхованою цікавістю придивляючись до Гриші, який тільки раз кинув на неї оком і якимось так неприємно скривився, що Льоля вже старалась поменше кликати Серафиму до кімнати.

**

Гриша довів Льолю тільки до мешкання, а сам до родини не зайшов.

— Цілуйтесь там самі. . . поплачте один одному на плечі, тато тепер тонкий на сльози, — з злісною іронією кинув він і круто завернув за ріг.

Зустріч з татом наповнила Льоліне серце таким самим почуттям страху перед неминучим і провини за те, що кинула його, як це було і під час побачення з Гришею. Тато постарівся, зробився якийсь маленький, а сива борода, ріденька і якась пожовкла, робила його подібним до святого з старої ікони. Він і справді просльозився, припавши шорсткою щокою до Льоліної.

— От, Льолічко, ти вже й заміжня дама, — а я навіть і на весіллі не зміг бути, — прошепотів він, і поспішно витерши сльози відвернувся від Льолі, і більше вже не дивився їй в очі, винувато уникаючи її погляду і тільки нишком придивляючись до неї.

— Та Микола Йонович так спішив з весіллям, що вже не можна було на вас чекати, — спокійно втрутилась Євдокія Іванівна, з нетерплячого тону якої видно було, що вже не вперше за цей вечір тато питає її, чому вона так спішно віддала Льолю, не зачекавши на нього.

— Не було чого чекати, — сказала Льоля, удаючи веселу, — ще міг повернутись Ісалті, почались би знову розмови і перемови, а так все скінчено — і нема про що говорити. Микола Йонович — людина порядна і чесна, і мене любить, — повторила Льоля знову, як з катехизму, всі Кульженкові добрі прикмети, щоб заспокоїти тата і звільнити його від докорів сумління. — Живемо ми добре, грошей нам не бракує, він все для мене ладен зробити. . . Ви не журіться, тату, я живу добре.

Тут повернулися з крамниці Лідочка з Миколою Йоновичем, який, видно, вибрав сам закуски, бо було все те, що він любив і в чому знав смак. Всякі інтимні розмови, на велику Льоліну полегшу, перервалися і тільки Євдокія Іванівна, встаючи з кушетки, щоб прийняти закупи, сказала байдуже:

— Все цілком добре вийшло. А з довгого женихання ніколи нічого доброго не виходить.

**
*

Коли вони їхали до Волонтьоровки, Льоля відчувала знову нудоту і квасний, огидний присмак смаженої риби, яку вони їли. Гришине обличчя весь час ставало перед нею, і вона не могла відігнати від себе думки, що нема чого їй сидіти отут поруч оцього здорового, веселого від вина Кульженка, а треба бігти, шукати Гришу, допомогти його нещасній, такій покрученій і заблуканій душі.

Та вона нікуди не побігла, а повернулась додому, постелила Миколі Йоновичу в ідальні, побажавши йому на добраніч і навіть поцілувавши його.

За час її вагітності він до того відвик від її пестошів, що навіть розгубився, коли вона раптом простягла йому свої губи, і тільки за хвилину незграбно і обережно обнявши її, тихенько поцілував.

— Ніби до ікони приклався — смішкувато подумала Льоля і заспокоєно пішла до спальні.

Прокинулась вона від того, що хтось з усієї сили гатив у двері.

— Що таке? Що сталося? — спитала вона, підходячи до дверей і говорячи пошепки, щоб не збудити Кульженка, який спав, не зважаючи на стукіт.

— Льолю, відчини. . . — почувся переляканий і тривожний Сашин голос. — Льолю одчини р-ради Бога, треба, щоб ти поїхала до нас. . . Гриша відобраз собі життя.

— Що? — Яюсь писнула Льоля, хапаючись за двері і забуваючи одразу ж, що їх треба відчинити. — Що ти сказав? Повтори!

— Гриші вже немає, Льолічко, — раптом заплакав у закриті двері Саша. — Одчини ради Бога, їдь зі мною додому, бо там ніхто не знає, що робити. . . Мама замкнулась в одній кімнаті, а тато плаче і нічого від нього не можна добитися. . . Та одчини ж двері, Льолю, ти чуєш, Льолю! — затермосив він клямкою, і Льоля повільно відсунула її і впустила переляканого, заплаканого Сашу, який витирив сльозу кулаком, у якому був карбованець грошей і обривок від залізничного квитка.

Побачивши це перелякане дитяче обличчя, Льоля перестала тремтіти, і збудивши Кульженка, наказала:

— Одягайся скоренько, мусимо їхати до міста. З Гришею сталося нещастя.

Вона швиденько одяглася і вони поспішили на полустанок, щоб захопити нічний потяг, що віз робітників на завод. Льоля сиділа мовчки, навіть не вслухаючись у розгублені запитання Миколи Йоновича і такі самі розгублені відповіді Саші. Вона знала, що вона винна, що вона пропустила момент, коли мусіла бути біля Гриші, що смерть випередила її і забрала Гришу. Вона пустила його самого з отією страшною самотою і темрявою на душі, які вона так ясно побачила з його обличчя. Вона почувала, як це почуття провини потроху переміщується з її голови кудись до серця, стискає його обручем так, що майже неможливо дихати, а тоді важким олив'яним клуб-

ком спускається ще нижче, туди, де ще так недавно, вдень радісно тремтіла її дитина своїм першим живим рухом.

Так, з олив'яною вагою в усьому тілі, вона доїхала до міста і візником дісталася до якогось похмурого одноповерхового дому, де в світлі чадної лямпи побачила Гришу, що вже лежав на ліжку.

Льоля глянула на якихось босякуватого вигляду чоловіків, що стояли довкруги, на хазяйку, сердиту і насуплену, що дивилась на Гришу, ніби він зробив їй якусь особисту прикрість, — і відчула, що більше вона вже не може витримати. Що вона мусить каратися, мусить знати мук, мусить плакати і скавучати від болю за те, що вона пустила Гришу сюди між цих людей, пустила у цю страшну самотність в його останню, приречену ніч на землі.

І в ту ж хвилину вона відчула біль, гострий біль, що пронизав її, як голкою, і кудись зник.

— Колю, вези мене звідси, — злякано кинулась вона до чоловіка, а коли той посадив її на віз і вона почула, як щось липке і тепле заливає їй ноги, вона ще мала сили наказати:

— Вези мене в лікарню, — і радісно спустилась у рятивничу чорноту непритомности.

В кошмарі наступних годин, Льоля то притомніла і з жахом дивилася на те, що робить з нею лікар, то знову забувалася, плаваючи у тій затишній темряві, в якій нема життя й нема смерті.

Коли вона остаточно опритомніла, то все було скінчено. Не було Гриші і не було дитини, ради якої вона забула Гришу і віддала його смерті. Смерть вилізла з якогось темного кутка, де була до того часу схована, — і розсілася перед Льолею, усміхаючись переможно і нахабно, стверджуючи свою присутність і неминучість. Смерть треба було прийняти, але як можна прийняти те чорне ніщо, що поглинуло разом і Гришу і її ненароджену ще, але вже живу в ній дитинку?

— Що таке смерть, Миколо? — спитала вона чоловіка, коли його вперше пустили до неї. — Що таке смерть?

Це ж так гупо, що ми метушимось, і плянуємо, і робимо, і все це тільки для того, щоб умерти.

— Ні, не для того, — сказав Микола Йонович, беручи її руку і притискаючи до неї щокую. — Ми живемо для життя, для того, щоб робити розумне і потрібне діло. Людина дужча за смерть, коли зможе лишити по собі щось значне і добре, що піде на користь людям і після того, як даної людини не стане.

— Не те, не те, — замотала головою Льоля, з вдячністю відчуваючи, що її чоловік тепер їй найближчий, що він також мучився і терпів, і тепер ще журиться смертю їх дитини, смертю, яка нікого більше не цікавить.

Кульженко тримав її руку біля свого обличчя, і Льоля відчула, як щось тепле покотилось по її руці.

— Ти плачеш, Миколо? — здивовано спитала вона, а він, все ще притискаючи її руку, і закриваючи нею обличчя, тільки захитав покірно і жалісно головою.

— Він плаче, — подумала Льоля, — він плаче, бо він мій чоловік і це була його дитина також. . . Наша спільна. . . Все наше спільне, але дитина — це те, що в'яже нас. . . Тільки ми плачемо за нею, тільки ми будемо її пам'ятати.

Лишившись сама, Льоля знову замислилась, що саме пішло невірною у Гришиному житті. І не тільки в Гришиному. Було щось, що штовхало Лермонтова писати вірші, які захоплювали Гришу, що штовхало Корфу їхати байдаркою через море, що підганяло Устима хитрувати і давати хабарі, аби лише довести, що він розумніший за всяких прокурорів і може всіх перехитрити.

Якийсь тягар висів над усіма цими людьми, як висів він над Гнилозубовим з його безглуздими перегонами перед матір'ю, над нею, Льолею, як висів він навіть над її чоловіком, який мусів завішувати ковдрами вікна, коли приймав якихось людей, підпільників з „Чорного передела”⁴⁵⁾.

⁴⁵⁾ „Чорний Передел” — російська революційна організація, яка в 1879 році вийшла з революційної організації „Земля і Воля” і працювала головню між селянами обіцяючи їм негайний поділ панської землі між них після побіди революції.

Щось душило цих людей, убивало в них ініціативу, зв'язувало їм руки і змушувало ховатись, пачкарювати, іти в підпілля чи кінчати з життям, бо інакше не було їм змоги виявити себе, робити те, що вони хотіли робити.

Може те, чого вони хотіли було й невірне, зле, шкідливе, але вони не мали вибору і не мали змоги одверто поговорити, обміркувати, вирішити. Тягар душив їх усіх і кожний потихеньку намагався вислизнути з-під нього, знайти якийсь вихід для своєї енергії. . .

Вони тепер мусять добре радитись з чоловіком, багато думати, знайти якийсь шлях. Вони не можуть родити дітей, щоб ті жили далі під цим тягаром і так само мусіли б викручуватись і шукати шляхів кожний для себе, потаємці і крадькома, як це робила більшість людей навколо неї.

Але Льоля не встигла ще добре роздуматись над всіма цими речами і зформулювати їх чоловікові, коли знову почула в собі нове життя.

XX

ХТОСЬ ВІДБИРАЄ ДІТЕЙ

Другої дитини Льоля чекала свідомо, певніше і радісніше.

Нудоту і кволість вона зносила терпляче, як заплату за те, що колись їй буде дозволено притиснути до себе маленьке тільце, яке повільно і неухильно формувалося в ній. Вона змушувала себе вставати вранці, бо, як їй пророчила тітка Соня, все керування їх життям поступово зосередилося в її руках; Микола Йонович віддавав їй усі гроші, а вже її справою було пильнувати, щоб цих грошей вистачало на всі їх потреби. Вона казала Серафимі, що варити, і пильнувала, щоб та тримала хату чисто, щоб все було своєчасно випране і випрасуване, щоб життя ішло тим усталеним і більш-менш культурним ладом, до якого вона стреміла вдома. Серафима слухалась її з якоюсь похмурою зневагою, і Льоля не могла позбутись почуття, що біля неї звивається в роботі її ворог, який тішиться і тим, що її брат позбавив себе життя, і тим,

що померла її дитина. Але вона гнала ці думки від себе, намагалась думати про веселе, дивитись на гарні речі, вбирати в себе красу, щоб вона перелилася в її дитину.

В цю важку пору її життя коло неї якось непомітно, але невступно був завжди Гнилозубів. Він привозив їй овочі, виписував аж з Києва свіжі яблука й груші, заставив їй вікна квітами, які пересадив з свого саду, заїздив по неї і годинами возив її по степу, потроху odkриваючи для неї той чар цих просторів, що тримав його в своєму полоні.

— Степ — це як море, він вічно новий і вічно живий. Він у невпинному русі, і він тримає вас весь час насторожі, бо він зрадливий, як море.

— Я одного разу взимку, у завірюху, три години отут поміж маетком і Сартаною їздив, — оповідав Гнилозубів — ніяк не міг розібрати, в який бік наша садиба лежить. А я ж ці місця з дитинства знаю. Степ широкий, як наша душа козацька — в ньому є всього потроху, в ньому можна знайти все, часом і таке, чого й не хотів би бачити. . .

— Микола Йонович каже, що ми всі, що живемо тут, — українці — задумливо сказала Льоля. — І я думаю, що він має рацію. Подивіться, які ми різні від тих росіян, що приїздять з півночі. От, моя подруга, Люба, поїхала на курси в Москву, так каже, що перший рік її ніхто не розумів, і вона — майже нікого. А ми ж російську мову вчили в гімназії вісім років.

— Це ж яка Люба? Це Стоянова? — спитав обережно Гнилозубів.

— Так, вона. Ви її знаєте?

— Зустрічаю тут у декого з спільних знайомих. . . і на студентському балу бачив її. . . навіть танцював з нею. Велика кокетка — сказав Гнилозубів, усміхаючись на щось приємне і втішне.

— Але вона дуже, дуже добра. . . І щира. . . Ніхто не знає, яка вона щира, — сказала Льоля запально. — Вона тільки удає з себе кокетку, бо каже, що чоловікам нічого іншого не треба, як поглянути на кінчик ніжки та. . .

(Льоля почервоніла, але закінчила твердо) та зазирнути за декольте. . . Вона навіть у кохання не вірить, бо каже, що всі чоловіки — це тваринки, і фактично, однаково, якого собі вибрати, бо нема чого від жодного з них чекати.

— Цікаво, — покрутив собі вуса Гнилозубів. — Цікаво. Вже одне те, що вона дружна з вами. . .

— Так. Ми добрі подруги і я її дуже люблю, хоч інші і раді говорити про неї бозна що! — так само запально обороняла Льоля свою подругу далі. — Вона тільки має відвагу говорити те, що думає, і сміється з усього. . . Але вона щира і я знаю, що вона найбільше в світі хотіла б зустріти справжнього, цікавого чоловіка і покохати його. . . Бо вона значно краща, ніж показує перед людьми.

З того часу, часто стало траплятися так, що Люба приїздила з міста відвідати Льолю, а Гнилозубів приїздив фаетоном, і вони втрьох їздили годинами по степу, то оглядаючи табуни гнилозубівських коней, то просто спиняючись десь у балці, розстеляючи килим на траві і влаштовуючи собі пікнік. Льолі вони віддавали задне сидіння в фаєтоні, так що вона часом могла навіть, скрутившись, лягти і подрімати трохи, а самі вдвох мостились на передній лавочці, при чому з часом Гнилозубів підтримував Любу за стан.

До Льолі він ставився якимось уважно, майже ніжно, і кожне своє звертання до неї починав словами

— Як це вам, Олено Юр'івно, не буде важко. . . , — на що Люба тільки сміялась і пояснювала:

— Та це наші греки її за звичкою Юр'івною зробили. У них нема інших імен, тільки Юрій та Спиридон! А вона насправді „Григорівна”.

— Е, вже її перехрещувати не буду — відмахнувся весело Гнилозубів. — Раз її чоловік сказав, що вона Юр'івна, так і буде Юр'івна. Та їй Григорівна якимось і не підходить.

Льоля слухала їх і дивувалась, що їм хочеться роз-

мовляти про ці дрібниці, коли так добре їхати, похитуватись і дрімати, ні про що не думаючи.

Прокидаючись від дрімоти, Льоля часом бачила на їх обличчях вираз якогось непевного захвату, щось спалахувало в їх очах і гасло, в той час, як уголос вони намагались перевищити одне одного у скептицизмі, навіть цинізмі, з яким вони говорили про все на світі, сміючись з усього, і в той же час придивляючись одне до одного, чи не зазвучить у того нотка щирости і почуття.

— Любко, та ти ж його любиш! — обняла поривчасно Льоля Любу після однієї з таких прогулянок. — Якби тільки ти могла побачити свої очі, коли на нього дивишся, ти б одразу зрозуміла, що ти його любиш. Коли б ти вже покинула оті твої фокуси з розчаруванням та дозволила собі просто покохати його...

— Ну й що б тоді було? — обізвалася гаряче Люба. — Що б тоді було? Він би тільки насміявся з мене, нещасної провінціялки, що вірить ще у такі відсталі речі, як кохання. Любови ніякої нема, Льолічко, і це ти собі запам'ятай добре. Ніякої вірної і вічної любови нема, а є тільки вільне кохання, коли двох індивідів — чоловічої і жіночої статті — тягне один до одного внаслідок статевого відбору — вчитала вона, немов з книжки.

— Що ти таке мелеш? Де це ти чула такі дурниці? — щиро обурилась Льоля.

— В Москві. Там тепер саме в моді оце вільне кохання, і просто стало непристойно виходити заміж. Просто непристойно.

— Пристойно, чи ні, а я б дуже хотіла, щоб ти вийшла заміж за Гнилозубова, і щоб ви вже перестали торочити мені ваші скептичні дурниці, коли й сліпому видно, що ви закохані одне в одного по вуха, — сердито відказала Льоля.

— І він в мене? Льолічко, ти справді думаєш, що і він у мене? — підхопила Люба і раптом радісно засміялась, обіймаючи Льолю. — Ох, Льолічко, коли б він мене тільки справді любив... а то я боюся навіть показати йо-

му, як я його люблю, бо він з усього сміється, а найбільше з кохання.

— Тільки не души мене — обережно визволилась з її обіймів Льоля. — Ти не забувай, що маєш справу з поважною заміжною жінкою. Це тобі не та Льоля, яку ти крутила по клясі!

— Ой-ой, які ми важні й поважні, — засміялася щасливо Люба. — А як я вийду за нього заміж, я теж стану важна й поважна, і буду ходити отако, хилитаючись боками, як стара Халпахчі, що важить п'ять пудів⁴⁶).

Після цього Льоля почала відходити від них на стоянках і частіше заплющувати очі, коли їхали разом у фаєтоні. Це їй було тим легше, що варто було їй заплющити очі, як вона вже поринала у м'який, тихий сон, заколихана рухом фаєтону і якимось внутрішнім спокоєм, який зринув на неї від тієї хвилини, коли довідалась, що вона знову вагітна.

Їй не хотілось бачити нічого, що могло б розвіяти цей дрімливий спокій, не хотілось чути нічого сумного чи важкого, не хотілось ніяких сильних почуттів, — і тому вона з великою неохотою погодилась поїхати до Гнилозубових, які влаштовували якісь показні перегони для приятеля Михайла Петровича, що приїхав погостювати до них з Києва.

— Їдьмо, Льолічко, — просила її Люба. — Це ж він навмисно влаштовує, бо хоче представити мене своїй матері... Ради Бога, поїдь, бо як же я без тебе туди сама приїду — панночка і без нікого?! Вона, кажуть, дуже сувора. Ой, Господи! Я так боюсь. Ще в життю нікого й нічого так не боялась, як оцих перегонів, — шепотіла нервово Люба, згортаючи і розгортаючи носову хустинку, — ти ж подумай, може навіть моя доля буде залежати від цього...

— Ах, які дурниці — невдоволено скривилась Льоля. — То з усього смієшся, то з старої Гнилозубихи робиш раптом якийсь суворий фатум. Звичайна собі пані, трохи

⁴⁶) Пуд — російська вага, становить понад 32 фунти, отже п'ять пудів це понад 160 фунтів.

дурненька. Вона обожує свого сина, і буде тобі ноги мити, якщо тільки побачить, що він з тобою щасливий. Ніякого тут страху нема і бути не може. . .

— Я знаю, я знаю, — нервово ходила по кімнаті Люба. — Але все ж таки, ти поїдь. Поїдь, будь ласка! Побудеш трошки, а тоді можеш і їхати додому. Хіба це так важко?

— Не важко, а не люблю я отих їхніх перегонів. . . Скачуть, як навіжені, аж дивитись лячно.

— А ти не дивись. Побудеш трошки, а тоді скажеш, що голова болить, і поїдеш додому. Тобі тепер все прощається, а Михайло біля тебе так упадає, що я дивуюсь, як це твій Кульженко не ревнує.

— І ревнує, — засміялась Льоля. — Кожного разу мені готує сцену. Тільки тепер він не сміє. Ну, гаразд, я поїду, але тільки на пів-годинки, і на перегони не лишуся.

Але з цих плянів нічого не вийшло. Стара Гнилозубова, привітавши Любу дуже офіційно, сидючи в кріслі, з докладом Харитоші і всіма відповідними церемоніями, раптом видивилась на неї зляканими очима і за першої ж нагоди потягла Льолю в свої покої.

— Олено Юр'івно, голубочко, кого це ви нам привезли?! Та це ж відьма!

— Як відьма? Що ви таке говорите! — обурилась Льоля. — Це моя подруга, Люба Стоянова, дуже добра і щира дівчина, з доброї родини.

— Я про її родину не дбаю, — відмахнулась недбало Гнилозубова. — Ми нашим іменем можемо всяку родину прикрити. Але ж вона відьма. Точнісінько така сама, як і та, перша. Очі зелені, волосся руде, шкіра біла, як молоко. Вже через одну таку мій Михась трохи життя не втратив, так ви другу йому привезли?!

— Я її не привозила. Михайло Петрович її сам запросив. І що ж такого, що вона має зелені очі? Дуже гарні очі. А щодо волосся, то зовсім вона не руда, а золотава блондинка. Самі знаєте, що наші греки бувають двох сортів — чорні або біляві, з очима карими або блакитними. От вона з породи білявих.

— Ах, які там біляві, — сердито махнула носовою хусткою Гнилозубова, ніби відганяючи всі ці дрібні розмови набік. — Вона чиста відьма, і буде від неї моему Михасеві знову нещастя, чує вже моє материнське серце. Я вас дуже прошу, ви мене не покиньте, не покиньте мене в біді.

— Тобто, як це — не покиньте? І яка ж тут біда?

— Ох, не знаю, а чую, що буде біда... Будьте при мені аж до кінця, бо я їй щось скажу, а тоді Михась на мене знову буде гніватись, і може знову виїде десь у світи, і навіть писати мені не буде, як той раз...

І вона справді взяла Льолю під руку і, важко спираючись на неї, пішла з нею у вітальню і до обіднього столу, і, посадовивши поруч себе на широкі дροжки, повезла дивитись на перегони.

Прибулий з Києва Гнилозубів приятель, гвардейський офіцер, затягнутий у білому кітелі, виявився дуже веселим бесідником і чудовим джигітом⁴⁷). Він виробляв на коні такі штуки, що Льоля мимоволі милувалася ним, хоч часом серце їй завмирало від страху. Він скакав на коні навстоячки, перевертався, підлазив під коня і знову опинявся у нього на спині — і все це не тільки не спиняючи ходи, а весь час розганяючи коня до того, що під кінець і кінь, і вершник проскакували гальопом повз поміст і навіть важко було роздивитись докладно, які ще божевілья виробля цей веселий, чорноокий вусач.

Люба також захоплено скрикувала і хапалась за руку Гнилозубова, ніби лякаючись за долю джигіта. Гнилозубів спочатку сміявся з неї, а потім почав хмуρο кусати вуса, і раптом наказав:

— Харитоша, ану виведи мого вороного, подивлюсь, чи я ще пам'ятаю джигітування.

— Вороного? — перепитав Харитоша, не спішачи виконувати наказу, а стара Гнилозубова благально попросила:

47) Джигіт — виключно спритний і умілий вершник.

— Не треба вороного, Михасю! У мене так чогось серце болить...

— Ат, дурниці, — роздратовано одмахнувся Гнилозубів од матері. — Яке там серце! Спробую, якщо він відвик, то й не буду робити... А ти ж знаєш, що тільки в нього вузька спина, добра для джигітування.

Люба раптом присмирніла і несміливо попросила:

— А навіщо вам пробувати... колись іншим разом... Раз мама просить, то чому ж не зробити?

Але Гнилозубів, недобре примружившись, спитав іронічно:

— Боїтесь, що не витримаю конкуренції і вас осоромлю? Не бійтесь, ще я не такий заїржавілий манекен, як вам здається. Харитоша, ти чого ж став? Веди вороного.

Люба розгублено глянула вбік Льолі і зустрілась з очима Гнилозубової, що дивилась на неї ненависно і гнівно. Льоля оглянулася на Гнилозубову і хотіла щось сказати, якось відновити мир, заспокоїти їх обох, але в цей мент Гнилозубова раптом процідила їй на вухо, загрозливо і злісно:

— Ось побачите, що вона його зурочить!

Коли Гнилозубів сів нарешті на вороного, той одразу ж почав крутитись на місці, задкувати, вихати головою в один бік, і тільки через кілька хвилин вдалося Гнилозубову направити його на бігову доріжку і пробігти повне коло по ній. Але, коли Гнилозубів став на спину вороному, той раптом якось вихнув боком, ніби падаючи наліво. Гнилозубів, утримуючи рівновагу, перехилився вправо, а вороний позадкував, вихаючи головою знову і збиваючись з гальопу на дрібну ходу з якимось підскоком. Гнилозубів ще спробував утриматись на коні і потрапити в сідло, та в останню секунду якийсь непомітний рух коня змінив напрям його тіла і воно раптом опинилося в повітрі і в ту ж мить полетіло гіловою вниз, в той час, як одна нога ще лишалася в стремені.

Вороний все тієї ж ходою з підскочкою і нерівним кроком пустився бігти по біговій дорозці, волочачи за

собію Гнилозубова. Стара Гнилозубова, схопившись з місця, пробували зійти бігцем з приступок, плуталась ногами, майже падала на руки гостя, що підскочив до неї і вигукувала, вимахуючи кулаком вбік Люби:

— Я знала, що ти його зурочиш мені, відьмо! Я знала!

Харитоша й конюхи кинулись наздоганяти вороного, один нарешті заскочив його навперейми, і схопив за гнзудечку. Люба навипередки з київським гостем кинулась туди і Кульженко схопив з місця, щоб бігти за ними, та поглянувши на Льолю, раптом схопив її на руки, вскочив у фаетон і гукнув на конюха:

— Паняй щодуху в Сартану, в лікарню!

Оцього Гнилозубова ніколи не могла простити Кульженкам. Вона завжди твердила, що коли б Микола Йонович не взяв фаетону, з уже запряженими і до того ж найбільш швидкими кіньми, — то може б її син іще б жив. Той факт, що він прожив іще повних два тижні ніяк не міняв її думки.

Льоля була в тій самій лікарні, що й Михайло Петрович. І хоч Микола Йонович всіма силами благав лікаря не допускати до Льолі нікого, хто міг би схвилювати її, Люба щодня приїздила з міста ніби відвідати Льолю, і просиджувала або в неї, або в коридорі, намагаючись перейняти сестру чи лікаря і довідатись про здоров'я Гнилозубова. Коли Льоля вже потроху прийшла до себе від фізичного болю і усвідомила, що знову її втягнуто у чужі страждання і відібрано дитину, вона впала в такий чорний сум, що Любині страждання не викликали в ній найменшого співчуття.

— Вони умирають і забирають з собою моїх дітей — сказала вона Любі в перший же день. — Спочатку Гриша, а тепер Гнилозубів. Вони ніби любили мене, але насправді, вони тільки чатували, коли можуть схопити мою дитину і з нею відійти у смерть.

— О, Льолю, та май же хоч ти милосердя, — із слізьми в голосі скрикнула Люба. — Чи ти не бачиш, що я майже падаю з ніг. . . Бо це я вперше когось отак любила

і більше вже не буду... Не зможу більше ні до кого мати такого довір'я, як до нього.

— Довір'я — усміхнулась криво Льоля. Та ти гралася з ним, як кішка з мишею, викликала ревності і послала на змагання. Хіба не ти? Скажи правду, признайся собі і мені. Не вигадуй ніяких для себе виправдань і леґенд.

— Так, це правда, але саме тому, що я хотіла ще і ще випробувати його, що, я боялась вірити... Вірила там десь, вглибині, вірила, Льолю, я вірила! Але я остання ідіотка, я ще хотіла якихось доказів... О, коли б він тільки видужав, — я навколюшках приповзу до нього і попрошу його прийняти мене. Схоче женитись, нехай жениться. Не схоче — буду жити з ним так, на вільному коханні. Аби лиш він жив... Якщо він навіть і не схоче мене — і то добре, аби лише він жив.

Та Михайло Петрович помер у суботу не приходячи до свідомости, а в неділю до Льолі прийшов схудлий і зблідлий Кульженко, в якому, здається, нічого вже не лишилось від запального і голосного Миколи Йоновича перших часів знайомства Льолі з ним. Він тепер говорив тихим, придушеним голосом, вільні години сидів біля Льолі мовчки, погладжуючи їй руки, і тільки один раз сказав гірко:

— Не таке щастя я для тебе готував!.. Не таке, повір мені, Льолю, — це все поза моєю силою діється.

Льоля хитнула головою і прикрила на хвилину його руку своєю:

— Я знаю. Вони відходять й кожний бере з собою мою дитину, щоб я пам'ятала про них... Може вони знають, що мені не треба мати дітей... що мені не треба було виходити заміж... Може мене було призначено на щось інше, а я вийшла заміж і всю свою долю перекрутила?..

— Як то не треба мати дітей — кинувся Кульженко. Та ти з своїм серцем і добротою саме й створена на те, щоб бути матір'ю. Ти вже дівчиною була матір'ю для Лі-дочки. Тобі не можна було виходити за Ісалті заміж, бо Ісалті — це рід, що вже дегенерується, з них ніхто не має

дітей, не може мати... Він був не для тебе, Льолю, повір мені, твоє щастя саме в великій родині, у купі веселих, здорових дітей — тільки тоді ти будеш щаслива...

— Ні, не говори мені більше про дітей... Я думаю, що я не повернуся до тебе звідси. Поїду додому і поживу там.

— Поїдеш назавжди? — якось насторожено і обережно спитав Кульженко.

— Не знаю... А тільки у Волонтьоровку я вже більше не повернуся. Не хочу нікого бачити і ні про кого з них чути... Я хочу на село, де є справжні селяни, де люди сіють хліб і працюють, де все просте і ясне... Я більше вже не хочу оцих людей, несправжніх, покручених... Та ми ще поговоримо про це пізніше.

Та коли Кульженко прийшов до неї в неділю після смерті Гнилозубова, слідом за ним зайшов до палати Саша, і у Льолі одразу завмерло серце, передчуваючи нову біду.

— Що сталося, Сашо? Чого ти приїхав?

Саша нічого не відповів, тільки злякано глянув на Миколу Йоновича, а той, присівши у звичну вже позу біля Льолі на ліжку і, беручи її руку в свою, сказав:

— Мусиш набратися сили на нову біду, Льолю. Твій тато помер сьогодні вночі. Заснув і більше не прокинувся. Помер найкращою смертю, якої тільки може просити собі людина... Мама прислала Сашу, що коли ти можеш, щоб приїхала, допомогти їй з похоронами.. Колі післали телеграму в Харків, але не знати, коли він приїде...

Льоля мовчала. Вона навіть не відчувала суму за батьком, навпаки, якусь полегшу, що вже нарешті він заснув і звільнився навіки від цього безглузлого і жорстокого життя, яке відбирало всі його сили і не давало йому за це й хвилини радості. Тато помер і це було добре, і якби вона, Льоля, могла отак заснути і не прокинутися, то вона була б щаслива і вдячна. Але вона не померла, і десь там лежав самотній, покинутий всіма тато, і вона мусить зробити для нього останню прислугу.

Вона спокійно, ніби, виконуючи чийсь розпоряджен-

ня, наказала Кульженкові привести їй візника, заїхати до Волонтьоровки по одяг і поїхати до міста. Там так само спокійно поцілувала тата у жовте чоло, подивилась, ніби хотіла назавжди запам'ятати оце обличчя, раптом суворе і спокійне, ніби досі тато не міг собі дозволити на цей спокій і тільки тепер з радістю заплющив очі і відпочив — і зайнялась приготуваннями до похорону. Вона хотіла поховати тата так, як він би собі цього бажав, як бажав той, справжній, живий добрий тато, а не цей суворий пожовклий старий чоловік, що лежав на столі і чекав, щоб вона спустила його в могилу і засипала землею, щоб він уже напевно знав, що більше ніхто і ніколи його не потурбує.

Несподівано, у мами були гроші на похорон. Тільки багато років пізніше довідалася Льоля, що то Ісалті прийшов до них, почувши про смерть Григорія Анастасовича, і приніс гроші, які й умовив Євдокію Іванівну взяти на перші потреби. Через Кульженка Льоля передала Устимові записку, і волонтьори вислали делегацію з Кармалі, і самого Устима, що найняли три візники — один віддали родині, а решту забрали собі кожен по візникові і так їхали на цвинтар за похоронною колісницею, важно розсівшись у фаєтонах.

Дядя Юрій Іванович прислав свій фаєтон, в якому сидів сам і посадив біля себе Євдокію Іванівну, а бірженський дядя Іван їхав з родиною у найнятих дрозжах, на що дядя Юрій Іванович подивився дуже криво, як на пониження родинної гідності.

І навіть стара Гнилозубова, посеред власних турбот з похоронами і журби за сином, знайшла в собі ще стільки злости, щоб прислати на похорон фаєтон, запряжений вороним конем, який все норотив і намагався повернути кудись убік. В фаєтоні сидів Харитоша, який пояснив Кульженкові:

— Отож сказала поїхати на цей похорон, а тоді застрелити вороного у стайні, а фаєтон продати так, щоб вона його більше не бачила і нічого про нього не чула... Дуже гнівна бариня, але треба терпіти, бо вже я біля них

ую молодість свою перевів, то треба бодай на старість од них подяки дочекатися.

Люба, бліда і наче закам'яніла, також прийшла на похорон і, побачивши гнилозубівський фаєтон, зблідла ще більше. Потім закусивши губу, вона взяла Лідочку і сіла з нею туди, наказавши Харитоші пересісти назад на козла. Так їхала вона на похорон у фаєтоні, в якому ще так недавно весела і повна надій їздила з Гнилозубовим і Льолею пожовтілим осіннім степом. Льоля тільки раз глянула на неї — і хитнула головою, ніби вбачаючи логіку і доцільність у всьому, що робилося навкруги. Вона майже не плакала, а тільки оглянулась і подивилась на ряд візників і фаєтонів, що їхав за катафалком — і відчула, що вона зробила все так, як то належалося зробити за поняттями і бажаннями її батька, отого живого, доброго і такого беспорядного батька, якого смерть нарешті звільнила від тягару життя.

На другий день після похорону, коли Кульженко приїхав ввечері, почалась родинна рада, що робити далі з мамою і з дітьми.

— Ми з Льолею візьмемо собі дітей, а ви, мусите подбати за маму, — сказав Кульженко до Колі. — Я тепер клопочуся про перевід до іншого села, і хоч серед шкільного року це й важко, але інспектор мені пообіцяв. . . досить далеко звідси — за шістдесят верств, називається Петровське - Форштат. Село велике і чимале мешкання при школі. . . До того ж буду завідувачем, отже, платня буде вища, — зможу їх учити поблизу, у Бердянському. . .

— А як ваші гроші, що у дяді Юрія Івановича, — спитав Коля матір. — Чи там багато лишилося?

— Це треба попитати у брата, — відповіла Євдокія Іванівна. — Я рахунків вести не вмю.

Як виявилось, то ніхто з них не вмів до пуття вести рахунків і навіть ніхто з них не знав, які саме справи вів покійний тато, з ким, що він мав у кого на складі, кому він був винен і хто йому. Всі соромились дивитись один одному в очі, бо якось одразу опукло постав перед усіма той факт, що хоч кожний чекав підтримки і допо-

моги від тата, хоч кожний посміювався з татової непрактичності, хоч кожний часто потайки просив у тата порятунку у важку хвилину, а ніхто ніколи не поцікавився, що ж саме тато робить, як у нього з грішми; чи не треба йому допомогти чи бодай підтримати на дусі, хоч і нещирим зацікавленням його справами. Тато бився сам-на-сам десь там, у тому світі, який він називав „ділом” і „купецькими справами”, а родина тільки чекала від нього грошей, щоб жити у своєму світі.

Слухаючи ці розмови про татові справи, дивлячись на безпомічне і беспорядне намагання Колі бодай приблизно уявити, що, з ким і коли мав діло тато, Льоля вперше після катастрофи у Гнилозубовців відчула інтерес до життя. Їй нічого не хотілось, ніщо не цікавило, а тільки змога поладнати татові справи так, щоб ніхто не скористався з його смерті. Вона пригадала, що за катафальком їхав один з місцевих купців, Халпахчи, і вирішила, що коли він потрудився приїхати на похорон, то мабуть залежить від тата або винен йому гроші. Тому вона прийшла до Халпахчи у крамницю і привітавшись, заявила без всякого попереднього вступу:

— Я б хотіла знати, коли ви зможете повернути борг?

— Поверну в той строк, як обіцяв вашому татові,
— ухильно відповів Халпахчи, уважно придивляючись до неї з-за шклянки з чаєм, яким він частував її й себе. — Точно у той строк.

— Ви ж знаєте, що строк уже минув, — так само упевнено відповіла Льоля, почувавши себе, як грач, що ставить усі гроші на одну карту.

І карта виграла. Халпахчи закивав головою, усміхався і сказав з нещирою похвалою:

— Я бачу, що у вашій родині жінки краще діла знають, ніж хлопці. Воно й справді строк уже й минув, але я залежу від вашого дяді Юрія Івановича, який взяв товар продавати, а все вичікує доброї ціни і не віддає мені грошей.

З обережних Льоліних намацувань і розпитів виявилось, що Халпахчи закупив у тата товар з Кавказу за

досить низьку ціну і не для себе, а для дяді Юрія Івановича, який не продавав товару, бо сподівався перед Різдом взяти вищу ціну. Льоля згадала, як мама посилала до дяді Юрія Івановича по свої гроші, як вона сама терпіла пониження і докори, і як їм дядя Юрій Іванович вичитував за непрактичність тата, а сам весь час наживався на ньому, на його праці, на його стражданнях у Кавказі. Стримуючи якийсь новий для неї, холодний, колючий гнів, Льоля пішла до Македонів вимагати від дяді грошей.

Перед цим треба було витримати цілу сцену з мамою, яка заявила, що ніхто з Татарових нічого в грошах не розуміє, і нехай вони краще її грошей не чіпають, бо братець Юрій Іванович допильнує їх краще за них. Але Льоля стояла на своєму. Коля, якому треба було тепер дбати про матір, підтримав її, і нарешті Євдокія Іванівна написала Льолі доручення полагодити її фінансові справи з братом.

— Мама дуже прибита смертю тата, а нам треба тепер упорядкувати все, що маємо, — пояснила Льоля дяді, щоб виправдати матір.

— Та що ви там маєте, — промимрив зневажливо Македон. — Маминих грошей небагато й було, та і ті вже майже всі ви вибрали, сама постійно з позичками до мене бігала, записки від мами носила.

— Перш за все я хочу, що б ви повернули гроші за останній татів товар з Кавказу, — твердо сказала Льоля, — а тоді вже візьмемось до маминих рахунків, бо я отут знайшла її посажний запис, і там видно, скільки грошей було вам передано... Я думаю, що ми отак-о по рублю та по два навіть і відсотків за весь час не вибрали.

— Відсотки?! Які там відсотки?! Ось я тобі зараз покажу рахунки...

— Ні, це потім. Ви зараз скажіть, чи заплатите Халпахчи гроші, чи повернете товар, бо нам гроші тепер потрібні і не можемо ми чекати.

— Вам завжди гроші потрібні, — все так само неприємно кривився дядя Юрій Іванович, як і Халпахчи,

насторожено і обережно придивляючись до Льолі. — А товар я продати можу хоч і сьогодні. Саме тепер купця маю. Якщо хочеш, приходь завтра до Халпахчи, можеш від нього гроші дістати.

І справді, коли Льоля на другий день прийшла до Халпахчи, той мовчки дістав із конторки перев'язаний пакетик грошей і подав їй.

— Прошу порахувати і дати розписку, — сказав твердо, вже не запобігаючи і не усміхаючись. А коли Льоля подала йому розписку, він сказав:

— Це велике щастя, що добрий купець на ці речі знайшовся. Тепер на ці речі невеликий збут... Добрий купець, — сказав він майже навздогін Льолі, що вже повернулась виходити. — І подумати хто — молодий Ісалті! Ніколи ще комерцією не займався, а тут раптом усе купив гуртом, навіть не дуже й торгувався.

Льоля відчула, як у неї червоніє навіть потилиця, і поспішно вийшла з крамниці, а Халпахчи, примруживши недобре очі, дивився їй услід і тишився, що зумів таки діткнути до самого серця цю Татарівську панну, що так хитро зуміла набрати його та ще й посварити його з Македоном.

— Нема гірше, коли люди беруться до діла, якого не знають. Лізе, як муха в павутиння і рве все навколо, — сердито думав Халпахчи, ховаючи розписку до залізної скриньки. — Ну, а я таки їй залив жару, — аж запалала уся... Нічого собі дівчинка — але дрібна така, не знати, за чим той Ісалті побивається.

XXI

ПЕТРОВСЬКЕ - ФОРШТАТ

Після цієї розмови Льоля втратила знову інтерес до діла і до грошей. Вона не могла позбутися образу Ісалті, який приїхав на похорон тата, мовчки потиснув їй руку, мовчки поцілував татове обличчя, мовчки сів до свого фаєтону, і мовчки стояв на цвинтарі зразу ж за її спиною, ніби готуючись підхопити її, коли б в неї не виста-

чило сил стояти там. Тепер виявлялось, що він так само мовчки дбав за її справи і викупив непотрібний йому товар, аби лиш родина мала гроші. Він, очевидно, знав, що вона живе тепер з матір'ю, знав і про її нещастя з дітьми, знав усе — і мовчки стояв десь неподалік, готовий прийняти її в свої обійми, як тільки вона повернеться в його бік.

Але вона не могла вже повернутися до нього — ні в біді, ні в щасті. Вона зрадила його, і зробила його посміховищем, з якого сміються навіть такі люди, як оцей Халпахчи, і вона пережила без нього, а з Кульженком усе, що може пережити жінка. Тепер уже її ніщо не могло розлучити з Кульженком. Тому їй треба виїхати з міста, заїхати кудись далеко, де б ніщо і ніхто не нагадував їй про минуле. Заїхати у те Петровське-Форштат, і жити там з Лідочкою і Сашею, виховуючи їх і служачи нарешті тому мужикові, якого вона ніяк не могла знайти.

Тому Льоля привела до дяді Юрія Івановича Колю з мамою, не зважаючи на їх викрути і протести, і посадила їх рахувати записочки на рублі, що їх посилала Євдокія Іванівна братові. Льоля сама майже не брала участі в рахунку, а тільки пильнувала, щоб Коля і мама не втекли і не покинули справи.

Але Євдокія Іванівна, яка спочатку тільки кивала головою на все, що говорив брат, поступово набралась відваги і почала згадувати такі речі, про які ні Льоля, ні Коля не могли знати.

— Ви, братіку, взяли моїх посажних десять тисяч, — говорила вона, похитуючись, ніби це допомагало їй згадувати, — і так це тут і записано у квитку. А ще ви в мене позичили з тих грошей, що небіжчик мені подарував у перший рік на фаєтон. Казали, що повернете, а тоді щось у вас справи не вийшли — так, ви ще й цих двісті рублів мені винні. . . А це було того року, як Гриць родився і небіжчик саме за нього на фаєтон подарував, бо знав, що я його дуже хотіла. . . Так що це вже тридцять чотири роки минуло, от ви й порахуйте відсотки. Я завжди знала, що я у вас тільки процент бе-

ру, а мій капітал у вас недоторкнтий повинен бути.

— Як же це ви, сестрице, Євдокіє Іванівно, рахуєте? Ось тут записок ваших власноручних на шість тисяч лежить, а ви все ще недоторкнтий капітал мати надієтесь, — ехидно питав Македон, але Євдокія Іванівна вже ввійшла в газард.

— А мої посажні дорогоцінності, що ви від мене одібрали, як небіжчик збанкрутував? Казали, що він їх продасть і я їх більше й не побачу, а у вас вони будуть в цілості лежати. А тепер, я бачу, мою опалову брошку вже Зіна носить! Хіба це так належитья в роді? Ось, я тут записала усе, що тоді вам передала. Ви мені все це верніть, бо я тепер не маю нікого, хто б про мене дбав. Я бідна вдова — і ви вже за мене оступіться і поверніть мені усе моє.

Льоля побачила, що її підтримки тепер вже непотрібно, що Коля і мати тепер борються за своє майбутнє, і що вони так легко дядю Юрія Івановича не випустять. Вона потихеньку підвелася з місця і непомітно вийшла з кімнати.

Того ж вечора Кульженко, що не міг бувати кожного дня, бо працював у школі, прийшов до неї і сказав неспіливо:

— Льолю, нам треба поговорити. Так далі тривати не може. . . Мене викликав сьогодні інспектор і сказав, що вже від Різдва Петровська школа — моя. Можу переїздити туди зараз же, як розпущу Волонтьоровську школу на Різдяні канікули. Це лишилось менше тижня. Якщо ти їдеш зі мною, то треба вже готуватись, пакуватись. Я напишу, щоб звідти вислали гарбу⁴⁸⁾ — зможемо запакувати усі наші меблі і все, що ти захочеш взяти звідси.

— А Лідочка і Саша?

— Я ж вже сказав і від слова не відступаю — візьmemo їх до себе й доведемо до того, щоб скінчили гімназію. А далі нехай вже самі про себе дбають. . .

⁴⁸⁾ Гарба — великий віз.

Я б поїхала в Петровське, тільки... — Льоля почервоніла до сліз і спустила голову.

— Тільки що?

— Тільки, щоб я не була твоєю дружиною... Ти розумієш, щоб у нас не було більше дітей. Щоб і не могло бути... Словом, щоб ми з тобою жили окремо і ти б до мене вночі не приходив, — твердо підвела вона на нього очі.

— Он як! — протягнув Кульженко. — Чи ти думаєш, що це можливо? Я ж — людина! Я ж іще молодий і у монастир не записувався, — почав він гарячитись, але Льоля перебила його:

— Візьми з собою Серафиму. Вона поїде, я думаю...

— Се... — якось перелякано почав Кульженко і відразу ж увірвав, сівши на ліжку і розгублено дивлячись на Льолю. — Ти... ти... маєш на увазі?..

— Маю на увазі Серафиму — твою коханку, до якої ти повертався кожного разу, як я була вагітна, — байдуже і навіть неохоче сказала Льоля. — Візьми її тепер і нехай вона тобі й далі буде за коханку. Я навіть буду платити їй від себе, аби лиш вона трималася тебе... А як ні, то я проситиму собі місця десь тут, у міській школі, на тій підставі, що маю родину і дітей, яких треба вчити, — твердо вичитувала свої умови Льоля. — Я вже навіть говорила з доктором Челпанбаєвим, а він приятель з інспектором. Він обіцяв попросити за мене.

— Он, як! А чому ж ти Юрія Ісалті не попросиш тобі протекцію зробити? — злісно процідив Кульженко. — Він же тут перший громадянин і з ним кожний мусить числитися, не те, що якийсь там учитель! Він тобі допоможе, тільки не думай, що я дозволю. Ти — моя дружина, я тебе через поліцію можу зажадати!

— Спробуй тільки. Тобі ніхто з порядних людей і руки не подасть, і з твоєї партії тебе виключать, — сказала Льоля. — Можеш подумати ще день-два. А тоді я буду знати, що робити.

— Думати тут нічого. Ти моя дружина і куди я їду, туди й ти. Якщо я тобі такий огидний зараз — що ж мо-

жу потерпіти... може ще ти й сама мене покличеш. А як ні, то за рік будемо знати, що робити. А рік я тобі обіцяю, що не буду тебе своїм коханням турбувати.

Так склалося, що коли Коля з мамою прийшли веселі і задоволені, і оповістили, що мама має ще в дяді понад чотири тисячі рублів і деякі цінності, і що на ці гроші вона може жити з Колею у Харкові у маленькому мешканні і дбати про нього, Льоля могла сказати їм, що вона з Лідочкою і Сашею виїздить у Петровське-Форштат не пізніше, як за тиждень, якщо тільки звідти своєчасно пришлють гарбу.

З Петровського прислали не тільки гарбу, а й бричку для них, бо, як сказав підводчик, веселий блакитноокий селянин:

— Як будемо колією їхати, та по вас на станцію підводу гнати, так воно на одне й вийде. Так полковник розпорядились, щоб одразу прислати бричку і свого кожуха дали, щоб ви бува не померзли.

Родина ділилась і розходилась у різні боки. І робилось це майже байдуже, в поспіху і без зайвих сантиментів, ніби кожний розумів, що із смертю батька, якого вони так рідко бачили, порвався якийсь вузол, що тримав їх укупі. Ділилися на дві частини, ніби якась амеба, природньо і без великого жалю. Правда, Лідочка заплакала, прощаючись з мамою, і Саша болізно скривився, але ще не встигли вони виїхати за місто, як уже зміна оточення, краєвид і сам процес їзди захопив їх цілковито, і вони вертались до Льолі з таким самим довір'ям і певністю щодо її всезнання і авторитету, як ще недавно звертались до батька. Льоля їхала мовчазна і задумана, намагаючись зрозуміти, як це вийшло, що вона отак просто і легко могла попрощатись надовго, а може й назавжди, з матір'ю. І чому мама не журилась і не тужила за нею, яка завжди була для неї вірним другом і помічником, а рвалася їхати у далекий Харків з Колею, який ніколи не дбав за неї і про якого їй напевно доведеться дбати й ходити.

Льоля згадала спокійного, з добрими очима Спирю

Хозанджі з Волонтьоровки. Він не належав ні до тих, хто вбивався у поміщики, скуповуючи землю, ні до тих, хто знаходив потіху у змаганні проти поліції і закону у торгівлі тютюном. Він орав землю, сів пшеницю, посилав доньку до гімназії у місто, але все це робив спокійно, непомітно, не у великих розмірах, без блиску і шуму. І всі з нього сміялися, і ніхто не визнавав його за людину, з якою треба рахуватись. Устим накладав на нього більше громадських повинностей, ніж на кого іншого, а коли раз Льоля здивувалась, чому він все ганяє у підводи саме Хазанджі, Устим відповів, ліниво підвівши брову:

— Хто везе, того й поганяють.

Так, хто везе, того й поганяють, — думала тепер Льоля, повільно хитаючись у такт ходи коней. — І не тільки поганяють, але й вважають це за природне, не цінять і не почувають вдячності. Вези й вези... Вона задумалась над собою і вирішила, що й вона є також однією з тих істот, яких ціле життя всі будуть підганяти; які працюють, виконують обов'язки, дотримуються розпоряджень, приходять на всі засідання, здійснюють усі постанови... Сірі мурашки, — думала Льоля, — оті сірі мурашки, що будують величезні мурашники, глядять дітей, зносять їжу і фактично є устоєм і основою мурашника, громади, нації... З ними ніхто не числиться, але без них нічого не може бути. Генерали можуть мати не знати які таланти, але коли за ними не підуть вірні, старанні сірі мурашки, не може бути перемоги, і коли за учителями нових ідей не буде стіни сірих мурашок, з тих ідей нічого не вийде, крім безладдя і замішання... Так, я — отака сіра мурашка — тільки що я свідома цього і все життя я мушу дивитись, щоб цих сірих мурашок не ображали і не нищили непотрібно оті неспокійні люди, що їх тягнуть невизнані і нестримні пориви, але які не можуть нічого виконати, бо не мають упертости і витривалости мурашок, їх твердості духа і характеру...

Часу для роздуму було досить, бо їхали вони цілий день.

Так, вона може вибрати собі тепер дорогу і мету в житті. . . Але яку силу має її вибір? Вона вибрала Ісалті, а вийшла заміж за Кульженка. . . Люба вибрала Гнилозубова, але він лежить мертвий десь у Маріюполі, а Люба виходить заміж за Базілевса, за цього напушеного і бруталного чоловіка, який займався зовсім для Льоли не зрозумілим ділом — був маклером на біржі.

Льоля знову побачила перед собою обличчя Люби, коли та прийшла прощатись з нею і сказала ніби між іншим, як про річ, про яку не варто й говорити.

— Я виходжу заміж. За Базілевса. Він хоче весілля якнайшвидше і я думала було, що ти ще зможеш бути мені дружкою.

— За кого? — вжахнулася Льоля, і Люба глянула на неї трохи здивовано, наче дивуючись, що ще лишилися речі, які можуть лякати людей.

— За Базілевса — стомлено повторила вона. — Він уже давно за мною вганяє.

— Але ж. . . — почала Льоля і злякано увірвала.

Люба повела на неї примруженим оком і сказала втомлено:

— Нема ніякого але. . . коли ти думаєш, що мені краще повіситись, то я можу повіситись. Але мама каже, що краще вийти за Базілевса. Він багатий, має гроші, має добрі коні, — голос Любі затремтів, але вона вирівняла його і закінчила вже спокійно. — Ти справді думаєш, що мені легше бути мертвою ніж живою?

— Ти стривай, чому ж мертвою або за Базілевсом. Ти ж можеш щось інакше робити, щось почати, — лепетала розгублено Льоля. — А курси? Ти ж хотіла вчитись. . .

— Е, ні. Нічого вже не хочу, не хочу навіть робити вигляду, що чогось хочу. . . От, аби щось заповнювало час. А мама так просить — нехай хоч вона буде задоволена. . .

Люба все з тим же мертво-спокійним обличчям нахилилась і приторкнулась до Льоліної щоки пошерхлими⁴⁹⁾ губами Потім повернулась і вийшла, і Льоля зро-

⁴⁹⁾ Пошерхлі — потріскані, шорсткі.

зуміла,, що це було її прощання, прощання з усім, що було і не може повернутись, і марно за ним шукати й побиватися

Льоля зідхнула. Вона все хотіла піти до Люби, умовити її, розбуркати, пробудити. Але клопоти з грішми, збори, пакування, од'їзд, все це закрутило її, — і тепер вона їхала до Петровського-Фірштату, почувуючи, що вона кинула якесь недокінчене діло. Тільки надвечір їхній возій повернувся до них і вказав батіжком:

— А отут з горбка вже й наше Петровське видно.

Льоля подивилась з горбка на величезне село, що розкинулось широко і розлого серед степу. В одному кінці було видно високу кам'яну церкву, а за нею де-не-де проблискувало море.

Школа також була високим, цегляним будинком, і дім завідувача в тому самому дворі виглядав великим і високим у порівнянні до тієї хатки, яку їм було приділено у Волонтьоровці.

— Ми любимо все робити на літа! — з спокійною гордістю ствердив возій, слухаючи її захоплення. — Як уже робити, так робити!

**
*

Від сусідньої з школою хати бігцем простував до них якийсь уже літній чоловік, на ході виймаючи з кешені величезного ключа.

— Оце ви, мабуть, новий учитель будете, — говорив він ще здалеку, — а я тутешньої школи сторож. Оце вам ключ, заходьте, а я побіжу полковникові скажу, бо наказував одразу йому одрапортувати, як тільки ви приїдете.

— А це ж який полковник? — спитав Кульженко во- зія, допомагаючи Льолі і дітям вилізти з гарби.

— А наш же полковник, Іван Іванович. У нас же Форштат⁵⁰⁾, — з гордістю пояснив той, — кріпость ска- зати б. Мусимо берег стерегти і від ворога обороняти.

— Та який же тут може бути ворог?

⁵⁰⁾ Форштат — передмістя, тут фортифіковане передмістя.

— Та тепер, звичайно, що спокійно. Ну, а раніш турок заходив і англійці. Он, у церкві і досі ядро стирчить, як вони з кораблів обстрілювали. Тоді тут і шанці добрі були, і вали високі. Ну, а тепер потроху то все спадає, бо вже воно ні до чого...

Сторож незабаром повернувся і урочисто доповів Миколі Йовичу:

— Сказали полковник, щоб вас вітати, а вони як скінчать обідати, то й самі прийдуть.

І справді, вже вони кінчали зносити речі, як до школи підїхали величезні, видно спеціально зроблені, бігунці⁵¹), і з них зліз підстаркуватий вже чоловік таких розмірів, що Лідочка і Саша завмерли на місці, розглядаючи його. Був він високого росту, вище навіть за Кульженка, і майже такий завширшки, як і заввижки. Було враження, що якийсь колосальний квадрат суне на вас, важко посапуючи і наближаючись повільно і невблагано. Але коли він підходив близько, з напівобвислих величезних подушок щік раптом визирали сірі, веселі і незлобиві очі, і тоді здавалось, що це якийсь добрячий великий звір підійшов до вас і м'яко воркоче приємним баском:

— Вітаю, вітаю! Дуже радий, що ви таки вибралися до нас. Я так інспекторові й писав, щоб прислав нам учителя з родиною, щоб не так дуже швидко від нас утікав.

— А хіба від вас учителі часто тікають? — спитав Кульженко, потискаючи йому руку.

— Треба признатись, що таки часто. Все нам холости попадалися, ну а у тих терпеливості небагато. Як тільки їм піп сала за шкіру залле, вони зараз і подаються на перевод у другу школу. — скаржився басок, а добрі очі приглядалися всьому, що робиться навколо: і які меблі зносяться, і як Льоля потроху всім порядкує, і як Лідочка намагається їй допомогти, а Саша одразу побіг по двору за голубами. — Ну, а як людина, вітю-напри-

⁵¹) Бігунці — повозка, дорожка.

мер, з родиною, то вже їй не так легко з місця зриватись — от вона трохи і потерпить, а там і звикне. А у нас люди, тобто козаки наші і приписні селяни-народ добрий.

— Ну, а чим же це батюшка там учителям навдокучає? — спитав Кульженко.

— Почесть любить, — трохи притишеним, але лунким голосом відповів полковник, як видно, висловлюючи всім відому істину, а тому й не дуже ховаючись із нею. — Страшенно почесть любить: щоб він скрізь перший був, і щоб за всіх був мудріший, і щоб у всьому його слухатись, навіть як каже вали зрівняти, то щоб ми вітю - наприклад, зрівняли. А як я валів з військової обережності рівняти не дозволив, то він і на мене доноса написав, що я готуюся малоросійські права відновляти і для того форштат у поготівлі зберігаю!.. Дуже вредний чоловік нам у священники попався, але що ж зробиш — як служба, так уже терпи!.. А він так, назагал, і не зла людина, і діти у нього добрі.. всі у мене бувають, ну, а його я не хочу бачити, бо який же інтерес із донощиком за одним столом сидіти? Це тепер донощики у люди пішли, а я людина старого поняття — у наш час донощики окремо ходили, а порядні люди — окремо. І значно краще було, — докінчив він переконливо, і раптом закричав сердитим басом:

— А чого ж це ти вуглами столу за стінку чіпаєш? Нема сили піднести, чи що? Тільки громада за побілку заплатила, так ти одразу усі кутки поодбиваєш! Я отуг, через цих ледарів, своє здоров'я покладу, — скаржучись повернувся він до Льолі. — Зведуть мене у могилу, бо не могу дивитись на їхні непорядки!

Льоля глянула на це велетенське диво, що стирчало перед нею і жалісним голосом говорило про пропале здоров'я, і несподівано для самої себе пирснула сміхом.

— От і добре, що смієтесь, — сказав Іван Іванович, коли вона почала була перепрошувати. — А то така смутна ви ходили, що і дивитись на вас, вітю-наприклад, — шкода.

— У мене батько недавно помер, — так само несподівано для себе почала розповідати Льоля. — А перед тим брат. І ще один наш друг розбився на смерть — Гнилозубів, Михайло Петрович... може знали?

— А як же, знав... Я цього Михася, правду кажучи, тільки малим і бачив, бо вже давно нікуди не їзджу — вага мені на поїздки не дозволяє... А батька його так добре знав — ще тоді козаки у нас у порядку були, тож я в нього коні часто купував. Добрі коні водив, небіжчик, нема чого казати. Знав свою справу... А це ж чії дітки? — спитав він показуючи на Лідочку і Сашу.

— Це мої брат і сестра, — відповіла Льоля. — З нами будуть жити, у Бердянськ хочемо у гімназію віддати.

— Добре діло, добре діло, — притакнув головою полковник, — а там, дасть Бог, і свої дітки бігати отут почнуть. Я вам уже й няньку добру приготував, — провадив він далі, не помічаючи, як болізно смикнулися у Льолі губи від згадки про дітей. — Ось вона вже шумить сюди. Бідова дівчина, сирітка тут зосталась, так я сказав, щоб до вас її дати. Ви вже її навчіть усякого порядку, щоб вона щось у світі вміла й могла б собі десь у місті хліб заробити... Добра дівчина, але страшенно язикате вродилося.

Невеличка, але кремезна дівчина, років п'ятнадцяти-шіснадцяти, вже надійшла до них, і полковник звернувся до неї суворим голосом:

— Оце наша учителька, Олена Юр'ївна. Будеш у них служити і їх слухатись, і все так робити, як вони скажуть. І щоб свого язика тримала, бо як почую що ти й до них огризаєшся, то так тебе по задниці наб'ю, що три дні не сядеш. Чула мені?!

— Та чула, — вихнула збірчатими спідницями дівчина, — вже вкотре й чую. Все грозитеся, грозитеся, а ще й разу не набили! — блиснула вона білими зубами і звернулася до Лідочки. — А тебе як звати?

— А ти чого ж це їм тикаєш? — спинив її полковник. — І не твоє діло чужі імена питати — ти своє доложи і стій смирно, чекай, поки тебе спитають.

— А яке там моє ім'я докладати, — знову крутнулась дівчина. — Звати Мотрею, а років мені шіснадцять. А пишуся Осавуленкова. Отут і все.

— А її звати Лідочка, — сказала Льоля, — їй ще тільки десять років, і ти можеш казати їй ти.

— Авжеж що можу. Хто ж би такій дитині „ви” говорив? — знизала плечима Мотря. — Так я піду у кухні розпалити, та хоч яешню всмажу. Ви ж мабуть голодні.

Вона крутнулась до кухні — і так почалося Льоліне хазяйнування у Петровському, хазяйнування, в якому не знати було, хто був господинею: вона чи Мотря, яка скрізь звивалась, все встигала, всім наказувала і всіх вичитувала, не виключаючи і самого Миколи Йоновича.

— Де таки видано, щоб пани у таких черевиках ходили, як оце ви, — приговорювала вона, підносячи по-жовклі і обдерті черевики. — Їх треба чистити хоч раз на тиждень, тільки ж я за вами усіма не начишуся. Нехай би вже Саша бодай черевики чистив — однаково цілий день за голубами вганяє.

І так виникала постанова, щоб Саша доглядав черевиків.

Мотря пробувала втрутитись навіть у такі деталі, які її зовсім не стосувались, але де вона також хотіла навести порядок.

— Чого це ви у окремих кімнатах спите? — спитала вона Льолю на другий же день після приїзду. — Ще я такого не чула, щоб чоловік у одній кімнаті спав, а жона у другій. Наш полковник нащо вже пан, а й то разом із жоною спить, тільки що на різних ліжках. Та ж бо вони обоє такі товсті, що їх би ніяке ліжко й не витримало, а ви така маленька — а також окремого ліжка захотіли та ще й окремої кімнати!

— А це не твоє діло, — твердо сказала Льоля. — Ти там пильнуй, де до тебе належиться.

— Та мені хібащо, — знизала Мотря за своєю звичкою плечима. — Звісно, пани, вони завжди щось вигадують.

ЗЛОДІЯ

Життя в Петровському потроху заспокоювало Льолю. Щось укладалося в її душі, щось урівноважувалося, якісь нові поняття і погляди входили в її свідомість, і нова картина життя — не сумна і не безрадісна, як раніш, — малювалася перед нею.

Селяни, чи вірніше, козаки в Петровському не були нічим подібні ні до волонтьоровських практичних і метких підприємців, ні до того оспіваного „русского мужіка”, якого так уперто намагалась знайти Льоля.

Петрівчани були народ веселий, насмішкуватий, незалежний і з великим гонором. Хто з них мав сорок десятин землі, той вважався так собі господар, а були такі, що вигнали собі лани у сто і більше десятин, вигнали і тепер дедалі більше засівали їх пшеницею, продаючи її і вкладаючи гроші у добру хату та расову худобу. Жили вони ніби не поспішаючи, але все завжди було зроблено вчас, і цикли життя мінялись за змінами пори року, — але завжди в установленому, розумному і свідомому порядку. Льоля так само намагалась увійти у течію цього порядку і плисти за нею, не вибиваючись убик і не витрачаючи сил на якісь нові вигадки і правила.

На перше ж Різдво не встигли вони ще добре отаборитись у новій хаті, як до них зайшли цілим гуртом священичі діти — три сини і чотири доньки, що приїхали на канікули додому. Все це був народ співучий, гомінкий і балакучий, так що незабаром весь дім гудів від жартів, сміху, біганини, — і Льолі, як господині дому, доводилось брати в цьому участь. Потім надїхали з сусіднього волосного села, Новоспасівки, тамтешні учителі — пара Міняйлів, розмірами трохи менші за полковника з дружиною, що також мусіли замовляти для себе спеціальну тачанку з особливо міцними ресорами, на яких коливалось широке сидіння для них обох. Явився фельдшер, зробив урочисту візиту волосний писар, а наприкінці заскочив з візити до якогось хворого і лікар —

маленький, прудкий чоловічок із зовсім невідповідним прізвиськом: „Висота”.

Різдво пройшло шумно і гомінко, — і коли після Водохрещів почалися зайняття в школі, родина Кульженків була уже міцно прийнята у коло місцевої інтелігенції, з обов'язком віддавати візити, приїздити на іменини, пам'ятати чий коли день народження і коли в якому селі храм. Якщо Льоля і забувала часом, то Мотря нагадувала їй, докоряючи:

— Знову ви не дали мені блюзки попрати, у чому тепер до Петренків на іменини поїдете?!

Сам священник виявився худою, жовчною людиною, що весь час журився тим, що йому робити з чотирма доньками і як вивчити трьох синів, хоч мав добрий наділ землі, а громада виділяла йому певну частину риби з осінніх вловів, коли майже все село виїздило в море баркасами і поверталось з великою кількістю риби, частину якої ділили між собою, а частину продавали на громадські видатки. Та отець Василь Кабищанський, як видно, належав до людей, які не вмюють жити, не турбуючись якимись неприємностями наперед. Він привітав Кульженків чемно, але сухо, і заявив, що він у школі сам викладає Закон Божий і сподівається, що Микола Йонович і сам піде до причастя і свою родину приведе. Кульженко не менш чемно і сухо відповів, що звичайно, які ж можуть бути сумніви, і потім, по дорозі додому весь час лаявся на батюшку, який суне ніс не в свої справи. Та Льолі було все одно, і вона готова була піти й до отця Василя до сповіді, аби тільки лишитися у тому настрої спокійної байдужности і легенької цікавости до життя, яка була такою полегшою після всього, що вона пережила.

З селянами у Миколи Йоновича відразу встановилися добрі відносини, він почав вчити дітей співати в церкві, а окремо зібрав дівчат і парубків і вчив їх співати хором та навіть обіцяв що на другу осінь він вивчить з ними якусь п'есу і вони „зроблять представлення”.

Все ніби йшло добре і спокійно, і Льоля кожного ра-

зу, бажаючи чоловікові надобраніч, була певна, що кожна ніч буде спокійною і безтурботною.

Тому, коли вона в темну березневу ніч збудилась від якогось скреготливого, різкого звуку, то спочатку навіть не злякалась і не зрозуміла, що він означає. Але звук повторився. Скреготливий і в той же час якийсь затаєний, він ішов із сусідньої кімнати, що називалася залею і де приймалося гостей. Кульженкова кімната була за нею, а за його кімнатою спали діти. Льоля була дуже вдоволена з того, як вона поділила кімнати, бо цей розподіл давав їй можливість побути на самоті і відділяв її від інших бодай на ніч. Але тепер ця далекість всіх інших ставала небезпечною, вони були десь далеко, і між ними і нею був хтось, хто оце обережно водив різак по склу, від чого воно скреготіло і тріскалось. Льолю охопив страх і бажання якомога швидше дістатись туди, на ту половину дому, де були всі, де було тепло і затишно, і чулося спокійне людське дихання. Не думаючи про небезпеку і взагалі не роздумуючись, в страху і бажанні швидше дістатись до людей, Льоля закричала диким переляканим голосом:

— Миколо! Злодії! Злодії лізуть у хату! — і кинулась бігти саме через залю, через ту небезпеку, від якої хотіла втекти. Вже на середині залі Льоля побачила, що у середньому вікні сидить хтось, занісши коліно вже на цей бік підвіконня. Побачивши його, Льоля спинилась на мить, а потім з новим одчайдушним криком: „Миколо!” кинулась бігти вперед у той час, як постать на вікні пригнулась, видимо не знаючи, що робити. В цей час до залі вбіг сонний Микола Йонович і Льоля впала йому в обійми, тулячись до нього і захлинаючись у спазматичних риданнях страху:

— Злодій! Тут був злодій! Отам, на вікні... Я його бачила...

Кульженко обережно обняв її і почав заспокоювати:

— То тобі мабуть приснилось. Злякалась — зі сну. Я ж казав...

— Та, ні, ти подивись, вікно вирізано. Хіба не чуєш,

як тягне холодом, — стояла на своєму Льоля, тягнувши в той же час чоловіка подальше від відкритого вікна.

Вона глянула з-поза його плечей на це страшне вікно, але воно було вже порожнє. Та холод, яким тягнуло звідти, переконав і Миколу Йоновича, що злодій не був примарою увісні, а цілком реальною дійсністю. А ще більш реальною дійсністю було те, що Льоля, вперше за весь час їх перебування в Петровському, горнула до нього, виявляючи страх і турботу не тільки за себе, але і за нього. Він обережно, як хвору, умовляючи і заспокоюючи, одвів її до своєї кімнати і загорнувши у ковдру, лишив там саму, тільки тоді повернувшись до залі, та оглядаючи сліди на вікні. Там нічого не було, а тільки, коли він вийшов надвір, то побачив перед вікном у снігу велику яму, так ніби щось важке і велике зненацька впало туди. Там же лежав шматок відламаного закаблука. З цим закаблуком у руці, він повернувся до хати, де до нього кинулася з докорами Льоля:

— Де ж ти був так довго? Я боюся. А як злодій там десь причаївся і вдарив би тебе, тоді що?

І вона знову обняла його, відчуваючи величезну полегшу від почуття, що ось тут, біля неї, є він, її чоловік, дужий і відважний, що завжди стане поміж нею і небезпекою, вся її охорона і підтримка проти злодіїв і проти всіх небезпек і несподіванок, що готує їм життя. Було так приємно відчувати теплоту його дужих рук і слухати заспокійливе мурмотіння, і відчувати поцілунки, спочатку обережні і ніжні, а далі палкі і гарячі.

Пізніше, коли Льолю питали, коли вона вийшла заміж, вона казала офіційну дату їх вінчання, але для себе вона рахувала початок справжнього шлюбу з Кульженком саме від цієї ночі, коли до них ліз злодій, і коли вона вперше відчула радість від чоловікових обіймів.

На другий день все село говорило про те, що до вчителя ліз злодій, і полковник Іван Іванович зарядив слідство на свій власний манір. Він наказав усім козакам — присяжним і тим, що ще мали ставати до присяги, зійтися на майдані для вправ. Вишикувавши їх по двоє, він

урочисто пропускав їх перед собою уважно придивляючись до ходи. Всі йшли чітко і рівно і тільки в останньому загоні, майже наприкінці маршував, припадаючи на ліву ногу, всім відомий забродяга і нікудишник, Харламп Жара, сором і ганьба всієї статечної і багатой родини Жарів.

Іван Іванович спинив загін і загукав на Харлампа, щоб він вийшов з лав і підійшов до нього. І тут одразу всі побачили, чого добивався полковник своїми вправами: Харламп, хоч і намагався йти рівно і відбивати закаблуками крок, але мимоволі припадав на ліву ногу, з якою щось було негаразд.

— Ану, закоти штанину, — наказав полковник — і перед очима найближчих рядів показалося гостре, побите коліно, обідране і з згустками крові.

— Упав? — спитав полковник, примруживши очі.

— Упав — підтвердив Харламп.

— З вікна?

— З якого там вікна — з коня упав, як учора заводив коней наніч у стайню.

— І ніхто не бачив?

— А хто ж би бачив, як це було в моєму дворі?!

— Ану, скиньте з нього чобіт, — наказав полковник, і двоє селян вийшли з лав і взялися за чобіт.

— Ой-ой, стійте, я може сам, — застогнав Харламп, але ті вже стягли чобота, і слідом за чоботом нога Харлампові ніби розливалася і розпливалася опухом, розпирючи білу портянку. Було незрозуміло, як міг Харламп взагалі ввіпхати цю силу опухлого тіла у такий вузький чобіт.

— І це собі кісточку вивернув, як з коня падав? — спитав полковник.

— Як з коня, — твердив уперто Харламп, не спускаючи очей перед суворим і гострим полковниковим поглядом.

— Подайте мені чоботи, — сказав полковник, і коли йому принесли їх, він вийняв з кишені уламок з закаб-

лука, що його Кульженко знайшов у снігу під вікном, і приклав до обляманого місця на одному чоботі.

— А як же це кусок з твого закаблука в учителя під вікном опинився? — спитав Іван Іванович.

Харламп мовчав.

— Заберіть його у холодну, а завтра я з ним сам поговорю, — наказав полковник, а Харламп раптом смикнувся у руках двох сусідів, що вже тримали його попід руки, і сказав загрозово:

— Ви мене своїм судом судити не можете. Я вже з козаків виписуюсь і звідси взагалі виїду! Я тепер ні до вас, ні до громади ніякого одношення не маю.

— Ось я тобі покажу „одношення”, так тиждень навстоячки обідати будеш, — грізно проказав Іван Іванович і махнув козакам головою. — Ведіть його у холодну.

Та на другий день, вже рано вранці Льоля була у полковника в домі, і пила каву з вершками, бо відти ніхто не виходив без частування.

— Як він виїздить, то нехай їде, — говорила вона благально. — Пустіть його і не карайте — не хочеться мені, щоб за нас людину били. Пустіть його, Іване Івановичу, прошу вас. Зробіть це для мене.

— Непорядок це, Олено Юр'івно, непорядок, — хитав головою полковник. — Раз була провина, то має бути й кара. Мені самому неприємно людину під різки давати, але раз поліз красти, то мусить за це — вітю-наприклад — заплатити. Як не буде закону, то не буде й порядку. А без порядку яка може бути держава? Ви й так подивіться, що тільки навколо робиться — наче побожеволіли всі — крадуть і крадуть — і одверто і прикрито! А все через те, що один одного покриває і нема закону!

— От, бачите, самі кажете, що всі крадуть і всім минає безкарно. То чому ж карати саме цього Харлампа, який навіть нічого і вкрасти не встиг. Пустіть його. Зробіть це для мене, дуже вас прошу! Щоб я не почувала, що за мене, за мій переляк людину бито!

Та добрий і звичайно послужливий до неї Іван Іванович уперся на своєму, що без кари нема порядку, а без

порядку нема закону, — і Льоля мусіла покликати собі на допомогу його дружину, Марію Іванівну, трохи меншу за чоловіка, але також жінку необ'ємних розмірів, яка, неохоче втручаючись у справу, сказала:

— Та пусти вже його, Івасю, погодься, бо мені вже пора обід замовляти.

Це, очевидно, було дуже переконливим доводом, бо Іван Іванович махнув рукою і сказав:

— От уже, як жінки вчепляться свого, так не відстануть, — і наказав привести до нього Харлампа з буцегарні.

— Ось, дякуй учительці Олені Юр'ївні і молися за них до кінця твого життя, — суворо приговорив полковник. — Просили за тебе, і вже заради них я тобі прощаю. Але, щоб ти сьогодні мені усе своє добро на воза склав і з села виїхав. А писар напише тобі такий приговор, щоб ти до нас не смів ока показати, а як піймають тебе де на громадській чи моїй землі, то тоді всиплемо тобі двадцять п'ять гарячих — і хоч жалься кому, хоч не жалься!

І дійсно, було скликано до сільського правління сход — і селяни охоче винесли приговор, внаслідок якого вони назавжди звільнялися від Харлампа та його непутящих шток і витівок.

XXIII

ЧАША ПОВНА

Весна і літо у Петровському були для Льолі вступом у царство природи, про яку вона багато читала і говорила, але оце вперше мала нагоду спостерігати і бути частиною її.

Микола Іонович перекопав з учнями велику площу за школою й насадив там шкільку молодих щеп, переважно яблунь і груш. Вечорами він ходив до селян і гаряче переконував їх щепити їх дички-яблуньки та грушки, і про-ріджувати вишняк, що у кожного був за хатою. Дехто слухався його, дехто тільки ввічливо вислухував, дякував і нічого собі з того не робив. Але все-таки у багатьох

біля хат з'явилися молоді стовбурчики з прищепленою однією гілочкою, що видавалась Льолі особливо безпомічною проти всіх непогод, бур і завірюх, які їй треба було винести, щоб вирости, вистояти і дати плід.

Але гілочки трималися цупко, вкрились листям і зеленіли так само безтурботно, як і старі дерева навколо них. Льолю сад не цікавив, але несподіваний чар виявився у городі. Для неї здавалось чимось дивним і все наново чудесним те, що вона кидала у землю манісінькі зернятка різної городини, а вони витикали спочатку невеличкі листочки, а тоді вбиралися в силу, вилонювали з себе міцні і соковиті стовбури, темне, насичене силою листя, — і все це тільки для того, щоб скромненько зацвісти якимось непомітними і нікому нецікавими квіточками — і в них дати зав'язь до плоду, до отих самих огірків помідорів, перцю, картоплі й квасолі, які Льоля до цього часу тільки купувала на базарі або по крамницях.

Чорна, аж масна, земля ніби тільки й чекала, щоб у неї кинули маленьке зернятко, яке вона могла б напоїти своєю силою і випхнути на поверхню, під сонце — рости, визрівати і переливати її силу у міцні та дужі гарбузи, що вивертались серед покрученої огудини, наче голови переможених ворогів. Льолі здавалось, що коли вона їсть огірок, зірваний щойно з грядки, то вона почуває, як в неї також вливається сила оцього сонця і землі, і наповнює силою її та її дитину, оту третю дитину, яку вона з таким спокоєм і радістю носила під серцем, ніби виконуючи поруч із землею віковичний обов'язок і цикл.

Іван Іванович десь у серпні привів до неї бабу Макариху, яку Льоля знала вже й без нього, бо з її сином, також Макаром, Микола Йонович дуже подружився і у нього першого насадив щеп, і сказав:

— Оце, Олено Юр'ївно, як там прийдеться що до чого, то оце наша баба Макариха — і не треба вам ніяких лікарів і ніяких лікарень. У нас все по закону і по порядку робиться вдома, у себе в хаті, і вона вам завжди

в допоміч буде, і ви одразу так по неї і посилайте. Я вже їй наказав!

Виголосивши цю тираду, він круто повернувся і виїшов, а Макариха сказала з поблажливою усмішкою:

— Засоромились полковник. Вони — і Боже мій — як не хотіли йти, все Марію Іванівну посилали, ну, а та розпливлася і вже ходити не може. А їхні дрожки у коваля-ресори поломили. От і муіли полковник самі мене вести. Цілу дорогу бурчали. . .

— Я не знаю, Макарихо, — говорила нерішуче Льоля, — доктор казав мені, щоб я до нього у Новоспасівку їхала, до лікарні. . . Що б він не образився. . .

— А що там наперед про це говорити, — відповіла Макариха. — Як там Бог дасть, так і зробиться. Поспієте у Новоспасівку, то й поїдете. А як не встигнете, так я вам і тут поможу. . . Ви хоч ростом невеличкі, але дуже акуратненькі — як Бог дасть, то швиденько і впораєтесь. . .

І дійсно, коли в листопаді Льоля відчула серед ночі тупий і нудний біль, то вже не було часу гнатися аж до Новоспасівки. Кульженко погнав сторожа по Макариху, а Мотря, яка видно вже раніш дістала від баби вказівки поставила гріти воду, висунула ліжка насеред кімнати і наказала Миколі Йоновичу вийти з хати, „щоб дитя не лякати”. Кульженко покірно виїшов на двір і сів на ганочку, прислухаючись до стогонів і крику Льолі і час від часу з розпачу і безсилля стукаючи себе кулаком по лобі. Він не помічав, як дощ поливає його за шию, а тільки молився, може вперше за своє свідоме життя:

— Дай, щоб дитина була жива і здорова. Боже мій, дай, щоб хоч цього разу була дитина, жива і здорова. Бо більше вже Льоля не витримає, та й я також. . . Поможі Господи. . . Ой, Боже мій, і нехай би вже швидче, бо ти ж чуєш, як вона мучиться. . .

Але баба Макариха у кімнаті спиняла Льолю, що, тримаючись за прив'язаний до нижнього кінця ліжка рушник, згиналась і вигиналась у потугах:

— Не спішіть, Олено Юр'івно. Потихеньку, не виси-

люйтесь... Нехай дитинка спокійно на світ виходить, щоб їй нічого не пошкодило...

Вона вмочила рушника у невеликий казанок, звідки розливався запах якихось трав, і обтирала Льолі піт з обличчя й шиї. Старанно і довго витирала підборіддя і лишила вогкий рушник лежати на грудях. Льоля вдихала запах трав, чогось такого знайомого і впокійливого, і їй здавалось, що муки відходять від неї, і так тягне на солодкий, спокійний сон.

Але болі підходили знову, і баба Макариха знову вуркотіла що треба подождати, не спішити, стримуватись.

І Льоля стримувала себе, погоджуючись без слів, що краще їй помучитись довше, аби лиш дитина була здорова, ота бажана, довго очікувана нормальна, жива дитина, якої їй ніяк не щастило побачити.

Коли баба Макариха нарешті прийняла дитину і, кляпнувши її по задку, від чого вона заплакала, сказала весело:

— З дочкою поздоровляю, Олено Юр'івно!

Льоля мала ще сили промовити:

— Покажіть мені її.

— Зараз, зараз, ми раніш умиємо, її та сповимо, а тоді вже мамі і покажемось у всій у нашій красі, — приговорювала баба Макариха, під такий смішний і милий, безпомічний плач дівчинки...

Повивши дитину, Макариха з Мотрею перестелили Льолі ліжко, і тільки тоді поклали їй до рук дитинку. Лежачи нарешті в сухому, в теплі, з дитиною, що мирно сопла під боком, видно засипляючи від тепла, Льоля відчула наплив такого блаженства, такого щастя, що очі їй сповнилися слізьми радості і вдячності до тієї Сили, що дарувала їй це щастя.

Тільки далеко пізніше, вже засипляючи, вона згадала за чоловіка і сказала:

— Покличте ж Миколу Йоновича.

Але коли Мотря ввела в кімнату, наче у чинось хату, блідого і мокрого Кульженка, Льоля вже спала тихим сном.

Після цього була радість спостереження рухів дитини, заглядання в її оченята, намагань зрозуміти, що діється за цими мутними, молочними очищами, без виразного погляду, в яких, на думку Льолі, вже крилося стільки мудрости і свідомости. Але ніколи вже не повернувся той настрій повного виповнення мрій, настрої чистого закінченого блаженства, який оповив її відразу після народження дитинки.

І тільки раз, на Різдво, коли в школі Микола Йонович з учнями співали колядки біля ялинки, а Льоля сиділа з малою Мусею на руках і слухала як

„Діва днесь преосущественного рождає... відчула вона, що між нею і тією Марією, перед якою поклоняються отак механічно в церкві, є зв'язок, що вони — сполучені між собою отим блаженством, отим незабутнім почуттям виконання, досягlosti, доконання. Що хоч Марії довелось стояти біля хреста і обливати слізьми похилене тіло розп'ятого Сина, але ніщо вже не могло відняти в неї повноти тієї радості, що оповиває матір після народин дитини.

Вона притискала малу Мусю до себе і усміхалась до всіх, бо почувала, що очі їй повні сліз і треба усміхатись, щоб не пролились прилюдно ці сльози відкриття і покори.

XXIV

ЯПОНЦІ ПРИЇХАЛИ

Олена Юр'ївна була саме в садку, коли повз школу промчала баба Шуличка, лементуючи на весь голос:

— Рятуйтеся, люди, рятуйтеся! Японець приїхав!

Баба Шуличка не мала найменшого сумніву у вірності своїх вісток. Вона сиділа на березі, латаючи стару сітку, коли на знайомому обрії над морем з'явилося щось невидане і ні нащо неподібне. Спочатку виглядало на чорну хмару і баба подумала, чи не налітає зловісний Тримунтан, що крутить стовпи на морі. Вона послинила пальця і підставила його під вітер. Але вітер тягнув від Косорового поля, — значить від півночі дув Москаль. Баба

Шуличка встала і, заслонивши очі рукою, почала вдивлятися пильніше. З-під хмарки почав вирисовуватись комин і невиразні контури пароплава.

У баби тьохнуло серце. Ще ніколи за її пам'яті ніякий пароплав не запливав до Петровського-Форштату. Ще ніколи перед селом не з'являвся комин, пахкаючи зловісним чорним димом. Очевидно, щось вороже приїхало до них, що несло кров, збитки і руїну, як колись у турецьку війну. Баба Шуличка кинула сітку і погнала на село з своїм диким криком перестороги.

Олена Юр'ївна не знала всього цього — і тільки здивовано дивилась, як на крик баби Шулички люди кидали робити на току і підбігали до парканів.

— Що таке? Де? Хто? — сипались в сторону баби питання, але вона не спинялася в своєму розгоні, а тільки махала рукою назад, на море, і гукала:

— Рятуйтеся! Японець прийшов! Тікайте! Прийшов наш час, людоньки!

Дехто спішно біг до валу, з якого вже виразно було видно далекі контури пароплава. Баби, постоявши хвилину перелякано дивлячись услід бабі Шуличці, раптом загорялися енергією і надзвичайною активністю. Вони кидалися в хати, до скринь, витягали звідти старовинні коралі і дукачі, і наказували синам запрягати коні.

Мало хто з них вибирався тікати самий, бо надто цікаво було побачити, які ті японці і як взагалі відбувається війна. Але вони були господині і мусіли дбати за господарство. Тому вони вантажили на тачанки вузли з біллям і одежею, припинали ззаду своїх найкращих корів, а інших казали хлопцям виганяти на бічну дорогу і степом гнати на Новоспасівку.

Новоспасівка була тільки за двадцять верств від Петровського-Форштату, але петровчани — рибалки і моряки — звикли дивитись на неї, як на глибоко-суходольний центр. До того ж, у Новоспасівці була волость, і нехай вже там влада вирішує, що робити з японцем.

За короткий час вся дорога до Новоспасівки була вкрита валкою тачанок, де сиділи здебільшого молоді

дівчата і діти, обкидані і обкладені вузлами й клунками. Десь збоку чулося невдоволене мукання худоби, що її раптом потривожили у найкращий для відпочинку і ремігання час.

Найгірше було з свиньми, і жінка Степана Жари вирішила, що нема іншої ради, як спішно заколоти кабана і так тушею вивести від японця. Та, на щастя самого Жари, від Вітю-Напримерової хати погнав верхи соцький до до церкви і незабаром з дзвінниці почали бити на гвалт.

— Стривай, бабо, не спішися. Бачиш, Вітю-Например уже на гвалт б'є.

— І що він зробить проти японця? — зневажливо спитала Жариха. — Адже зброю у вас поодбирали, а шаблею він пароплаву не вижене!

— Та ж у нього дві гармати є, — з надією сказав Жара. — Може відіб'ємось.

Жариха глянула на кабанця, справді, шкода було колоти.

— То почекаємо трохи, — погодилась вона. — Тільки ти до гармат не йди. Сиди тут, як побачиш, що підпливають, зараз же коли його і на тачанку!

— Сама його гляди, — сказав Жара. — Та ж я — гармаш! Мені зараз до гармат іти, а ти з кабанцем!

Він повернувся і досить незалежно рушив до берега. Жариха на хвилинку застигла. Вже давно не бувало, щоб Жара отак самовільно ішов, куди хотів. За довгий час спокійного існування вона забула, що у Жари можуть бути ще якісь обов'язки, крім подружнього послуху, і що саме як гармашеві йому наділено зайвих десять десятин землі.

Але життя мінялось — і доводилось за цю землю відслужити, і треба було миритись, що Жара раптом з її чоловіка перетворився на поважного гармаша, від умілости якого залежить порятунок села.

По серцю Жарихи пройшла давно вже забута гаряча хвиля. Це ще не був сором, і вже не був страх. Щось облізле спікалося в жарі нового почуття. Вона схопила хустку і почала намотувати її на голову.

— Куди ж ви, мамо? — спитав старший син. — А кабан же як?

— А кат його бери, кабана, — сердито відгризнулася Жариха. — Тут-о, може всьому селу кінець, а ти з кабаном! Де твій дробовик?

— Та що ж я з дробовиком проти пароходу? Вони ж мабуть гармати мають?

— Нічого, і дробовиком можна одного покласти, — вирішила Жариха. — Бери дробовика і гайда на вал! В разі чого — батька стерегтимеш. Вони його, як гармаша, найперше розстріляють!

В очах хлопця блиснуло здивування, потім щось інше — рішучість і захоплення. І він без слова рушив у клуню по дробовик.

Жариха, на ходу побачивши учительку, гукнула їй заспокійливо:

— Не бійтеся, Олено Юр'івно, наші гармати відб'ються... А як що до чого — на нашу тачанку сядете! І погнала на вал.

Олена Юр'івна, почувши це, бігом вскочила у хату і схопила на руки маленьку Мусю.

— Мотю, біжи до Вітю-Например, питай, що це робиться. Які японці? І чи справді треба тікати? А я тут пов'яжу клунки...

Мотя пошуміла бігом по вулиці і вскочила в кухню полковника, де Килина саме рахувала гроші, що їх привіз Іван за продане молоко.

— Килино, які це японці приїхали? — спитала Мотя. — Олена Юр'івна питають, чи полковник каже тікати, чи ні?

— Які японці? — спитала злякано Килина, яка нічого не чула, за розмовою з Іваном.

— На морі! Приїхали пароплавом і будуть з гармат стріляти, — сказала Мотя свою версію.

Килина бігом рушила до кімнати, де на простелених ряднах на прохолодній підлозі височіли два величезних тіла полковника і полковничихи.

— Прокиньтеся, пане, ой прокиньтеся! Японці приї-

хали — гукнула Килина перестрашено, без церемонії штурхаючи полковника у боки.

— Га?! — полковник сів на рядні, нічого не розуміючи зі сну. — Що ти, вітю-наприклад, верзеш? Які, віттю-наприклад, японці?

— Ййбо правда, японці! На пароході! З гарматами, — клялась Килина, хрестячись однією рукою, а другою починаючи штовхати й полковницю Марію Іванівну.

— Чи ти, вітю-наприклад, при повному розумі?

— Ййбо, при розумі, Іване Івановичу! Люди вже до Новоспасівки тікають, худобу женуть і все, чистісінько все вивозять. Треба і нам щось думати.

В Івані Івановичеві, під сьома пудами сала прокинувся войовничий дух і почуття обов'язку.

— Як то, вітю-наприклад, тікати? Мусимо боронитись.

В цей момент Марія Іванівна таки прокинулася під машинальним, але однаково дошкульним штовханням Килини.

— Що таке? Що сталось? Від кого боронитись? — засипала вона швиденькими питаннями, швиденько зводячи з підлоги свої вісім пудів і натягаючи широченний халат.

— Та нічого, голубонько, нічого, — заспокоїв її Іван Іванович. — Бабські теревені, вітю-наприклад. — І він значуче штовхнув Килину в бік.

Але Марія Іванівна помітила це навіть і в п'ять кімнати.

— А ви Килину не вчіть брехати, полковнику, вона це і так краще за вас уміє. Кажіть, що там сталося?

— Та щось там, вітю-наприклад, приїхало. Пароход, чи що. Зараз подивлюся і пришлю вам сказати, — говорив Іван Іванович, натягаючи широченні підштанки, — Килинко, а неси-но мені казенні штани та мундура:

— Мундура?! — ахнула Марія Іванівна. — Та хто ж це такий — що аж мундура? Хіба губернатора знову лиха година нанесла?

— Не губернатора, а може ще гірший ворог, — уро-

чисто сказав Іван Іванович, бачучи, що правди не сховаєш. — Кажуть, що ніби-то, вітю-наприклад, японець приїшов. Пароходом, впрост з дому.

— Ох мені лишенько, — Марія Іванівна важко впала на гору подушок. — Це ж нам кінець! Ой, пропали ж ми, — почала вона заводити на жалібний спосіб, коли це Іван Іванович несподівано прикрикнув на неї:

— Прощу, вітю-наприклад, не плакати і не заводити, а давати, вітю-наприклад, порядок в хазяйстві, поки я зайнятий при службі.

Він зробив павзу, спостерігаючи, наскільки він вплинув на жінок, і вже іншим голосом сказав:

— Я піду на берег, до гармат, а ви тут усім порядкуйте. Худобу виженіть у Новоспасівку, з речей що цінніше заберіть — і їдьте й самі туди ж. Їдьте до Мініяйла — вже він вам щось порадить.

Марія Іванівна відчула, що настала пора розплати за всю пошану і почесі, які вони мали від села і довокولیшніх людей. Іван Іванович був полковником у мирний час, то мусів бути ним і в військовий. Вона підбралася, склала руки по обидва боки живота, бо на животі вони не могли зійтися, і сказала Килині:

— Склич хлопців — я скажу їм що робити.

Після цього вона перехрестила Івана Івановича і сказала йому:

— Ідіть, Іване Івановичу, обороніть нас. Та не дуже близько до гармат підходьте, бо вони старі і можуть розірватися. Ще від Севастополя стоять.

— Знаю, знаю, — сказав розчулений в душі Іван Іванович. — Ви тут теж не дуже бігайте, щоб дихавиця не напала.

Килина, що вже рушила була до дверей, спинилась і сказала:

— Там же Мотя чекає, учителька прислала, питає — що їм робити, бо у них же коней нема — ну і дитина маленька на руках.

— Я їм вишлю одного з наших хлопців з бричкою, — сказала Марія Іванівна, — але ти скажи, щоб упако-

увались і чекали наказу, бо Іван Іванович до гармат ідуть.

Вони з Іваном Івановичем поцілували один одного руку і полковник рушив на оборону Петровського-Форшта-ту.

Для звичайних людей до берега було недалеко, але для людини розмірів Івана Івановича треба було запрягти бігунців. Насилу переваливши ноги через сидіння бігунців, Іван Іванович відчув раптом, що весь він обтікає і обвисає навколо бігунців, як перестояле тісто навколо макітри. Але не було ради — батьківщина вимагала оборо-ни, і для того Іван Іванович був тут.

По дорозі Іван Іванович побачив Олену Юр'ївну, що з Мусею на руках розгублено дивилась на дорогу, по якій одна за одною котилися переладовані тачанки й навіть гарби. Рев худоби, курява, ляскання батогів і крик жінок наповнювали повітря.

— Іване Івановичу, що це робиться? — кинулась во-на до нього не так навіть злякано, як здивовано, й Іван Іванович відчув, що недаром він шанував цю маленьку жіночку.

— Не знаю Олену Юр'ївно. Їду подивитись... Там Марія Івановна пришле вам бричку — на всякий випадок. Спакуйтеся... А я пришлю сказати.

Коли Іван Іванович приїхав до валу, то побачив, що хоч він давно вже своїх гармашів не муштрував, але во-ни його науки не забули. Біля гармат лежала купка ядер, а Жара шурував дула, звідки сипався пісок, порох і решт-ки ячної шкаралуші.

Іван Іванович похмурнів на такий наявний доказ свого недбальства, але нічого не сказав, бо казати було нічого. Він приглянувся до пароплава. Той стояв на овиді цілком чітко.

— Який прапор? — спитав Іван Іванович.

Прапору на пароплаві не було.

— Поховали свій, — здогадався Жара. — Беруть нас на обман. Ніби-то не знати хто; може, мовляв, свої.

— Гм, так, вітю-наприклад, — гмикнув знову Іван Іва-нович і обернувся до свого хлопця. Вертай бігом до-

дому і привези мені підзорну трубу.

Хлопець вдарив по Вороному і бігунці зникли в куряві.

— Ану, хлопці, — сказав Іван Іванович до своїх гармашів, — вдармо їм попередження, тут, недалеко, що мовляв, покажіть прапор.

Гармаші заклали ядро, насипали пороху, піднесли горючий пальник і розбіглися в сторони, чекаючи пострілу. Навіть Іван Іванович відбіг, бо він не був певен, що стане з гарматами від пострілу.

Але гармати працювали добре. Був і дим, і вибух пострілу і лет ядра, і сплеск води недалеко від берега.

— Тепер подивимось, вітю-наприклад, що це за народ, — сказав Іван Іванович, вдивляючись у загадковий пароплав.

Але пароплав стояв, як і раніш, і над маштами його не було видно жодного прапору.

— Де той у біса Панько порпається? Мені труби треба!

Та Панько вже мчав шаленим гоном, вимахуючи в одній руці батогом, а в другій — трубою. Скочивши з бігунців, він подав трубу полковникові і уважно придивлявся, як той почав накручувати її до своїх очей. Цей процес тривав довго, і Панько подивився на море сам. Рибальським оком він без всякої труби побачив рух навколо паропла і загукав:

— Іване Івановичу, вони шлюпку¹⁵⁾ спускають!

Іван Іванович запрацював коло труби жвавіше, тим часом, як гармаші робили зауваження про те, що робиться на кораблі.

— Одну тільки шлюпку спустили, — сказав з полегшенням Жара. — Одну ми їм живо потопимо.

— Почім ти знаєш? Може вони з другого боку ще пару шлюпок спускають? Тут труби треба, щоб бачити, що на самому пароході робиться.

Всі нетерпляче повернулись до Івана Івановича і йо-

¹⁵⁾ Морський весловий — човен.

го труби. Але він уже припасував її, і тепер дивився довго і непорушно.

— Ні чорта, вітю-наприклад, не розумію, — сказав він нарешті. — На палубі людей мало, і шлюпку спустили тільки одну.

А прапор?

— Прапору жодного нема... Але й гармат не видно. Кат його розбере, що це за судно, — вилаявся Іван Іванович.

— Гармати вони поховати могли, — зауважив Жара. — Як під Севастополем бились, теж гармати прикривали, батько казали.

— Батько казали, — перекривив його Іван Іванович. — Накривки я і сам знаю. Але тут щось на військовий корабель не скидається.

— От, як бухнуть з гармати, тоді скинеться, — прорік Жара, ображений неухвагою до батькового досвіду.

— А ви бахніть їм ще раз, то й побачите, чи вони відповідять, чи ні, — почувли вони раптом суворий і вигогливий голос, і, обернувшись, побачили Жариху що стояла, взявшись руками в боки і палаючими гнівом очима переводила з чужого пароплава на гармашів і назад.

— А ти, бабо, що тут, вітю-наприклад, робиш? — розсердився полковник. — Гайда додому, до твоїх горщиків, а тут тобі зась! Дивись, який, вітю-наприклад, командир з'явився.

— Я ж казав, жінко, ховайся за валом і не вилазь, — сердито прошипів Жара, — тільки сорому мені наробиш. Тікай!

Жариха хотіла ще щось сказати, але під суворими поглядами обвіяних порохом гармашів, вона не витримала і здалась.

— Та я хіба що — відступила вона з валу. — Я нічого, я тільки так, і сховалась десь унизу.

Одбивши внутрішнього ворога, гармаші вернулись до турбот з зовнішнім. Але тепер становище змінилось, і в них почувалось певне напруження. Вони вже не були самі вільні чоловіки. Позаду, сховавшись за валом, сиділа

Жариха, обсервуючи кожний їх крок і нотуючи кожне слово, і вони добре знали, який ужиток зробить вона з цього в разі їхньої невдачі.

— Настав гармату, — грізно закричав Іван Іванович. — Цільмося так, щоб впало саме перед шлюпкою — не забути, і гукнув:

— Вогонь!

Пальник блиснув, дим вибухнув, постріл пролунав, але сплеск води цього разу був дуже далеко від берега і майже перед самим носом нахабної шлюпки.

— Добре вцілили, — сказав полковник. — Саме перед носом. Що вони нам тепер, вітю-наприклад, заспівують?

Але шлюпка не мала наміру співати. Гармаші і неозброєним оком бачили, що вона не наближається, а Іван Іванович у підзорну трубу виразно бачив, як веслярі в шлюпці злякано запрацювали веслами, тримаючи курс назад, до пароплаву, і весь час оглядаючись на берег.

— Тікають! Злякалися! — задоволено сказав він. — Тепер треба чекати від них подарунку. Наготовсь до пострілу і приховайся. Мусимо вислати ще одного гостинчика.

Але гостинчика посилати не довелось. Іван Іванович побачив у трубу, як шлюпка підпливла до пароплава, і якийсь чоловік, ставши на весь зріст, щось гаряче кричав, показуючи рукою на берег. Іванові Івановичеві, навіть здалося, що він бачить, як з мундура цього чоловіка тече вода. Але не це спинило його увагу. Його серце підскочило і попливла кудись униз, бо йому здалося, що він упізнав мундур морського відомства Російської імперії.

— До лихого години, — простогнав він, — це ж, здається, наші.

— Які наші? — здивувались гармаші, в уяві яких уже твердо влеглося переконання, що на них напали японці.

— Ну, наші-не наші, а таки з морського відомства, — похитав злякано головою полковник.

— Прапор! — вигукнув Панько. — Прапор підіймають!

Всі уставились очима на далекий пароплав.

— Який? Наш чи не наш? — нетерпляче питали гармаші Івана Івановича.

Той вдивлявся довго, ніби не хотів вірити своїм очам, а потім тоном, в якому радість і полегша мішалися з розчаруванням, сказав:

— Прапор Російської імперії.

— Значить, наші, чи що? — допитувався Жара, а йому відповіла все та сама непогамована Жариха:

— А вже ж що наші. Такі самі прапори на царську смерть вішали. Проти своїх стріляли! Ех, ви! Тепер вас не помилують, — загрозово кинула вона, дивлячись на свого чоловіка з таким самим почуттям розчарування. — Тепер вже ти, голубчику, у холодній посидиш!

Цього було забагато навіть для терплячого Івана Івановича.

— А ця баба ще тут? — загрозово повернувся він до неї. — Паньку! Забери її на бігунці і одпровадь у холодну! Чув?

— Чув, чув, — охоче обізвався Панько і підступив до Жарихи. — Ану, тітко, сідайте на бігунці. Чули наказ?

— Хто це? Я?! Щоб я сіла верхи на твої богопротивні бігунці? — зарепетувала Жариха. — Та я тобі раніш і голову одірву! Де це ви бачили, щоб жінку верхи на бігунці садити?! Та я такого не потерплю! — Вона гордо закинула голову. — Підійди которий, попробуй!

Гармаші презирнулися і повернули запитливі погляди на Івана Івановича.

— Не йде баба, — несміливо сказав Панько. — Воно й справді якось не той, щоб бабу на бігунці садити. Вона ще впаде.

— То веди її пішки, — звелів непохитно Іван Іванович. — Веди пішки і принеси від старшини розписку, що він її прийняв.

— Так старшина ж утік у Новоспасівку, — заперечив Панько, бачучи, що від приємної на перший погляд справи грозять розростися цілком неприємні наслідки. — І холодна мабуть замкнута.

— Так пішли ви мені всі звідси! — несподівано гаркнув Іван Іванович, спускаючи трубу, у яку ясно побачив червоне від люті обличчя якогось морського чину — капітана, якщо не самого адмірала. — Геть к бісовій матері! Щоб вашого тут і духу не було! — І, вихопивши від Жари пальник, він кинувся раптом на гармашів.

Гармаші льотом скотилися з валу і спішно відступили на певну віддаль, з якої могли бачити все, що робиться на валу.

Іван Іванович лишився сам, гордо випнувши груди і нашвидку згадуючи кілька російських слів, що їх він уживав колись давно при зустрічах з представниками центральної влади, що бувало дуже рідко.

А тепер ось їх їде кілька — всі в мундурах і всі люті, а він стоїть зганьблений біля своїх нещасних гармат і чекає, яка йому неприємність грозить. Та тут Іван Іванович раптом відчув у собі дух старого бунту козацької старшини. "На біса вони мені здалися, ці кацапи! Це наша, козацька кріпость — форштат, і мені за те гроші платять, що б я його стеріг. Мусіли викинути прапор!" На цьому він вирішив стояти непохитно, заспокоївся і, все ще випнувши груди та підкрутивши вуса, чекав на шлюпку.

Шлюпка вже підпливала зовсім близько, і Іван Іванович, без всякої труби, міг бачити в ній чотирьох гребців у матросках, якогось моряка, видно капітана, і двох мокрісінських чоловіків у невиданій ще для нього формі. Шлюпка пристала до берега і капітан ступив до Івана Івановича, на якого були звернені погляди всіх у шлюпці.

— Капітан судна флота ево величества „Скорий”, — відрекомендувався капітан цікаво приглядаючись до мундуру Івана Івановича.

Мокрі чоловіки також вилізли з шлюпки і понуро стояли біля капітана, зненависними очима дивлячись на Івана Івановича і його гармати.

— Полковник Петровсько-Форштату Азовського Козацького Войска, — відповів Іван Іванович, намагаючись

і собі прибрати військову поставу і навіть пробуючи підтягнути в себе живіт.

— Це, — капітан показав на мокрих чоловіків, — керівники вимірної експедиції від начальника Чорноморської фльоти. Мають виміряти дно і скласти карти для можливої навігації.

Мокрі сухо вклонились. Іван Іванович почував себе ніяково, і вирішив наступати, а не чекати нападу:

— Дивуюся, чому на кораблі не було піднесено прапора, — звернувся він сухо до капітана. — Не знаючи, якої нації корабель заплив у ввірені моєї охорони води, вважав своїм обов'язком вжити заходів. Шкодную, — звернувся він ввічливо до мокрих. — Ви здається, потерпіли трехи. Дуже шкодную за непорозуміння.

— Та якого вам треба було прапора на цьому Богом забутому узбережжі? — кинувся капітан. — Виїхали вчора з Маріуполя, були сьогодні вранці в Бердянському — і все нічого. А тут — на тобі — біля якогось села палять на тебе з гармати!

— Повний рот води набрав — докинув високий вимірятьник, спльовуючи знову набік. — Повний рот солоної води! За що? З якої причини? Ви будете відповідати, милостивий государю!

— Не „милостивий государ”, а господин полковник! — відпарував Іван Іванович.

— Дуже шкодную за воду, ну і мундур, звичайно, теж шкода, але, панове, мусите зрозуміти мене — служба перш за все! Ваш пароплав, прибувши без попередження і без прапора, наробив нам великого заколоту, — звернувся він до капітана, сподіваючись, що той, як військовий, швидче зрозуміє його. — Населення в страху тікає, виводять худобу, хати покинуті, родини розгублені. . . Перший набій я послав тільки для попередження, близько, але бачучи, що ви не зважаєте, прапора нема. Люди думали, що це японці прийшли.

— Що? — якось безпомічно здивувався капітан, глянув на Івана Івановича, на гармати, на гармашів і Жариху,

що стояла віддалік, на купку людей, що зібралась ще далі — і раптом так само тихо і безпомічно сів на пісок.

Іван Іванович зразу не зрозумів, що це з ним робиться, і тільки за яку хвилину дорозумівся, що капітан, сидючи на піску і хитаючись на всі боки, заходиться нестримним, безжальним сміхом, тим сміхом, якого людина не може подолати навіть під загрозою смерти.

Іван Іванович хотів уже образитися, але не встиг. Щось здригнулося йому всередині, залоскотало, постаті мокрих затанцювали в його ухах, і він загуркотів, залився, зареготав, затрусився від сміху, далеко виставляючи вперед свій величний живіт і широко розкриваючи могутню глотку.

Мокрі постаті спочатку не хотіли визнавати законности цього сміху, хотіли протестувати, один навіть уже й розкрив рот, але вони глянули один на одного і фиркнувши залились сміхом і собі. Незабаром по всьому берегу було чути тільки окрики, схлипи, розкоти, гуркіт, і заливи нестримного чоловічого сміху, на тлі якого веселою зневагою розносився заливчастий сміх Жарихи.

Нарешті капітан устав.

— Дуже шкодую, — сказав він, — але одночасно радію, що непорозуміння так швидко і безболізно з'ясувалась.

Іван Іванович ще двічі реготнув і сказав:

— Знаєте, панове, думаю, що вам треба підсушитись і відпочати, ну, та й підкріпитися з дороги. Правда, моя жона також втекла — наробили ви нам заколоту, але, якщо Килина вдома, то все якось улаштується. Прошу до хати. Паньку! Давай бігунці для цих панів, а з дому зараз же вишли по мене тачанку. А ви, хлопці, — звернувся він до гребців, — витягніть шлюпку і також до мене — вам всякий покаже.

Коли він вертався додому через кілька хвилин, Олена Юр'ївна з дитиною на руках сиділа перед школою на бричці.

— Розпрягайте, Олено Юр'ївно, — гукнув їй Іван Іванович.

нович. — Демобілізація! Хибна тривога! Виявилось — це російська фльота!

Так закінчилась епопея героїської оборони Петровського-Форштату від наскоку невідомого ворога.

ПРИМИРЕННЯ

Кульженки прожили в Петровському-Форштаті повних сім років і завжди хронологія родинного життя ділилась на дві частини: перед тим, як приїздив японець, і після того. І не тільки їх родинне життя, але і життя всього села розділялось хронологічно цією датою.

Потроху точні факти затирались в пам'яті тих, хто їх узнав; багато ж так і не знали ніколи добре, що сталося, а молодь взагалі виростала під враженням, що на їх село справді напали японці і відважні козаки відігнали їх гарматами. Потроху нова легенда вросла в життя села, перепліталась з турецькою війною, пов'язувалась із чавунним ядром, що вцілило у дзвіницю церкви — і новий чудовий міт невинно складався для майбутніх поколінь.

Крім приїзду „японця”, в житті родини були ще інші великі зміни. Були серед них смерті, були народження, але тепер Олена Юр'ївна навчилася сприймати все хоч і з журбою, та сумом, але без того нестямного, всезаперечного протесту, який підіймався в її душі після втрати двох перших, ненароджених іще синів.

Першою відійшла її мати, що переїхала жити до Льолі зараз же після того, як Коля скінчив університет і одружився. Вона ніколи не говорила нічого про свою нову невістку, згадувала її тільки двома зневажливими словами:

—Ця німка!

Коли Олена Юр'ївна поїхала на весілля Колі і вперше побачила високу, струнку жінку з рішучими сірими очима, що не тільки не плакала, як то належалося б молодій перед шлюбом, а ще й спокійно розказувала всім, і найперше Колі, що і як треба робити. — Льоля відчула велику полегшу. Це була саме така жінка, якої треба було

для Колі. Правда, все завжди складалось якось так, що Колі було вигідно і легко, але з цією спокійною і певною себе жінкою біля нього Льоля була значно спокійніша.

Скларось так, що до Петровського приїхали одночасно обидві бабуні, мати Льоліна і мати Кульженка, і до того ж обидві Євдокії Івановни. Але на цьому подібність і кінчалася. Євдокія Івановна Татарова, приїхавши до Льолі, зараз же заявила їй:

— Тільки вже, ради Бога, не давай мені няньчити ще й твоїх дітей. Я вже від своїх досить стомилась.

Олена Юр'ївна була така вражена, що її мати могла нарікати на обтяженість турботами з дітьми і втому від догляду за ними, що вона навіть не спромоглась нічого відповісти, а мовчки повела матір у невеличку кімнату і сказала:

— Оце буде ваша кімната. Невеличка, та за це окрема. А тут я посклала книжки, може вам яка сподобається.

— Усе нові романи, — сказала Євдокія Іванівна, — не люблю я їх. У них або героїня топиться, або герой на сухоти помирає. Нема ніякого мистецького чуття у цих нових авторів.

Відтоді вона засвоїла звичку зазирати наперед у кінцеві сторінки „роману” і дивитись, як він скінчився. Якщо герої й героїня вінчалися, вона читала всю книжку і навіть часом перечитувала її. Якщо роман кінчався нещасливо, а більшість нових романів кінчалась саме так, — вона відклала книжку набік і казала Льолі забрати її з кімнати.

Стара ж Кульженкова відразу по приїзді почала командувати, як і що має робитися в хаті. Доки ще вона пробувала вчити збунтовану і зневажливо скривлену Мотрю, як треба по справжньому варити борщ, Льоля мовчала, але коли вона побачила, що стара Кульженчиха, нажувавши хліба і загорнувши його в полотняну шматку, сунула в рот малому, недавно народженому Дмитрові, вона збунтувалась і сказала твердо:

— Ви, мамо, наглядajte за городом і садом, а до то-

го, що в хаті чи до дітей уже не втручайтесь. Я їх буду на мій лад доглядати.

— Так воно ж кричить безперестанку, — протестувала Кульженчиха, — це ж витерпіти неможливо. Не дитина, а якась пеня московська — і день кричить, і ніч кричить!

— То вже моя справа. Я до нього встаю, не ви, — сказала Олена Юр'ївна, яка справді схудла і зблідла від безсонних ночей біля Дмитра.

Кульженчиха невдоволено похитала головою, але скорилась і більше до дітей не втручалась, аж доки Дмитро не захворів на запалення легенів. Тоді вона вже не могла витерпіти і часто вставала вночі, і носила на руках хвору дитину, примовляючи трагічно:

— Ой, пропало хвамільйо! Пропало хвамільйо!

— Та яке хвамільйо — не витерпіла врешті Льоля, — та ж Кульженків на Україні хоч греблю гати — майже в кожному місті вони є!

— Є та не такі, — не здавалась Кульженчиха, — не нашого роду. Ми Кульженки пишемося, а по вуличному зве-мося Радченки! Других таких нема.

І тут Олена Юр'ївна знову стикалася з незрозумілим для неї звичаєм українського села, щоб кожна родина мала два прізвища: одне було офіційне, записане у паспорті і метриці, а друге — так зване „вуличне”, яким люди прозивали цю родину між собою, часом з покоління в покоління, протягом кількох сот років.

Цей порядок, як і взагалі етикет селянського життя розкривався перед нею повільно, не кваплячись, висуваючи перед нею одну по одній всі встановлені традиції, весь звичаєвий лад.

— А курка — не моє діло, — відмахувався Жара, коли вона приходила купити у них курку. — Пташня — це бабська справа. Питайте жінки, вона знає, яку можна продати і що вона там за неї хоче.

Городина також була бабським царством, до якого чоловікам було зась, хіба що треба було приорати на-весні. До молока і всіх молочних продуктів чоловіки та-

кож не втручались. Те все було дрібне-неважне, віддане жінкам у цілковите розпорядження. Чоловіки займались важливими, великими, дорогими справами: пшениця, кавуни й дині, мед, земля, худоба й коні.

Найбільше допомогла орієнтуватись у цих справах баба Макаріха, що після того, як прийняла Мусю, стала ніби своєю в родині. Вона ж прийшла сама обмивати Євдокію Іванівну, коли почула, що та померла.

— Це така легка смерть, дай Боже кожному, — сказала вона, входячи в кімнату і підходячи до ліжка, з якого Євдокія Іванівна так і не встала, не прокинулась після того, як звечора спокійно лягла і прочитала до половини чергове число журналу „Ніва”, що і лежало поруч на столику, недочитане.

Ця смерть мала в собі якусь закономірність; вона була зрозуміла і навіть ніби-то законна, і Олена Юр'ївна з здивуванням і навіть соромом помітила, що вона майже не помічає відсутності матері.

— Мені просто не міститься в голові, що мама померла, — говорила вона якось чоловікові. — Так, наче квартирант виїхав і ось, може, ще й повернеться.

— Та покійна Євдокія Іванівна так і пройшла життям; як квартирант, — сказав Микола Йонович. — Пропливла по поверхні, ні до чого не прив'язуючись, ніким не цікавлячись. Може ще Колю любила, але після його одруження вона відвернулась і від нього. Була вона двічі одружена, а я не знаю, чи знала вона, що таке кохання? Мабуть ні. Тому мабуть і шукала його так завзято по своїх романах.

Після смерті Татарової, стара Кульженкова перебралась у її кімнатку і звідти наглядала за всім, що робиться в хаті, звертаючись більше до невістки, бо боялась несамовитих спалахів гніву у свого сина.

— Це він у прадіда такий вдався — розповідала вона Льолі вечорами, коли Микола Йонович ходив на проби хору до школи. — Його матері батько. Я їх не пам'ятаю, але свекруха мені оповідала, що такий гнівливий був, що страх! І все від гордості. Вони з козаків були, а тут цариця Катерина звеліла їх у кріпаки переписати. Так він

з тих пір на всіх, як на ворогів, дивився і власну родину зненавидів. І аби лиш хто щось проти нього сказав, зараз же скипить весь, аж посиніє і все рукою об бік себе б'є, де то в нього колись шабля була. . . Так од гордості й загинув.

— Як, од гордості?

— А так, що не дозволяв, щоб йому ім'я переправили. Його батько Хорунжий звався, а його вже до барині, до нашої пані, Хорунженком приписали, а він не годився. Я каже, сам Хорунжий — і так мене й пишть. То вже оці мої байстрюки, що я для барині плодив, — ті вже будуть Хорунженки.

— А чого він їх так називав? Хіба він був нежонатий?

— Так як же ні — звичайно, жонатий! У нас тоді цього й не водилось, щоб на віру сидіти. Тільки він казав, що він їх не на волі родив, то вони йому, як байстрюки. . . Ну, а прикажчик у нас також тоді затятий був. „Не спушу каже, щоб кожний кріпак собі ім'я вибирав! Раз сказано йому бути Хорунженком — так нехай ним і буде!” І так він того чоловіка припікав, так він його раз-у-раз Хорунженком обзивав, що той став ніби не в собі. Кипів, кипів, а тоді раз люди вранці прокидаються, а серед вулиці наглядач лежить і ніж у нього в серці. Кинулись шукати, кинулись питати, аж гульк — а Хорунженка нема! Так і пропав, як у воду. Вже прабаба сама мусліла дітей підіймати. . . Так що я тепер, коли бачу, що Микола вже чорніє на лиці, то вже годжуся. Усе, що він скаже, я на все годжуся, аби лиш він не кричав а кулаком не лупив об стіл.

— Мусить одвикати, — сказала сухо Олена Юр'івна. — Не ті тепер часи, та й він сам не кріпак, а вчитель, мусить іншим приклад показувати. Мусить одвикати.

Серед спокою і повноти життя, які вона відчувала в Петровську, оці дикі вибухи гніву Миколи Йоновича були чи не найгіршим злом, бо вони лякали її, відчувували від нього, а коли вони падали не на неї, а на інших, на чужих, — ті не могли зрозуміти і простити, і ставали

ворогами. Найбільшим ворогом зробився священник, о. Василь.

Почалось це з біснுவатих. Церква Петровського-Форштату славилась чудотворним хрестом, що його священник прикладав до чола біснуватого після того, як прочитав над ним Євангелію про вигнання бісів. Тому до Петровського привозили біснуватих, чи як їх на селі називали „скажених” майже кожної неділі. Везли їх здалека, часом за сто і більше верств, зв'язавши руки і ноги, а до того ще й обвинувши великим залізним ланцюгом, який защеплений був за кільце в тачанці. Але навіть із такими пересторогами треба було двох або й трьох міцних чоловіків, щоб утримати скаженого, коли той починав вириватись з пут і ланцюгів, звиваючись з неймовірною, надлюдською силою.

„Скажені” були настільки неспокійні і небезпечні, що рідко хто погоджувався прийняти їх у хату. Тому найбільша навала підвод з біснуватими була суботами влітку і напочатку осені, коли їх прив'язували ланцюгами до якогось стовпа у дворі і так лишали наніч, чекаючи ранку, обідні і зцілення. Дехто з петровчан, що жили поблизу церкви, приймали біснуватих і як засіб для спасення душі, і як засіб трохи приробити від вдячних, зрозпачених рідних, що привозили своїх хворих до Петровського, як до останнього рятунку. Майже всю ніч скажені кричали щось, вигукували нісенітниці, лаялись, проклинали або просто вили, як вовки, безнадійно і лунко, на все село.

Але село розуміло, що треба терпіти і миритись, бо на людей впало нещастя, а може й Божа кара.

Олена Юр'ївна також розуміла це, і хоч не раз прокидалась злякано серед ночі від дикого крику чи виття біснуватих, але кріпилась і мовчала, аж поки одного разу скажений, що був прив'язаний у сусідньому дворі у Жари, вирвав стовп і так, волочачи за собою важкий ланцюг і стовп, стогнучи і вигукуючи прокльони, якимось опинився перед вікнами Кульженкового дому.

Олена Юр'ївна схопилась з ліжка, підійшла до вікна і завмерла, ніби загіпнотизована безглуздом, але в той же

час якимсь хитрим, ніби усміхненим поглядом біснுவатого, що лопотів щось незрозуміле і махав рукою, ніби кликав її до себе. Вона хотіла покликати чоловіка, але голос десь присох у її горлі і такі ж сухі губи не могли поворухнутись. Хто зна, скільки часу вона стояла б отак, прив'язана до страшного погляду скаженого, коли б малий Дмитро не прокинувся і не заплакав. Це відразу опритомнило Олену Юр'івну і вона, схопивши Дмитрика на руки, розбудила чоловіка, який, глянувши у вікно, швиденько вихопився з хати через кухню і побіг будити Жарів.

Та Жари, чи вірніше, батьки біснуватого, вже прокинулись і бігли навпростки через сад, на голос сина.

Олена Юр'івна сховалась у кухню, подалі від притиснених перегуків, кректання людей, від стогонів і диких зойків біснуватого. Батько сів на нього і сидів, аж поки йому не зв'язали руки й ноги, а тоді довго морочився, поки одімкнули ланцюг від стовпа.

— Обкрутили його ланцюгом, як мідним змієм, — розповідала захопленим речитативом Мотря, яка, звісно, не втерпіла, щоб не вибігти подивитись на таке небувале видовище, а тоді взяли під пахви і поволочили, як опудало. А він тільки кректав, та часом мурмотів щось.

Так само зв'язаного ланцюгом принесли біснуватого на другий день і в церкву. Як звичайно, біснуватий почав вириватись і пручатись зараз же після оклику священика:

— І о еже сподобітеся нам сlishання Святого Євангелія Господа Бога молим!

А коли його підносили до сулії і священик розкривав над ним Євангелію, біснуватий починав битись у страшних конвульсіях, пручатись, вириватись — аж доки священик, закривши Євангелію, не благословляв його нею і не прикладав чудотворного хреста до голови. Тоді біснуватий звичайно заспокоювався, замовкав і його спішно виводили з церкви, бо з давнього досвіду всі знали, що після відпущення біснуватих хворий засинав глибоким, непорушним сном на кілька годин.

Як тільки біснуватий заспокоювався, батько і мати

плачучи підходили і собі під Євангелію, а за ними плакав увесь бабинець, а часто і з правого боку, де ставали чоловіки, чулося засмучене відкашлювання зворушених, а не звичних до зворушення чоловіків.

Ці дні були повні особливої урочистости і підіймали серця петровчан не тільки вірою, але й гордістю за те, що в їх церкві є такий чудотворний хрест. А сам священик, отець Василь, ніби забував у такі дні про свої образи і невдоволення і вів далі обідню особливо піднесено і щиро. Заведений Кульженком учнівський хор надавав Службі Божій ще більшої урочистости, так що перші роки о. Василь багато чого спускав Кульженкові.

Але після того, як біснுவатий вирвав стовпа у дворі Жари, Кульженко вирішив поговорити з о. Василем, щоб якимось упорядкувати перетримування і нагляд за біснуватими.

Пішов він у доброзичливому настрої, певний, що вони разом знайдуть якийсь спосіб забезпечити село від можливости того, щоб по ньому бігали скажені, волочачи за собою стовпи, а повернувся весь зблідлий від образи й обурення.

— Це якийсь дикун, а не людина, — гнівно вигукнув він, як тільки увійшов у кімнату. — Я йому кажу, що треба улаштувати окремих дім, де б ці хворі могли перебувати, а він кричить на мене, що я — проти релігії. Я йому кажу, що громада могла б побудувати біля церковної сторожки хатку для них, а він кричить, що я людей проти церкви бунтую.

— Чим же ваша розмова скінчилась? — спитала Олена Юр'ївна, передчуваючи найгірше.

— Я йому сказав, що він дикий печеніг, а він почав кричати, що я людей проти уряду бунтую, і що для того кооператив затіяв, щоб свою агітацію прикривати, і що він цього не потерпить, і що він мусить село від мене й мого диявольського впливу звільнити.

Заява про кооператив була настільки вірною, настільки була в ціль, що Олена Юр'ївна злякано зблідла.

— Миколо, йому хтось переносить те, що ти людям кажеш. Звідки він би знав?

— Може й переказують, — хмуρο погодився Кульженко, — але він такий, що і сам вигидає.

Відтоді почалась війна між учителем і священиком, звичайна на ті часи війна на селі, де по боці священика була підтримка влади і авторитет церкви, а учитель міг одбиватись тільки недовгий час і кінчав тим, що просив перевести його у друге село.

Можливо, що оцей розрив між школою і церквою був найбільшою шкодою у ширенні української свідомости на селі, бо підтримувані владою церковні діячі, включно до дячка і паламаря, які й говорити російською мовою не вміли, починали дивитись на себе, як на підпори панівного ладу, а значить і як підпори широкої русифікації, яку вони підтримували з радістю, вважаючи що за допомогою її їх діти нарешті таки „вийдуть у пани”.

Завдяки тому, що полковник Іван Іванович і все село любили і підтримували Кульженків, їм довго щастило відбиватись од нападок і обвинувачень о. Василя, аж доки той не впав на щасливу думку оскаржити Кульженка в тому, що він не хотів співати в царський день, хоч Кульженко не міг зібрати хору просто через те, що всі підлітки були в полі, допомагаючи у жнивах. Заодно о. Василь підчепив і Олену Юр'ївну, про яку написав до земства, що вона лікує людей, не маючи медичного свідоцтва.

Так, на сьомому році життя в Петровському Кульженко був звільнений з посади „за політичну неблагонадійність”, а одночасно і Олену Юр'ївну було вирішено перевести до міста, де за її діяльність можна буде краще наглядати. Олена Юр'ївна знала, що цю формулу запропонував земству Ісалті, який сам же, сміючись, розповів їй про це, як про дуже комічний приклад його власної спритности.

Бо тепер Олена Юр'ївна зустрічалася з Ісалті спокійно, без попереднього сорому перед ним чи важкого суму за себе. Це примирення дало їй Петровське, де, хоч і бували пристрасні кохання, жорстокі родинні трагедії, а ча-

сом і „гріх” між дівчиною і парубком, але основним питанням були діти і їх доля, і мірилом ставали потреби родини. Баби суворо стежили за цим і, хоч не одна нишком плакала часом від родинного тягару, але внутрішньо кожна була переконана, що всі ці ласощі і кохання були реччю другорядною, а найважливіше це був рід, його тривання і здоровий розвиток.

— Я замолоду за старого Безбородька заміж думала виходити, — розповідала Льолі баба Макариха, — за Лонгинового батька. Він тоді молодий був, а гарний — просто очі тобі відбирав. За ним усі дівчата сохли, ну а він тільки на мене й дивився, тільки зо мною й танцював. Вже й сватів обіцяв прислати, аж тут Макар з війська вернувся — він у Петербурзі у гвардії був. Як побачив мене, зараз же до батька, каже посагу йому не треба і навіть корови не бере, бо й сам досить має. Ну батько, звісно, не встояли, і я ще й наплакатись не встигла, а вже мого старшого під грудьми носила. А за ним пішов другий, а там Тетянка, — так я за ними про своє кохання і призабула. А як Безбородько з Амосовною одружився, ми з нею такі дружні стали, як дві сестри. Тепер наших чоловіків уже й на світі нема, а ми з нею все вкупі. . . кажу ж вам, як дві сестри.

— Але ж кохання — це найсвятіша річ на землі, — сказала Льоля.

— Воно для панів — твердо сказала баба Макариха, — лише там, у містах, кожен пан чи пані біля свого кохання тупцяють. А у нас головне — рід. Діти, ось що важить! Рід!

Під впливом цих слів і своїх думок Льоля написала Ісалті довгого листа, де, не згадуючи за минуле, дякувала йому за його дружбу і підтримку у важких часах і просила його бути хрещеним батьком її першої дитини Мусі.

Лист Ісалті був великим ударом для Олени Юр'івни, але одночасно він поклав останню крапку на їх колишньому романі. Ісалті писав, що він з радістю приїде і буде її кумом, але приїде не сам, а з дружиною, бо він щойно одружився з гувернанткою своїх кузинок.

Льоля невиразно пригадувала цю молоду німкеню, високу костисту дівчину, яка і тоді вже звертала більше уваги на Юрія, ніж на відданих їй під опіку дівчат. Щоб оця жінка відтепер ішла поруч Ісалті до кінця їх життя, було важкою несправедливістю, але водночас цей шлюб якось звільняв саму Льолю від провини перед Ісалті і давав їй право бути йому справжнім другом.

Так сталося, що Ісалті хрестив Мусю і що саме до нього вдалася по допомогу Олена Юр'ївна, коли Кульженка звільнили з учителювання.

І справді, Ісалті пощастило знайти для Кульженка працю, хоч звільненим за неблагонадійність дістати працю було нелегко.

„Це, звичайно, дуже паскудна посада”, — писав Ісалті. — „Дешева харчівня для босяків. Лісаки її збудував, щоб одержати титул „почесного громадянина” за діяльність в користь бідних. Але на перший час і це добре, а там ми, може, підшукаємо щось краще”.

Так життя родини Кульженків розірвалось на дві частини: у Петровському і після нього, і вся численна вже тепер родина, з бабунею і невід'ємною Мотрею, склавши на гарбу всі свої речі, рушила пожовтілим степом назад до Маріюполя.

(Кінець I-ї книги)

